

OTIVM
SINE LITERIS
MORS EST
Seneca

Ex Libris Joannis Nencini
1874

M. TULLII
CICERONIS
OPERA.

Recensuit J. N. LALLEMAND.

TOMUS DECIMUS.

PARISIIS,

Apud { SAILLANT, viâ S. Joannis Bellov.
DESAINT, viâ Fœneâ.
BARBOU, viâ Mathurinensium.

M DCC LXVIII.

M. TULLII
CICERONIS
OPERA.

TOMUS DECIMUS.

HOC VOLUMINE

continentur

De Legibus Libri III.
De Officiis Libri III.
De Senectute.
De Amicitia.
Paradoxa.
Philosophicorum Fragmenta, in quibus *Somnium Scipionis.*

DE LEGIBUS,

LIBER PRIMUS.

Editis de Republica libris, Cicero de Legibus scribere instituit, & suæ reipublicæ, quam ex populi potestate, & optimatum auctoritate temperarat, leges dare consentaneas. Cujus disputationis principium repetit ex Stoicorum disciplina, quorum instituto, emendationem vitiorum, commendationemque virtutum, æternâ & immortali lege contineri tradit, totamque legis hujus principis & ultimæ vim & potestatem libri primi explicatione complectitur. Lex autem illa ultima ab eo describitur Mens dei optimi maximi, *omnia ratione jubentis & vetantis, a qua hominum vera lex proficiscitur, quæ est* Ratio sapientis *apta ad juben-*

dum & vetandum. Atque hoc primi libri argumentum est. Secundus constitutionem religionis & sacerdotum continet: tertius magistratuum descriptionem. Disputatio de jure populi Romani librorum erat sequentium, qui vel ab auctore scripti non sunt, vel temporis injuriâ interciderunt. Quin ii, quos habemus, non videntur ab ipso auctore editi, sed eo jam interfecto publicati. Horum enim non meminit libro posteriore de Divinatione, desuntque in iis procemia, quibus aliàs uti solebat in dialogis, ut ipse indicat Epist. ad Atticum 4, 16. *&* 13, 32. TURNEBUS.

T. POMPONIUS ATTICUS.
M. T. CICERO. Q. FRATER.

I. ATTICUS. Lucus quidem ille, & hæc Arpinatium quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, hæc est profectò; etenim est sanè vetus. QUINTUS. Manet verò, Attice noster, & semper manebit; sata est enim ingenio:

ıullius autem agricolæ cultu ſtirps tam diu-
urna, quàm poëtæ verſu, ſeminari poteſt.
ATT. Quo tandem modo, Quinte? aut
ȷuale eſt iſtuc, quod poëtæ ſerunt? mihi
:nim videris, fratrem laudando, ſuffragari
ibi.

2. Q. Sit ita ſanè. Verumtamen, dum
.atinè loquentur litteræ, quercus huic lo-
o non deerit, quæ Mariana dicatur; ea-
ue, ut ait Scævola de fratris mei Mario,

'aneſcet ſeclis innumerabilibus.

Ïisi fortè Athenæ tuæ ſempiternam in ar-
e oleam tenere potuerunt; aut, quòd Ho-
ıericus Ulyſſes Deli ſe proceram & te-
eram palmam vidiſſe dixit, hodie mons-
'ant eamdem: multaque alia multis locis
iutius commemoratione manent, quàm
ıturâ ſtare potuerunt. Quare glandifera
a quercus, ex qua olim evolavit

ıntia fulva Jovis, mirandâ viſa figurâ,

nc sit hæc: ſed quum eam tempeſtas,
tuſtaſve conſumpſerit, tamen erit his in
:is quercus, quam Marianam quercum
cent.

3. ATT. Non dubito id quidem: ſed hoc
n non ex te, Quinte, quæro, verùm ex
o poëta, tuine verſus hanc quercum ſe-
:int, an ita factum de Mario, ut ſcribis,
eperis? MARCUS. Reſpondebo tibi e-

quidem, ſed non antè, quàm mihi tu ipſe reſponderis, Attice, certéne, non longè a tuis ædibus inambulans, poſt exceſſum ſuum Romulus Proculo Julio dixerit, ſe deum eſſe, & Quirinum vocari, templumque ſibi dedicari in eo loco juſſerit? & Athenis, non longè item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo ſuſtulerit? ſic enim eſt traditum.

4. ATT. Quorſum tandem, aut cur iſta quæris? M. Nihil ſanè, niſi ne nimis diligenter anquiras in ea, quæ iſto modo memoriæ ſint prodita. ATT. Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera ſint; & a nonnullis, quòd & in recenti memoria, & in Arpinati homine, vel ſeveritas a te poſtulatur. M. Et hercule, ego me cupio non mendacem putari: ſed tamen nonnulli iſti, Tite, faciunt imperitè, qui in iſto periculo non ut a poëta, ſed ut a teſte, veritatem exigant: nec dubito, quin iidem, & cum Egeria collocutum Numam, & ab aquila Tarquinio apicem impoſitum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in hiſtoria leges obſervandas putare, alias in poëmate. M. Quippe quum in illa ad veritatem quæque referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quamquam & apud Herodotum, patrem hiſtoriæ, & apud Theopompum ſunt innumerabiles fabulæ.

II. ATT. Teneo quam optabam occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? ATT. Postulatur a te jamdiu, vel flagitatur potiùs historia: sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solùm mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eumdem sit ornata: abest enim historia litteris nostris, ut & ipse intelligo, & ex te persæpe audio: potes autem tu profectò satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maximè.

6. Quamobrem aggredere, quæsumus, & sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum, qui ibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quàm isti omnes? Fannii autem ætati conjunctus Antipater paulò inflavit vehementiùs, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstrâ, sed tamen admonere reliquos po-

tuit, ut accuratiùs ſcriberent. Ecce autem ſucceſſere huic Gellii, Clodius, Aſellio: nihil ad Cœlium, ſed potiùs ad antiquorum languorem atque inſcitiam.

7. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, ſed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus & ineptus ad ſummam impudentiam. Siſenna, ejus amicus, omnes adhuc noſtros ſcriptores, nisi qui fortè nondum ediderunt, de quibus exiſtimare non poſſumus, facilè ſuperavit. Is tamen neque orator in numero veſtro umquam eſt habitus, & in hiſtoria puerile quiddam conſectatur; ut unum Clitarchum, neque præterea quemquam, de Græcis legiſſe videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem si aſſequi poſſet, aliquantum ab optimo tamen abeſſet. Quare tuum eſt munus: hoc a te exſpectatur, nisi quid Quinto videtur ſecus.

III. Q. Mihi verò nihil; & ſæpe de iſto collocuti ſumus: ſed eſt quædam inter nos parva diſſensio. ATT. Quæ tandem? Q. A quibus temporibus ſcribendi capiatur exordium: ego enim ab ultimis cenſeo, quoniam illa sic ſcripta ſunt, ut ne legantur quidem; ipſe autem æqualem ætatis ſuæ memoriam depoſcit, ut ea complectatur, quibus ipſe interfuit. ATT. Ego

verò huic potiùs aſſentior : ſunt enim maximæ res in hac memoria atque ætate noſtra : tum autem hominis amicissimi Cn. Pompeii laudes illuſtrabit : incurret etiam in illummet memorabilem annum ſuum : quæ ab iſto malo prædicari, quàm, ut aiunt, de Remo & Romulo. M. Intelligo equidem a me iſtum laborem jamdiu poſtulari, Attice ; quem non recuſarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus & liberum : neque enim occupatâ operâ, neque impedito animo, res tanta ſuſcipi poteſt : utrumque opus eſt, & curâ vacare, & negotio.

9. Att. Quid ? ad cetera, quæ ſcripsiſti plura quàm quiſquam e noſtris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit conceſſum ? M. Subsiciva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior : ut si qui dies ad ruſticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quæ ſcribimus. Hiſtoria verò nec inſtitui poteſt, nisi præparato otio ; nec exiguo tempore abſolvi : & ego animi pendere ſoleo, quum ſemel quid orſus traducor aliò ; neque tam facilè interrupta contexo, quàm abſolvo inſtituta.

10. Att. Legationem aliquam nimirum oratio iſta poſtulat, aut ejuſmodi quampiam cessionem liberam atque otioſam. M. Ego verò ætatis potiùs vacationi confide-

bam; quum præſertim non recuſarem, quò minùs more patrio ſedens in ſolio conſulentibus reſponderem, ſenectutiſque non inertis grato atque honeſto fungerer munere: sic enim mihi liceret & iſti rei, quam desideras, & multis uberioribus atque majoribus, operæ, quantum vellem, dare.

IV. Att. Atqui vereor, ne iſtam cauſam nemo noſcat: tibique ſemper dicendum sit, & eò magis, quòd te ipſe mutaſti, & aliud dicendi inſtituiſti genus: ut quemadmodum Roſcius, familiaris tuus, in ſenectute numeros in cantu ceciderat, ipſaſque tardiores fecerat tibias; sic tu a contentionibus, quibus ſummis uti ſolebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philoſophorum lenitate absit: quod ſuſtinere quum vel ſumma ſenectus poſſe videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari.

12. Q. At mehercule ego arbitrabar poſſe id populo noſtro probari, si te ad jus reſpondendum dediſſes: quamobrem, quum placebit, experiendum tibi cenſeo. M. Id, si quidem, Quinte, nullum eſſet in experiendo periculum: ſed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam cauſarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus & meditatus accedo, adjungatur hæc juris interpreta-

tio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quàm quòd dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam majorem umquam causam sum ausus accedere.

13. ATT. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus, & conscribis de jure civili subtiliùs, quàm ceteri? Nam a primo tempore ætatis juri studere te memini, quum ipse etiam ad Scævolam ventitarem; neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; & quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego verò libenter audierim: quid enim agam potiùs? aut in quo meliùs hunc consumam diem?

14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra, sedesque pergimus? ubi, quum satis erit deambulatum, requiescemus: nec profectò nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus. ATT. Nos verò: & hàc quidem adire sic placet, per ripam & umbram. Sed jam ordire explicare, quæso, de jure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, & responsitare soliti sint: sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis? quid autem

tam exiguum, quàm eſt munus hoc eorum, qui conſuluntur; quamquam eſt populo neceſſarium? Nec verò eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuiſſe exiſtimo: ſed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præſtare voluerunt; id autem incognitum eſt, minúſque in uſu neceſſarium. Quamobrem quò me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de ſtillicidiorum ac de parietum jure? aut ut ſtipulationum, & judiciorum formulas componam? quæ & conſcripta ſunt a multis diligenter, & ſunt humiliora, quàm illa, quæ a vobis exſpectari puto.

V. Att. Atqui, si quæres, ego quid exſpectem; quoniam ſcriptum eſt a te de optimo reipublicæ ſtatu, conſequens eſſe videtur, ut ſcribas tu idem de legibus: sic enim feciſſe video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maximè diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, & cum Lacedæmonio Megillo, æſtivo, quemadmodum deſcribit, die, in cupreſſetis Gnosſiorum, & ſpatiis silveſtribus, crebrò inſiſtens, interdum acquieſcens, de inſtitutis rerum publicarum, ac de optimis legibus diſputat; sic nos inter has proceriſſimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæramus

ſdem de rebus aliquid uberius, quàm
›rensis uſus desiderat?

16. ATT. Ego verò iſta audire cupio.
1. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re
ıagis. M. Et rectè quidem: nam sic ha-
etote, nullo in genere diſputandi magis
oneſtè patefieri, quid sit homini tribu-
ım naturâ; quantam vim rerum optima-
ım mens humana contineat; cujus mu-
eris colendi efficiendique causâ nati &
ı lucem editi simus; quæ sit conjunctio ho-
ıinum, quæ naturalıs ſocietas inter ip-
›s: his enim explicatis, fons legum &
ıris inveniri poteſt.

17. ATT. Non ergo a prætoris edicto;
t plerique nunc; neque a XII tabulis,
t ſuperiores; ſed penitus ex intima phi-
›ſophia hauriendam juris diſciplinam pu-
ıs. M. Non enim id quærimus hoc ſer-
ıone, Pomponi, quemadmodum cavea-
ıus in jure, aut quid de quaque conſul-
ıtione reſpondeamus. Sit iſta res magna,
cut eſt; quæ quondam a multis claris
iris, nunc ab uno ſummâ auctoritate &
:ientiâ ſuſtinetur. Sed nobis ita complec-
ɜnda in hac diſputatione tota cauſa eſt
n:versi juris, ac legum, ut hoc, civile
uod dicimus, in parvum quemdam &
nguſtum locum concludatur: natura enim
uris explicanda eſt nobis, eaque ab ho-
ninis repetenda natura: considerandæ le-

ges, quibus civitates regi debeant: tum hæc tractanda quæ composita sunt & descripta, jura & jussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quæ vocantur, jura civilia.

VI. Q. Altè verò, &, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quærimus; & qui aliter jus civile tradunt, non tam justitiæ, quàm litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte; ac potiùs ignoratio juris litigiosa est, quàm scientia. Sed hæc posteriùs: nunc juris principia videamus. Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege; haud scio an rectè, si modò, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata & confecta, lex est.

19. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cujus ea vis sit, ut rectè facere jubeat; vetet delinquere; eamque rem illi Græco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam; ego nostro a legendo: nam ut illi æquitatis, sic nos delectûs vim in lege ponimus; & proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita rectè dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est juris exordium: ea est enim naturæ vis; ea mens ratioque prudentis; ea juris atque injuriæ regu-

ı. Sed quoniam in populari ratione omnis ıoſtra verſatur oratio, populariter interdum ɔqui neceſſe erit, & eam legem, quæ ſcriıto ſancit quod vult, aut jubendo, aut 'etando, ut vulgus, appellare. Conſtiıendi verò juris ab illa ſumma lege caıiamus exordium, quæ ſeculis omnibus ntè nata eſt, quàm ſcripta lex ulla, aut ɩuàm omnino civitas conſtituta.

20. Q. Commodiùs verò, & ad ratioıem inſtituti ſermonis ſapientiùs. M. Visıe ergo ipsius juris ortum a fonte repetanus? quo invento, non erit dubium, quò ınt hæc referenda, quæ quærimus. Q. Ego ʳerò ita faciendum eſſe cenſeo. ATT. Me ɿuoque adſcribito fratris ſententiæ. M. Quoıiam igitur ejus reipublicæ, quam optimam ɜſſe docuit in illis ſex libris Scipio, tenenlus eſt nobis & ſervandus ſtatus, omnesɿue leges accommodandæ ad illud civitais genus, ſerendi etiam mores, nec ſcriptis ɔmnia ſancienda; repetam ſtirpem juris a ıatura, quâ duce eſt nobis omnis diſputaɪio explicanda. ATT. Rectiſſimè: & quiɗem iſtâ duce errari nullo pacto poteſt.

VII. M. Daſne igitur hoc nobis, Pomponi (nam Quinti novi ſententiam) deorum immortalium vi, naturâ, ratione, poteſtate, mente, numine, sive quod eſt aliud verbum, quo planiùs ſignificem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc

non probas, ab eo nobis caufa ordienda eft potissimùm. ATT. Do fanè, si poftulas: etenim propter hunc concentum avium, ftrepitumque fluminum, non vereor condifcipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum eft: folent enim, id quod virorum bonorum eft, admodum irafci: nec verò ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidiffe; in quo fcripsit, *Nihil curare deum, nec fui, nec alieni.*

22. ATT. Perge, quæfo, nam id, quod tibi concessi, quorfum pertineat, exfpecto. M. Non faciam longiùs: huc enim pertinet, animal hoc providum, fagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis & consilii, quem vocamus *Hominem*, præclarâ quadam conditione generatum effe a fupremo Deo: folum eft enim ex tot animantium generibus atque naturis, particeps rationis & cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quid eft autem, non dicam in homine, fed in omni cœlo atque terrâ, ratione divinius? quæ quum adolevit atque perfecta eft, nominatur rite Sapientia.

23. Eft igitur (quoniam nihil eft ratione melius, eaque & in homine, & in deo) prima homini cum deo rationis focietas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis eft. Quæ

quum sit lex, lege quoque consociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porrò est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem hæc sunt inter eos communia, & civitatis ejusdem habendi sunt. Si verò iisdem imperiis & potestatibus parent ii, multò etiam magis. Parent autem huic cœlesti descriptioni, mentique divinæ & præpotenti deo: ut jam universus hic mundus, una civitas communis deorum atque hominum existimanda: & quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tantò est magnificentius, tantóque præclarius, ut homines deorum agnatione & gente teneantur.

VIII. Nam quum de natura hominis quæritur, disputari solet (& nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus cœlestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani; quod sparsum in terras, atque satum, divino auctum sit animorum munere: quumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere sumpserint, quæ fragilia essent & caduca, animum esse ingeneratum a deo: ex quo verè vel agnatio nobis cum cœlestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal, præter hominem,

quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat.

25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat. Jam verò virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio in genere præterea. Est autem virtus nihil aliud, quàm in se perfecta, & ad summum perducta natura: est igitur homini cum deo similitudo. Quod quum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates & usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consultò nobis, non fortuitò nata videantur: nec solùm ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu profunduntur, sed etiam pecudes; quòd perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes verò innumerabiles repertæ sunt, docente naturâ: quam imitata ratio, res ad vitam necessarias solerter consecuta est.

IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solùm celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios; & rerum plurimarum

obſcuras, nec ſatis enodatas intelligentias, quasi fundamenta quædam ſcientiæ: figuramque corporis habilem & aptam ingenio humano dedit: nam quum ceteras animantes abjeciſſet ad paſtum, ſolum hominem erexit, ad cœlique quasi cognationis domiciliique priſtini conſpectum excitavit: tum ſpeciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret.

27. Nam & oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: & is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante eſſe, præter hominem, poteſt, indicat mores, cujus vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitateſque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix eſt humanæ maximè ſocietatis. Neque enim omnia ſunt hujus diſputationis ac temporis; & hunc locum ſatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legiſtis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum eſſe voluit, generavit & ornavit Deus, perſpicuum sit illud (ne omnia differantur) ipſam per ſe naturam longiùs progredi: quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima & inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipſa per ſe rationem & perficit.

X. ATT. Dii immortales, quàm tu lon-

gè juris principia repetis! atque ita, ut ego non modò ad illa non properem, quæ exspectabam a te de jure civili, sed facilè patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere: sunt enim hæc majora, quæ aliorum causâ fortasse complecteris, quàm ipsa illa, quorum hæc causâ præparantur. M. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profectò præstabilius, quam planè intelligi nos ad justitiam esse natos, neque opinione, sed naturâ constitutum esse jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque perspexeris.

29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quàm omnes inter nosmetipsos sumus. Quòd si depravatio consuetudinum, si opinionum varietas non imbecillitatem animorum torqueret, & flecteret quocumque cœpisset; sui nemo ipse tam similis esset, quàm omnes sunt omnium: itaque quæcumque est hominis definitio, una in omnes valet.

30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, quâ unâ præstamus belluis, per quam conjecturâ valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus

aliquid, concludimus, certè eſt communis; doctrina differens, diſcendi quidem facultas par. Nam & ſensibus eadem omnia comprehenduntur; & ea, quæ movent ſenſus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur, de quibus antè dixi, inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur: interpreſque eſt mentis oratio, verbis diſcrepans, ſententiis congruens. Nec eſt quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec ſolùm in rectis, ſed etiam in pravitatibus, insignis eſt humani generis similitudo: nam & voluptate capiuntur omnes; quæ etsi eſt illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni: lenitate enim & ſuavitate delectans, sic ab errore mentis, tamquam ſalutare aliquid, adſciſcitur: similique inſcitiâ mors fugitur, quasi diſſolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati ſumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, quum ſuâ aſperitate, tum quòd naturæ interitus videtur ſequi: propterque honeſtatis & gloriæ similitudinem, beati, qui honorati ſunt, videntur; miſeri autem, qui inglorii.

32. Moleſtiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ ſunt apud

alios, idcirco, qui canem & felem, ut deos, colunt, non eadem superstitione, quâ ceteræ gentes, confli&antur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum & beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quòd rectè vivendi ratio meliores efficit. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus priùs. ATT. Nos verò nihil; ut pro utroque respondeam.

XII. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes, justos naturâ nos esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, jus, quod dicam, naturâ esse; tantam autem esse corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque & confirmentur vitia contraria. Quòd si, quo modo est naturâ, sic judicio, homines, *humani* (ut ait poëta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur jus æquè ab omnibus: quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo & lex, quæ est recta ratio in jubendo & vetando: si lex, jus quoque. At om-

nibus ratio: jus igitur datum eſt omnibus: rectéque Socrates exſecrari eum ſolebat, qui primus utilitatem a natura ſejunxiſſet: id enim querebatur caput eſſe exitiorum omnium.

34. Unde eſt illa Pythagorea vox τὰ τῶν φίλων κοινὰ, καὶ φιλίαν ἰσότητα. Ex quo perſpicitur, quum hanc benevolentiam tam latè longéque diffuſam vir ſapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, ſit autem neceſſarium, ut nihilò ſeſe plus, quàm alterum diligat: quid enim eſt, quod differat, quum ſint cuncta paria? Quòd ſi intereſſe quippiam tantulum modò potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit; cujus eſt ea vis, ut, ſimul atque ſibi aliquid, quàm alteri, maluerit, nulla ſit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ſermoni disputationique noſtræ, quò faciliùs jus in natura eſſe poſitum, intelligi poſſit. De quo quum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata eſt oratio.

XIII. Q. Tu verò jam perpauca ſcilicet: ex iis enim, quæ dixiſti, Attico videtur, mihi quidem certè, ex natura ortum eſſe jus. Att. An mihi aliter videri poſſit, quum hæc jam perfecta ſint: primùm, quaſi muneribus deorum nos eſſe

inſtructos & ornatos : ſecundò autem ; unam eſſe hominum inter ipſos vivendi parem communemque rationem : deinde omnes inter ſe naturali quadam indulgentiâ & benevolentiâ, tum etiam ſocietate juris contineri ? quæ quum vera eſſe, rectè, ut arbitror, conceſſerimus ; quî jam licet nobis a natura leges & jura ſejungere ?

36. M. Rectè dicis ; & res ſic ſe habet. Verùm philoſophorum more, non veterum quidem illorum, ſed eorum, qui quaſi officinas inſtruxerunt ſapientiæ, quæ fusè olim diſputabantur ac liberè, ea nunc articulatim diſtinctéque dicuntur : nec enim ſatisfieri cenſent huic loco, qui nunc eſt in manibus, niſi ſeparatim hoc ipſum, naturâ eſſe jus, diſputarint. Att. Et ſcilicet tua libertas diſſerendi amiſſa eſt ; aut tu is es, qui in diſputando non tuum judicium ſequare, ſed auctoritati aliorum pareas ?

37. M. Non ſemper, Tite : ſed iter hujus ſermonis quod ſit, vides. Ad reſpublicas firmandas, & ad ſtabiliendas vires, ſanandos populos, omnis noſtra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene proviſa & diligenter explorata principia ponantur : nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non poteſt) ſed ut iis, qui omnia recta atque honeſta per ſe expetenda duxerunt, & aut nihil omni-

no in bonis numerandum, nisi quod per ſeipſum laudabile eſſet, aut certè nullum habendum magnum bonum, nisi quod verè laudari ſuâ ſponte poſſet.

38. His omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manſerunt : sive Ariſtotelem & Theophraſtum, cum illis re congruentes, genere docendi paulùm differentes, ſecuti ſunt : sive, ut Zenoni viſum eſt, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula : sive etiam Ariſtonis difficilem atque arduam, ſed jam tamen fractam & convictam ſectam ſecuti ſunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in ſumma æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur.

39. Sibi autem indulgentes, & corpori deſervientes, atque omnia, quæ ſequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus & doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt (nihil enim opus eſt hoc loco litibus) in hortulis ſuis jubeamus dicere, atque etiam ab omni ſocietate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam, nec umquam noſſe voluerunt, pauliſper faceſſant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila & Carneade recentem, exoremus, ut sileat : nam si invaſerit in hæc, quæ ſatis ſcitè nobis inſtructa & composita vi-

dentur, nimias edet ruinas: quam quidem ego placare cupio, ſubmovere non audeo.

*** *Deſunt hîc nonnulla, fortaſſe de peccati conſcientia & ſcelerum pœnis..*

XIV. Nam & in iis sine illius ſuffimentis expiati ſumus. At verò ſcelerum in homines atque impietatum nulla expiatio eſt. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis (quæ quondam nuſquam erant, hodie multifariam nulla ſunt; ubi ſunt tamen, perſæpe falſa ſunt) quàm conſcientiâ; ut eos agitent inſectenturque furiæ, non ardentibus tædis, sicut in fabulis, ſed angore conſcientiæ, fraudiſque cruciatu. Quòd si homines ab injuria, pœna, non natura arcere deberet, quænam ſollicitudo vexaret impios, ſublato ſuppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a ſe commiſſum eſſe facinus, aut juſti ſui doloris cauſam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturæ jure aliquo quæreret. Quæ si appellare audent impii, quo tandem ſtudio colentur a bonis? Quòd si pœna, si metus ſupplicii, non ipſa turpitudo, deterret ab injurioſa facinoroſaque vita; nemo eſt injuſtus: at incauti potiùs habendi ſunt improbi.

41. Tum autem qui non ipſo honeſto movemur, ut boni viri simus, ſed utilitate

tate aliquâ atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem & judicem? quid in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? noster quidem hic naturâ justus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is verò, qui nihil alterius causâ facit, & metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quòd si negabit se illi vitam erepturum, & aurum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod id naturâ turpe judicet; sed quòd metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modò docti, verùm etiam agrestes erubescant!

XV. Jam verò illud stultissimum, existimare omnia justa esse, quæ scita sint in populorum institutis, aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges justæ haberentur? nihilò, credo, magis illâ, quam interrex noster tulit, ut dictator quem vellet civium, indictâ causâ, impunè posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, & quod lex constituit una; quæ lex est recta ratio imperandi atque prohiben-

di; quam qui ignorat, is est injustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quòd si justitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, & si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit ut nulla sit omnino justitia, si neque naturâ est; & ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate aliâ convellitur.

43. Atqui, si natura confirmatura jus non erit, virtutes omnes tollantur: ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit exsistere? nam hæc nascentur ex eo, quòd naturâ propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est: neque solùm in homines obsequia, sed etiam in deos cæremoniæ religionesque tolluntur; quas non metu, sed eâ conjunctione, quæ est homini cum deo, conservandas puto.

XVI. Quòd si populorum jussis, si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur; jus esset latrocinari: jus, adulterare: jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis, aut scitis multitudinis probarentur. Quæ si tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur;

cur non ſanciunt, ut, quæ mala perniciosaque ſunt, habeantur pro bonis ac ſalutaribus? aut cur, quum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nullâ aliâ nisi naturæ normâ dividere poſſumus. Nec ſolùm jus & injuria a natura dijudicantur, ſed omnino omnia honeſta ac turpia; nam & communis intelligentia nobis notas res efficit. eas, quas in animis noſtris inchoavit, ut honeſta in virtute ponantur, in vitiis turpia.

45. Hæc autem in opinione exiſtimare, non in naturâ posita, dementis eſt. Nam nec arboris, nec equi virtus quæ dicitur (in quo abutimur nomine) in opinione sita eſt, ſed in natura. Quod si ita eſt; honeſta quoque & turpia naturâ dijudicanda ſunt. Nam si opinione univerſa virtus, eâdem ejus etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem, &, ut ita dicam, catum, non ex ipsius habitu, ſed ex aliqua re externa judicet? Eſt enim virtus perfecta ratio; quod certè in natura eſt: igitur omnis honeſtas eodem modo.

XVII. Nam ut vera & falſa, ut conſequentia & contraria, ſuâ ſponte, non alienâ judicantur; sic conſtans & perpetua ratio vitæ, quæ eſt virtus, itemque inconſtantia, quod eſt vitium, ſuâ naturâ probatur. Nos ingenia juvenum naturâ ju-

dicamus; non item virtutes & vitia, quæ exsiſtunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non aliter? honeſta & turpia non ad naturam referri neceſſe erit? Quod laudabile bonum eſt, in ſe habeat quod laudetur neceſſe eſt: ipſum enim bonum, non eſt opinionibus, ſed naturâ: nam ni ita eſſet, beati quoque opinione eſſent; quo quid dici poteſt ſtultius? Quare quum & bonum, & malum naturâ judicetur, & ea ſint principia naturæ; certè honeſta quoque & turpia ſimili ratione dijudicanda, & ad naturam referenda ſunt.

47. Sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque diſſenſio: & quia non idem contingit in ſenſibus, hos naturâ certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis ſecus, nec iiſdem ſemper uno modo videntur, ficta eſſe ducimus: quod eſt longè aliter. Nam ſenſus noſtros non parens, non nutrix, non magiſter, non poëta, non ſcena depravat, non multitudinis conſenſus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis, quos modò enumeravi, qui teneros & rudes quum acceperunt, inficiunt, & flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni ſenſu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ naturâ bona ſunt, quia dulcedine hac & ſcabie carent, non cernimus ſatis.

XVIII. Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit omnis ratio) id quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, & jus, & omne honestum suâ sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem & jus ipsum amant; nec est viri boni, errare, & diligere quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum & colendum : quod si jus est; etiam justitia: sic in ea reliquæ quoque virtutes per se colendæ sunt. Quid liberalitas? gratuitane est, an mercenaria? si sine præmio benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item justitia nihil exprimit præmii, nihil pretii : per se igitur expetitur; eademque omnium virtutum causa, atque sententia est.

49. Atque etiam si emolumentis, non suâ sponte virtus expenditur, una erit virtus, quæ malitia rectissimè dicetur. Ut enim quisque maximè ad suum commodum refert quæcumque agit, ita minimè est vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim benificus, si nemo alterius causâ benignè facit? ubi gratus, si non eum ipsum, cui referunt gratiam, cernunt grati? ubi illa sancta amicitia, si

non ipſe amicus per ſe amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deferendus & abjiciendus eſt, deſperatis emolumentis & fructibus: quo quid poteſt dici immanius? Quòd si amicitia per ſe colenda eſt, ſocietas quoque hominum, & æqualitas, & juſtitia, per ſe expetenda. Quod ni ita eſt, omnino juſtitia nulla eſt: id enim injuſtissimum ipſum eſt, juſtitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid verò de modeſtia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiæne metu non eſſe petulantes; an legum & judiciorum? Innocentes ergo & verecundi ſunt, ut bene audiant, & ut rumorem bonum colligant? Erubeſcunt pudici etiam de pudicitia loqui. Ac me nimis iſtorum philoſophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi judicio ipſo notatum, putant.

51. Quid enim? poſſumus eos, qui a ſtupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, quum ipſa infamia propter rei turpitudinem conſequatur? nam quid aut laudari ritè, aut vituperari poteſt, si ab ejus natura receſſeris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudo ex ipsis vi-

tiis facillimè percipi poteſt : quid enim fœdius avaritiâ, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate & ſtultitiâ dici poteſt ? Quid ergo ? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miſeros eſſe dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum ? quod item ad contrariam laudem in virtute dici poteſt.

52. Poſtremò, si propter alias res virtus expetitur, melius eſſe aliquid, quàm virtutem, neceſſe eſt. Pecuniamne igitur ? an honores ? an formam ? an valetudinem ? quæ &, quum adſunt, perparva ſunt; &, quàm diu affutura sint, certum ſciri nullo modo poteſt : an (quod turpissimum dictu eſt) voluptatem ? at in ea quidem ſpernenda & repudianda, virtus vel maximè cernitur. Videtiſne, quanta ſeries rerum ſententiarumque sit; atque ut ex alio alia nectantur ? quin labebar longiùs, nisi me retinuiſſem.

XX. Q. Quò tandem ? libenter enim, frater, ad iſtam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quò referuntur, & cujus apiſcendi causâ ſunt facienda omnia : controverſam rem, & plenam diſſensionis inter doctissimos, ſed aliquando tamen judicandam. ATT. Quî iſtuc fieri poteſt, L. Gellio mortuo ? M.

Quid tandem id ad rem? Att. Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum pro consule ex prætura in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quòd si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere, posse rem convenire: & simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Joculare istuc quidem, Pomponi, & a multis sæpe derisum: sed ego planè vellem me arbitrum inter antiquam Academiam & Zenonem datum. Att. Quo tandem istuc modo? M. Quia de re una solùm dissident, de ceteris mirificè congruunt. Att. Ain' tandem? unane est solùm dissensio? M. Quæ quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod secundùm naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. Att. Perparvam verò controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia? M. Probè quidem sentis, si re, ac non verbis dissiderent.

XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, & qui me ex nostris

pene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens & acutus, & in suo genere perfectus, mihique, ut scis, familiaris; cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari.

55. ATT. Quî istuc tandem vides? M. Quia, si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe; ceteras res omnes planè pares, ac ne minimùm quidem, utrùm adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate & Aristotele, & ab illa Platonis familia discreparet; essetque inter eos de re maxima, & de omni vivendi ratione dissensio. Nunc verò quum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus; in qua quoniam usucapionem XII tabulæ inter quinque pedes esse voluerunt, depasci veterem possessionem Academiæ ab hoc acuto homi-

ne non sinemus ; nec Maniliâ lege singuli, ſed ex iis tres arbitri fines regemus.

56. Q. Quamnam igitur ſententiam dicimus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit; iiſque parere. Q. Præclarè, frater, jam nunc a te verba uſurpantur civilis juris & legum; quo de genere exſpecto diſputationem tuam : nam iſta quidem magna dijudicatio eſt, ut ex te ipſo ſæpe cognovi. Sed certè res ita ſe habent, ut ex natura vivere, ſummum bonum sit, id eſt, vitâ modicâ & aptâ, virtute perfrui : aut naturam ſequi, & ejus quasi lege vivere, id eſt, nihil, quantum in ipſo sit, prætermittere, quò minùs ea, quæ natura poſtulet, conſequatur, quòd inter hæc velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari neſcio an umquam, ſed hoc ſermone certè non poteſt, si quidem id, quod ſuſcepimus, perfecturi simus.

XXII. Att. At ego huc declinabam nec invitus. Q. Licebit aliàs: nunc id agamus, quod cœpimus, quum præſertim ad id nihil pertineat hæc de ſummo malo bonoque diſſensio. M. Prudentissimè, Quinte, dicis : nam quæ a me adhuc dicta ſunt, ***

58. Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec noſtras XII tabulas, nec plebiſcita de-

sidero : sed te existimo quum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi & disciplinam daturum. M. Est hujus verò disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas : atque utinam esset etiam facultatis meæ ! Sed profectò ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem, legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit ; a cujus amore Græco verbo philosophia nomen invenit, quâ nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ datum est : hæc enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus : cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur.

59. Nam qui se ipse norit, primùm aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit ; tantoque munere deorum semper dignum aliquid & faciet, & sentiet : &, quum se ipse perspexerit, totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sa-

pientiam: quoniam principiò rerum omnium quasi adumbratas intelligentias animo ac mente conceperit; quibus illustratus, ſapientiâ duce, bonum virum, & ob eam ipſam cauſam cernat ſe beatum fore.

XXIII. Nam quum animus, cognitis perceptiſque virtutibus, a corporis obſequio indulgentiaque diſceſſerit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, oppreſſerit, omnemque mortis doloriſque timorem effugerit, ſocietatemque caritatis coierit cum ſuis, omneſque naturâ conjunctos, ſuos duxerit, cultumque deorum, & puram religionem ſuſceperit, & exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, & rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo eſt appellata prudentia: quid eo dici, aut excogitari poterit beatius?

61. Idemque quum cœlum, terras, maria, rerumque omnium naturam perſpexerit, eaque unde generata, quò recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale & caducum, quid divinum æternumque sit, viderit, ipſumque ea moderantem & regentem pene prehenderit, ſeſeque non unis circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti loci, ſed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille ma-

gnificentia rerum, atque in hoc conſpectu & cognitione naturæ, dii immortales! quàm ipſe ſe noſcet? quod Apollo præcepit Pythius: quàm contemnet, quàm deſpiciet, quàm pro nihilo putabit ea, quæ vulgò dicuntur amplissima?

XXIV. Atque hæc omnia, quasi ſepimento aliquo, vallabit diſſerendi ratione, veri & falsi judicandi ſcientiâ, & arte quadam intelligendi, quid quamque rem ſequatur, & quid sit cuique contrarium. Quumque ſe ad civilem ſocietatem natum ſenſerit, non ſolùm illâ ſubtili diſputatione sibi utendum putabit, ſed etiam fusâ latiùs perpetuâ oratione, quâ regat populos, quâ ſtabiliat leges, quâ caſtiget impróbos, quâ tueatur bonos, quâ laudet claros viros; quâ præcepta ſalutis & laudes aptè ad perſuadendum edat ſuis civibus; quâ hortari ad decus, revocare a flagitio, conſolari possit afflictos; factaque & conſulta fortium & ſapientum, cum improborum ignominia, ſempiternis monumentis prodere. Quæ quum tot res tantæque sint, quæ ineſſe in homine perſpiciantur ab iis, qui ſe ipsi velint noſſe; earum parens eſt, educatrixque ſapientia.

63. ATT. Laudata quidem a te graviter & verè. Sed quorſum hæc pertinent? M. Primùm ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam ſumus; quæ tanta eſſe volumus:

non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio & libenter, &, ut ſpero, rectè, quòd eam, cujus ſtudio teneor, quæque me eum, quicumque ſum, effecit, non poſſum silentio præterire. Att. Verò facis & meritò, & ipſe: fuitque id, ut dicis, in hoc ſermone faciendum.

DE LEGIBUS,

LIBER SECUNDUS.

Civitatis jus, aut ad res & rationes hominum, aut ad religiones & cæremonias Deorum, comparatum est: hoc divinum, illud humanum dicimus. Sed quum divini potior sit & antiquior cura (deum enim ut colamus in lucem editi sumus, religionemque ac pietatem natura nobis insevit) Cicero meritò a religionis constitutione incœpit, & eam in hunc librum contulit. Cujus disputationem ab ultima lege, quæ mens Dei est ratione cogentis & vetantis, & ab humana, quæ ratio est sapientis, legi divinæ consentiens, ut a capite, arcessit: nam ab his, ut fontibus, jura nostra fluunt, eóque referri debent. Addit deinde, Platonis more, legis procæmium: ei legem de religione subjungit, quam a Numæ Pontificumque

Rom. decretis educit. Postremò hujus suasionem & explicationem reddit. Turnebus.

I. Atticus. Sed visne, quoniam & satis jam ambulatum est, & tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, & in insula, quæ est in Fibreno (nam opinor illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam, sedentes? M. Sanè quidem: nam illo loco libentissimè soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive aut scribo, aut lego.

2. Att. Equidem qui nunc primùm huc venerim, satiari non queo; magnificasque villas & pavimenta marmorea, & laqueata tecta contemno: ductus verò aquarum, quos isti Nilos & Euripos vocant, quis non, quum hæc videat, irriserit? Itaque, ut tu paulò antè de lege & de jure disserens, ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa & montes cogitabam; idque ut facerem, & orationibus inducebar tuis, & versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contrà miror, te, quum Româ absis, usquam potiùs esse.

3. M. Ego verò, quum licet plures dies abesse, præsertim hoc tempore anni, & amœnitatem hanc & salubritatem sequor; rarò autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quæ te non attingit ita. ATT. Quæ tandem ista causa est? M. Quia, si verum dicimus, hæc est mea, & hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissimâ: hîc sacra, hîc genus, hîc majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, lautius ædificatam patris nostri studio; qui quum esset infirmâ valetudine, hîc ferè ætatem egit in litteris: sed hoc ipso in loco quum avus viveret, & antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, & latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse.

II. ATT. Ego verò tibi istam justam caussam puto, cur huc libentiùs venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, verè dicam, sum illi villæ amicior modò factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus & procreatus es: movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adsunt vestigia: me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ

non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quàm recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus; studiosèque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum.

5. M. Gaudeo igitur, me incunabula pene mea tibi ostendisse. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo: sed illud tamen quale est, quod paulò antè dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? nisi fortè sapienti illi Catoni fuit patria nòn Roma, sed Tusculum. M. Ego mehercule & illi, & omnibus municipibus duas esse censeo patrias; unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est: itaque, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut vestri Attici, postquam Theseus eosdem migrare ex agris, & in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, & Sunii erant iidem & Attici; sic nos & eam patriam ducimus, ubi nati; & illam, quâ excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, in qua reipublicæ nomen & universæ civita-

tis eſt; pro qua mori, & cui nos totos dedere, & in qua noſtra omnia ponere, & quasi conſecrare debemus. Dulcis autem non multò ſecus eſt ea, quæ genuit, quàm illa, quæ excepit: itaque ego hanc meam eſſe patriam prorſus numquam negabo, dum illa sit major, & hæc in ea contineatur.

III. ATT. Rectè igitur Magnus ille noster, me audiente, poſuit in judicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam noſtram juſtissimas huic municipio gratias agere poſſe, quòd ex eo duo ſui conſervatores exſtitiſſent; ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, eſſe patriam tuam. Sed ventum in inſulam eſt. Hac verò nihil eſt amœnius. Etenim hoc quasi roſtro funditur Fibrenus, & diviſus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapidéque dilapſus citò in unum confluit, & tantum complectitur, quod ſatis sit modicæ palæſtræ loci: quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret ſedem ad disputandum, ſtatim præcipitat in Lirem, &, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obſcurius, Liremque multò gelidiorem facit: nec enim ullum hòc frigidius flumen attigi, quum ad multa acceſſerim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phædro Platonis facit Socrates.

7. M. Eſt verò ita: ſed tamen huic amœnitate, quemadmodum ex Quinto ſæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, conceſſerit. Q. Eſt ita, ut dicis: cave enim putes Attici noſtri Amaltheo plataniſque illis quidquam eſſe præclarius. Sed, si videtur, conſidamus hîc in umbra, atque ad eam partem ſermonis, ex qua egreſſi ſumus, revertamur. M. Præclarè exigis, Quinte: at ego effugiſſe arbitrabar: ſed tibi horum nihil deberi poteſt. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Jove Muſarum primordia*,

sicut in Arati carmine orsi ſumus. Q. Quorſum iſtuc? M. Quia nunc itidem ab eodem, & a ceteris diis immortalibus ſunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optimè verò, frater; & fieri sic decet.

IV. M. Videamus igitur rurſus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore ſermonis, ignoremuſque vim ſermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. Q. Sanè quidem, hercule; & eſt iſta recta docendi via. M. Hanc igitur video ſapientissimorum fuiſſe ſententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec ſcitum aliquod eſſe populorum,

ſed æternum quiddam, quod univerſum mundum regeret, imperandi, prohibendique ſapientiâ. Ita principem legem illam & ultimam, mentem eſſe dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis dei, ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, rectè eſt laudata: eſt enim ratio, menſque ſapientis, ad jubendum, & ad deterrendum idonea.

9. Q. Aliquoties jam iſte locus a te tactus eſt: ſed antè, quàm ad populares leges venias, vim iſtius cœleſtis legis explana, ſi placet; ne æſtus nos conſuetudinis abſorbeat, & ad ſermonis morem uſitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, atque ejuſmodi alias, leges nominare: ſed verò intelligi ſic oportet, & hæc, & alia juſſa ac vetita populorum, vim non habere ad rectè facta vocandi, & a peccatis avocandi: quæ vis non modò ſenior eſt, quàm ætas populorum & civitatum, ſed æqualis illius, cœlum atque terras tuentis & regentis dei.

10. Neque enim eſſe mens divina ſine ratione poteſt, nec ratio divina non hanc vim in rectis praviſque ſanciendis habere: nec, quia nuſquam erat ſcriptum, ut contra omnes hoſtium copias in ponte unus aſſiſteret, a tergoque pontem interſcindi juberet, idcirco minùs Coclitem illum

rem gessisse tantam, fortitudinis lege atque imperio putabimus: nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit: erat enim ratio profecta a rerum natura, & ad rectè faciendum impellens, & a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est; orta autem simul est cum mente divina: quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum, & ad vetandum, ratio est recta summi Jovis.

V. Q. Assentior, frater, ut quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens, summa lex est; item, quum in homine est perfecta, & in mente sapientis. Quæ sunt autem variè, & ad tempus descripta populi, favore magis, quàm re, legum nomen tenent: omnem enim legem, quæ quidem rectè lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profectò ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam & beatam, conditas esse leges; eosque, qui primùm ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos,

quibus illi adſcriptis ſuſceptiſque, honeſtè beatéque viverent; quæque ita composita ſanctaque eſſent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par eſt, eos, qui pernicioſa & injuſta populis juſſa deſcripſerint, quum contrà fecerint, quàm polliciti professique sint, quidvis potiùs tuliſſe, quàm leges; ut perſpicuum eſſe possit, in ipſo nomine legis interpretando ineſſe vim & ſententiam juſti, & juris legendi.

12. Quæro igitur a te, Quinte, sicut illi ſolent; Quo si civitas careat, ob eam ipſam cauſam, quòd eo careat, pro nihilo habenda sit, id eſtne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas, anne ob ipſum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non poteſt. M. Neceſſe eſt igitur, legem haberi in rebus optimis. Q. Prorſus aſſentior.

13. M. Quid, quòd multa perniciosè, multa peſtiferè ſciſcuntur in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quàm si latrones aliqua conſeſſu ſuo ſanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici verè poſſent, si quæ inſcii imperitique pro ſalutaribus mortifera conſcripſerint: neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiam si pernicioſum aliquid populus acceperit. Ergo eſt lex juſtorum injuſtorum-

que distinctio, ad illam antiquissimam & rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Q. Præclarè intelligo: nec verò jam aliam esse ullam legem puto non modò habendam, sed ne appellandam quidem. M. Igitur tu Titias & Apuleias leges nullas putas? Q. Ego verò ne Livias quidem. M. Et rectè, quæ præsertim uno versiculo senatûs, puncto temporis, sublatæ sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest.

15. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ numquam abrogentur? M. Certè, si modò acceptæ a vobis duobus erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum; ut priusquam ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam: quod idem & Zaleucum, & Charondam fecisse video; quum quidem illi non studii & delectationis, sed reipublicæ causâ leges civitatibus suis scripserint: quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. Q. Quid, quòd Zaleucum

istum

istum negat ullum fuisse Timæus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, meâ quidem sententiâ (meliorem multi) nominat; commemorant verò ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem: loquimur, quod traditum est.

VII. Sit igitur jam hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum, ac moderatores deos; eaque quæ gerantur, eorum geri ditione, ac numine; eosdemque optimè de genere hominum mereri; &, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, quâ mente, quâ pietate colat religiones, intueri; piorumque & impiorum habere rationem. His enim rebus imbutæ mentes, haud sanè abhorrebunt ab utili, & a vera sententia. Quid enim est verius, quam neminem esse oportere tam stultè arrogantem, ut in se rationem & mentem putet inesse, in cœlo mundoque non putet? aut ea, quæ vix summâ ingenii ratione comprehendat, nullâ ratione moveri putet? quem verò astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare quî decet? Quumque omnia, quæ rationem habent, præstent iis, quæ sint rationis expertia;

nefasque sit dicere, ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quàm multa firmentur jurejurando; quantæ salutis sint fœderum religiones; quàm multos divini supplicii metus a scelere revocarit; quámque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum judicibus, tum testibus?

17. Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo verò, frater: & in hoc admodum delector, quòd in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille: nihil enim tam dissimile est, quàm vel ea, quæ antè dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Vellem fortasse: quis enim id potest, aut umquàm poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi planè esse vellem meus: quid enim negotii est, eadem propè verbis iisdem conversa dicere? Q. Prorsus assentior. Verùm, ut modò tute dixisti, te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione.

18. M. Expromam equidem, ut potero: &, quoniam & locus & sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum

verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; & tamen, quò plus auctoritatis habeant, paullò antiquiora, quàm hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam esset infinitum: sed ipsæ summæ rerum atque sententiæ. Q. Ita verò necesse est: quare audiamus.

- VIII. M. *Ad divos adeunto castè: pietatem adhibento: opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit. Separatim nemo habessit deos: neve novos, sed nec advenas, nisi publicè adscitos, privatim colunto. Constructa a patribus delubra habento: lucos in agris habento, & larum sedes. Ritus familiæ patrumque servanto. Divos, & eos, qui cœlestes semper habiti, colunto, & ollos, quos endo cœlo merita vocaverint, Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla, propter quæ datur homini adscensus in cœlum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem; earumque laudum delubra sunto: nec ulla vitiorum sacra solemnia obeunto. Feriis jurgia amovento, easque in famulis, operibus patratis, habento: itáque, ut cadant in annuis amfractibus, descriptum esto: certasque fruges, certasque baccas sacerdotes publicè libanto: hoc certis sacrificiis, ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis, fœtusque*

ſervanto : idque ne committi poſſit, ad eam rem & rationem, curſus annuos ſacerdotes finiunto : quæque quoique divo decoræ grataque ſint hoſtiæ, providento : diviſque aliis alii ſacerdotes, omnibus pontifices, ſingulis flamines ſunto. Virgines Veſtales in urbe cuſtodiunto ignem foci publici ſempiternum.

20. *Quoque hæc privatim & publicè modo rituque fiant, diſcunto ignari a publicis ſacerdotibus : eorum autem duo genera ſunto ; unum, quod præſit cæremoniis & ſacris : alterum, quod interpretetur fatidicorum & vatum effata incognita, quum ſenatus populuſque adſciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi publici augures signis & auſpiciis poſtea vidento : diſciplinam tenento.*

21. *Sacerdotes vineta virgetaque, & ſalutem populi auguranto. Quique agent rem duelli, quique popularem, auſpicium præmonento, ollique obtemperanto. Divorumque iras providento, iiſque apparento. Cæliique fulgura regionibus ratis temperanto : urbemque, & agros, & templa liberata, & effata habento : quæque augur injuſta, nefaſta, vitioſa, dira defixerit, irrita infectaque ſunto : quique non paruerit, capitale eſto.*

IX. *Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, judices duo ſunto : bella diſceptanto. Prodigia, portenta ad Etruſcos aruſpices, si ſenatus juſſerit, deferunto : Etruriaque principes diſciplinam doceto.*

Quibus divis creverint, procuranto: iidemque fulgura atque obstita pianto. Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, præter olla, quæ pro populo rite fiant; neve quem initianto, nisi ut assolet Cereri, Græco sacro.

22. *Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impiè commissum est: quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. Ludis publicis, quod sive curriculo, sive certatione corporum fiat, popularem lætitiam in cantu & fidibus, & tibiis moderanto; eamque cum divûm honore junguntod. Ex patriis ritibus optuma colunto. Præter Idææ matris famulos, eosque justis diebus, ne quis stipem cogito. Sacrum, sacrove commendatum qui clepserit rapseritve, parricida esto. Perjurii pœna divina, exitium; humana, dedecus. Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto. Impius ne audeto placare donis iram deorum. Cautè vota reddunto. Pœna violati juris esto. Ne quis agrum consecrato: auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. Sacra privata perpetua manento. Deorum Manium jura, sancta sunto. Hos letho datos, divos habento. Sumptum in ollos luctumque minuunto.*

X. ATT. Conclusa quidem est a te magna lex, sanè quàm breviter; &, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numæ nostrisque moribus. M. An censes, quum

in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimæ reipublicæ leges dare consentaneas? Att. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant; &, si quæ fortè a me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erant ferè in more majorum, qui tum, ut lex, valebat.

24. Att. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, UTI ROGAS, possim edicere. M. Ain' tandem, Attice, non es edicturus aliter? Att. Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. M. Atque mea quidem sententia est. At, ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! quid enim agere malumus? M. *Castè* jubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis; sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori præstet, observeturque, ut casto corpore adeatur, multò esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquæ, vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate vanescere, nec amnibus ullis elui potest.

25. Quòd autem *pietatem* adhiberi, *opes* amoveri jubet, significat probitatem gratam esse deo; sumptum esse removendum: quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse æqualem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? præsertim quum ipsi deo nihil minùs gratum futurum sit, quàm non omnibus patere ad se placandum & colendum viam. Quòd autem non judex, sed deus ipse *vindex* constituitur, præsentis pœnæ metu religio confirmari videtur. Suosque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, & ignotas cæremonias etiam sacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerunt ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quòd parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset & domus.

XI. Meliùs Græci, atque nostri: qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt: affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: siquidem & illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro,

Tum maximè & pietatem, & religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus; & quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, Homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maximè religiosis. Est enim quadam opinione species deorum in oculis, non solùm in mentibus.

27. Eamdemque rationem luci habent in agris: neque ea, quæ a majoribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villæque conspectu, religio Larum repudianda est. Jam ritus familiæ patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proximè accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quòd autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem & ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos.

28. Bene verò, quòd Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: quarum omnium Romæ dedicata publicè templa sunt; ut illa qui habeant (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum Athenis, quòd, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Con-

turneliæ fanum & Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia, consecrare decet. Araque vetus ſtat in Palatio, Febris: & altera Eſquiliis, Malæ Fortunæ: quæ omnia ejusmodi deteſtanda atque repudianda ſunt. Quòd si fingenda ſunt nomina, Vicæ Potæ potiùs vincendi, potiundique, Stasſandique cognomina Statoris, & Invicti Jovis, rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque exſpectatione rerum bonarum erigitur animus, rectè etiam a Calatino Spes conſecrata eſt: Fortunaque sit vel *Hujuſce diei*, nam valet in omnes dies; vel *Reſpiciens*, ad opem ferendam; vel *Fors*, in quo incerti caſus significantur magis; vel *Primigenia*, a gignendo; *Comes*; tum ***

Deſunt hic alia Fortunæ cognomina.

XII. Feriarum feſtorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium & jurgiorum; in ſervis, operum & laborum; quas compositor anni conferre debet & ad perfectionem operum ruſticorum: quod tempus, ut ſacrificiorum libamenta ſerventur, fœtuſque pecorum, quæ dicta in lege ſunt, diligenter habenda ratio intercalandi eſt; quod inſtitutum peritè a Numa, poſteriorum pontificum negligentiâ diſſolutum eſt. Jam illud ex inſtitutis pon-

tificum & aruſpicum non mutandum eſt; quibus hoſtiis immolandum cuique deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum ſacerdotes, & reſpondendi juris, & cum fide tuendarum religionum facultatem afferunt. Quumque Veſta, quaſi focus urbis, ut Græco nomine eſt appellata (quod nos propè idem Græcum interpretatum nomen tenemus) conſepta sit; ei colendæ virgines præsint, ut advigiletur faciliùs ad cuſtodiam ignis, & ſentiant mulieres in natura feminarum omnem caſtitatem peti.

30. Quod ſequitur verò, non ſolùm ad religionem pertinet, ſed etiam ad civitatis ſtatum, ut sine iis, qui ſacris publicè præſunt, religioni privatæ ſatisfacere non possint: continet enim, reipublicæ consilio & auctoritate optimatium ſemper populum indigere. Deſcriptioque ſacerdotum nullum juſtæ religionis genus prætermittit: nam ſunt ad placandos deos alii conſtituti, qui ſacris præsint ſolennibus; ad interpretanda alii prædicta vatum; neque multi tamen, ne eſſet infinitum, neve ea ipſa, quæ ſuſcepta publicè eſſent, quisquam extra collegium noſſet.

31. Maximum autem & præſtantissimum in republica jus eſt augurum, & cum auctoritate conjunctum: neque verò

hoc, quia ſum ipſe augur, ita ſentio, ſed quia sic exiſtimare nos eſt neceſſe. Quid enim majus eſt, si de jure quærimus, quàm poſſe a ſummis imperiis & ſummis poteſtatibus comitiatus & concilia, vel inſtituta dimittere, vel habita reſcindere? quid gravius, quàm rem ſuſceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quàm poſſe decernere, ut magiſtratu ſe abdicent conſules? quid religiosius, quàm cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non jure rogata eſt, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, conſulis & auguris: nihil domi, nihil foris per magiſtratus geſtum, sine eorum auctoritate poſſe cuiquam probari?

XIII. ATT. Age, jam iſta video, fateorque eſſe magna: ſed eſt in collegio veſtro inter Marcellum & Appium, optimos augures, magna diſſensio (nam eorum ego in libros incidi) quum alteri placeat, auſpicia iſta ad utilitatem eſſe reipublicæ compoſita; alteri diſciplina veſtra quasi divinare videatur prorſus poſſe. Hac tu de re, quæro quid ſentias. M. Egone? divinationem, quam Græci μαντικὴν appellant, eſſe cenſeo, & hujus hanc ipſam partem, quæ eſt in avibus ceteriſque signis diſciplinæ noſtræ; quòd quum ſummos deos eſſe concedamus, eorumque mente mundum regi,

& eorumdem benignitatem hominum consulere generi, & posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video cur esse divinationem negem.

33. Sunt autem ea, quæ posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur & cogitur. Jam verò permultorum exemplorum & nostra est plena respublica, & omnia regna, omnesque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximéque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset: nec verò Romulus noster auspicatò urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoriâ floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina & ars augurum evanuerit jam & vetustate & negligentiâ. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat: quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnumquam, ad agendi consilium sæpissime pertineret.

34. Att. Credo, hercle, ita esse, isti-

que rationi potissimùm assentior. Sed redde cetera. M. Reddam verò, &, si potero, brevi.

XIV. Sequitur enim de jure belli; in quo & suscipiendo, & gerendo, & deponendo jus ut plurimùm valet, & fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sancimus. Jam de aruspicum religione, de expiationibus & procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. ATT. Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. M. At verò, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sanè quæro, Tite.

35. ATT. Quid tandem est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. ATT. Ego verò assentior; excepto præsertim in ipsa lege solenni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus Eumolpidæque nostri, & augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus.

36. ATT. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego verò excipiam. Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenæ tuæ peperisse, atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem, & mitigati sumus: *Initia*que ut appellantur, ita

re verâ principia vitæ cognovimus; neque solùm cum lætitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtæ indicant comici. Quâ licentiâ Romæ datâ, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quò ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? Att. Tu verò istam Romæ legem rogato: nobis nostras ne ademeris.

XV. M. Ad nostra igitur revertor; quibus profectò diligentissimè sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatûs vetus auctoritas de Bacchanalibus, & consulum, exercitu adhibito, quæstio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores fortè videamur, in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetuâ sustulit. Novos verò deos, & in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, & quidam alii dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

38. Jam ludi publici quoniam ſunt caveâ circoque divisi, sint corporum certatione (curſu, & pugilatione, & luctatione) curriculiſque equorum uſque ad certam victoriam circo conſtitutis; caveæ cantu, ac fidibus & tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege præſcribitur: aſſentior enim Platoni, nihil tam facilè in animos teneros atque molles influere, quàm varios canendi ſonos: quorum dici vix poteſt quanta sit vis in utramque partem. Namque & incitat languentes, & languefacit excitatos, & tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum ſervare modum; quarum mores lapsi ad mollitiem, pariter ſunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelâque depravati, ut quidam putant; aut, quum ſeveritas eorum ob alia vitia cecidiſſet, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus.

39. Quamobrem ille quidem ſapientissimus Græciæ vir, longéque doctissimus, valde hanc labem veretur: negat enim mutari poſſe musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum, nec planè contemnendum puto. Illa quidem, quæ ſolebant quondam compleri ſeveritate jucundâ Livianis & Nævianis modis; nunc, ut eadem exſultent; cervices oculoſque pariter cum mo-

dorum flexionibus torqueant. Graviter olim iſta vindicabat vetus illa Græcia, longè providens, quàm ſensim pernicies illapſa civium animos, malis ſtudiis, maliſque doctrinis repentè totas civitates everteret; si quidem illa ſevera Lacedæmon nervos jussit, quos plures quàm ſeptem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege eſt, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum conſuierent Athenienſes Apollinem Pythium, quas potissimùm religiones tenerent; oraculum editum eſt, *Eas quæ eſſent in more majorum.* Quò quum iterum veniſſent, majorumque morem dixiſſent ſæpe eſſe mutatum, quæsiviſſentque, quem morem potissimùm ſequerentur e variis; reſpondit, *Optimum.* Et profectò ita eſt, ut id habendum sit antiquissimum & deo proximum, quod sit optimum. Stipem ſuſtulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus: implet enim ſuperſtitione animos, & exhaurit domos. Sacrilego pœna eſt, neque ei ſoli, qui ſacrum abſtulerit, ſed etiam ei, qui ſacro commendatum; quod & nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia depoſuiſſe apud Solos in delubro pecuniam dicitur; & Atheniensis Cliſthenes Junoni Samiæ, civis egregius, quum rebus timeret ſuis, filiarum dotes credidit. Sed jam

de perjuriis: de inceſtis nihil ſanè hoc quidem loco diſputandum eſt.

41. *Donis impii ne placare audeant deos.* Platonem audiant, qui vetat dubitare, quâ ſit mente futurus deus; quum vir nemo bonus ab improbo ſe donari velit. Diligentia votorum ſatis in lege dicta eſt, ac voti ſponsio, quâ obligamur deo. Pœna verò violatæ religionis juſtam recuſationem non habet. Quid ego hîc ſceleratorum utar exemplis? quorum ſunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos ſunt, ea potiùs attingantur: etsi hæc commemoratio vereor ne ſupra hominis fortunam eſſe videatur; tamen, quoniam mihi ſermo eſt apud vos, nihil reticebo; velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potiùs videri, quàm grave. *** *Paucula deſunt.*

XVII. Omnia tum perditorum civium ſcelere, diſceſſu meo, religionum jura polluta ſunt: vexati noſtri Lares familiares: in eorum ſedibus exædificatum templum Licentiæ: pulſus a delubris is, qui illa ſervarat. Circumſpicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari) qui ſint rerum exitus conſecuti. Nos, qui illam cuſtodem urbis, omnibus ereptis noſtris rebus ac perditis, violari ab impiis paſſi non ſumus, eamque ex noſtra domo in ipsius patris domum detulimus, judicia ſenatûs, Italiæ, gentium denique omnium,

conservatæ patriæ consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum scelere religiones tum prostratæ afflictæque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati jacent: qui verò ex iis & horum scelerum principes fuerunt, & præter ceteros in omni religione impii, non solùm vitâ cruciati atque dedecore, verùm etiam sepulturâ ac justis exsequiarum caruerunt.

43. Q. Equidem ista agnosco, frater, & meritas diis gratias ago: sed nimis sæpe secus aliquantò videmus evadere. M. Non enim, Quinte, rectè existimamus, quæ pœna divina sit; & opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii, hominum miserias ponderamus; quæ fateor humana esse & multis bonis viris accidisse: sceleris autem est pœna tristis; & præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientiâ; quid agerent, modò timentes; vicissim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum.

44. Reprimam jam, & non insequar longiùs, eóque minùs, quò plus pœnarum habeo, quàm petivi: tantùm ponam, dupli-

cem pœnam esse divinam, quòd constaret & ex vexandis vivorum animis, & eâ famâ mortuorum, ut eorum exitium & judicio vivorum & gaudio comprobetur.

XVIII. *Agri* autem *ne consecrentur.* Platoni prorsus assentior, qui, si modò interpretari potuero, his ferè verbis utitur. » Terra igitur, ut focus domiciliorum, » sacra deorum omnium est: quocirca ne » quis iterum idem consecrato. Aurum au» tem & argentum in urbibus & privatim, » & in fanis invidiosa res est. Tum ebur » ex inani corpore extractum, haud satis » castum donum deo. Jam æs atque fer» rum duelli instrumenta, non fani. Ligne» um autem quod qui voluerit, uno e » ligno dedicato, itemque lapideum, in » delubris communibus. Textile ne ope» rosius, quàm mulieris opus menstruum. » Color autem albus, præcipuè decorus » deo est tùm in ceteris, tum maximè in » textili. Tincta verò absint, nisi a belli» cis insignibus. Divinissima autem dona, » aves & formæ ab uno pictore uno ab» solutæ die: itemque cetera hujus exem» pli dona sunto ». Hæc illi placent: sed ego cetera non tam restrictè præfinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Terræ cultum segniorem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subigendam, superstitionis aliquid accesserit.

46. Att. Habeo iſta. Nunc de ſacris perpetuis, & de Manium jure reſtat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi iſta exciderant. Att. Ita credo; ſed tamen hòc magis eas res & memini & exſpecto, quòd & ad pontificium jus & ad civile pertinent. M. Verò; & apertissima ſunt iſtis de rebus & reſponſa & ſcripta multa; & ego in hoc omni ſermone noſtro, quod ad cumque legis genus me diſputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile noſtrum: ſed ita, locus ipſe ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris; ut non difficile sit, qui paulùm modò ingenio possit moveri, quæcumque nova cauſa conſultatiove acciderit, ejus tenere jus, quum ſcias a quo sit capite repetendum.

XIX. Sed juriſconſulti, sive erroris objiciendi causâ, quò plura & difficiliora ſcire videantur; sive, quod similius veri eſt, ignoratione docendi (nam non ſolùm ſcire aliquid, artis eſt, ſed quædam ars etiam docendi) ſæpe, quod positum eſt in una cognitione, id in infinita diſpartiuntur: velut in hoc ipſo genere, quàm magnum illud Scævolæ faciunt, pontifices ambo, & iidem juris peritissimi? Sæpe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum eſſe, nisi qui jus civile cognoſſet. Totumne? quid ita? quid enim ad ponti-

ficem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione conjunctum est: id autem quantulum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, & si quid ejusmodi est. Cur igitur hæc tanta facimus, quum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latiùs, hæc sit una sententia, ut conserventur semper, & deinceps familiis prodantur, &, ut in lege posui, *perpetua* sint *sacra*.

48. Hoc uno posito, hæc jura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut, ne morte patrisfamiliâs sacrorum memoria occideret, iis essent ea adjuncta, ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri: quæruntur enim, qui adstringantur sacris. Heredum causa justissima est: nulla est enim persona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propiùs accedat. Deinde qui morte testamentove ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimùm possidendo. Quarto, si nemo sit qui ullam rem ceperit; de creditoribus ejus, qui plurimùm servet. Extrema illa persona est,

ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam ſolverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus; non ita deſcripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis ſacris adſtringi: hereditate; aut, si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata eſt, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem ſequamur.

50. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quòd pontifices pecuniam ſacris conjungi volunt; iiſdemque ferias & cæremonias adſcribendas putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ, quod eſt partitio: ut, si in teſtamento deducta, ſcripta non sit, ipsique minus ceperint, quàm omnibus heredibus relinquatur, ſacris ne alligentur. In donatione hoc iidem ſecus interpretantur: & quod paterfamiliâs in ejus donatione, qui in ipsius poteſtate eſſet, approbavit, ratum eſt; quod eo inſciente factum eſt, si id is non approbat, ratum non eſt.

51. His propositis, quæſtiunculæ multæ naſcuntur; quas qui non intelligat, si ad caput referat, per ſe ipſe facilè perſpiciat. Veluti si minus quis cepiſſet, ne ſacris alligaretur; ac pòſt de ejus heredibus aliquis exegiſſet pro ſua parte id, quod ab eo, cujus ipſe heres eſſet, prætermiſſum fuiſſet; eaque pecunia non minor eſſet fac-

ta cum ſuperiore exactione, quàm heredibus omnibus eſſet relicta; qui eam pecuniam exegiſſet, ſolum sine coheredibus, ſacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quàm sine religione capere liceat, is per æs & libram heredem teſtamenti ſolvat; propterea quòd eo loco res eſt, ita ſolutâ hereditate, quasi ea pecunia legata non eſſet.

XXI. Hoc ego loco multiſque aliis quæro a vobis, Scævolæ pontifices maximi, & homines, meo quidem judicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis: civilis enim juris ſcientiâ pontificium quodam modo tollitis: nam ſacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nullâ lege, conjuncta ſunt. Itaque si vos tantummodo pontifices eſſetis, pontificalis maneret auctoritas: ſed quòd iidem juris civilis eſtis peritissimi, hac ſcientiâ illam eluditis. Placuit P. Scævolæ & Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, ſacris alligari.

53. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? partitionis caput, ſcriptum cautè, ut centum nummi deducerentur. Inventa eſt ratio, cur pecunia ſacrorum moleſtiâ liberaretur. Quòd si hoc, qui teſtamentum faciebat, cavere noluiſſet, admonet juriſconſultus hic quidem ipſe

Mucius, pontifex idem, ut minùs capiat, quàm omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc verò nihil ad pontificium jus, & e medio est jure civili, ut per æs & libram heredem testamenti solvant, & eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur; sitque ea non *alligata sacris.*

54. *Venio nunc ad Manium jura, quæ majores nostri & sapientissimè instituerunt, & religiosissimè coluerunt: Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cujus ego rei causam quum mecum quærerem, Brutum reperiebam idcirco a more majorum discessisse (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare; Brutum autem majorum institutum temerè neglexisse non sit mihi veri simile)* doctum hominem sanè, cujus fuit Accius perfamiliaris: sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostiâ autem maximâ parentare, pietati esse adjunctum putabat.

XXII. Jam tanta religio est sepulcrorum, ut extera sacra & gentem inferri fas negent

negent esse ; idque apud majores nostros A. Torquatus in gente Popilia judicavit. Nec verò tam denicales, quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur mortuis, quàm ceterorum cœlestium quieti dies, *feriæ* nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipsius, neque publicæ feriæ sint: totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cæremoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ familiæ; quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os rejectum terræ obtegatur; quæque in porca contracta jura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, & religione teneatur.

56. At mihi quidem antiquissimum sepulturæ genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur: redditur enim terræ corpus, & ita locatum ac situm, quasi operimento matris obducitur: eodemque ritu in eo sepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem nostrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepulturâ scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem, dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quàm si tam sapiens fuisset, quàm fuit vehemens.

57. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari: declarat enim Ennius de Africano, *Hic est ille situs.* Verè: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt: nec tamen eorum antè sepulcrum est, quàm justa facta & corpus incensum est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis penitus, humati dicuntur; id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in eos injecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis: injectâ glebâ, tum & illic humatus est, & gleba vocatur; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quòd os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, & habendas triduum ferias, & porco feminâ piaculum pati: si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum & ferias.

XXIII. Att. Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. M. Pauca sanè, Tite, &, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quàm ad jus sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne sepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*,

indicat, non qui uratur, ſepeliri, ſed qui humetur. ATT. Quid, qui poſt XII in urbe ſepulti ſunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuiſſe, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causâ tributum eſt, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum poſteri jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causâ, ſoluti legibus, conſecuti ſunt. Sed in urbe ſepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non eſſe jus in loco publico fieri ſepulcrum. Noſtis extra portam Collinam, ædem Honoris: & aram in eo loco fuiſſe, memoriæ proditum eſt: ad eam quum lamina eſſet inventa, & in ea ſcriptum, DOMINA HONORIS; ea cauſa fuit ædis hujus dedicandæ. Sed quum multa in eo loco ſepulcra fuiſſent, exarata ſunt: ſtatuit enim collegium, locum publicum non potuiſſe privatâ religione obligari.

59. Jam cetera in XII minuendi ſumptus lamentationeſque funeris, tranſlata de Solonis ferè legibus. *Hoc plus*, inquit, *ne facito. Rogum aſciâ ne polito.* Noſtis, quæ ſequuntur. Diſcebamus enim pueri XII, ut carmen neceſſarium; quas jam nemo diſcit. Extenuato igitur ſumptu, tribus riciniis, & vinculis purpuræ, & decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem. *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Ælius, L. Acilius non ſatis ſe intelligere dixerunt, ſed

ſuſpicari veſtimenti aliquod genus funebris: L. Ælius, leſſum, quaſi lugubrem ejulationem, ut vox ipſa ſignificat: quod eò magis judico verum eſſe, quia lex Solonis id ipſum vetat. Hæc laudabilia, & locupletibus ferè cum plebe communia. Quod quidem maximè e natura eſt, tolli fortunæ diſcrimen in morte.

XXIV. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim ſuſtulerunt. *Homini*, inquit, *mortuo ne oſſa legito, quò poſt funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea ſunt in legibus de unctura; quibus *ſervilis unctura* tollitur, omniſque *circumpotatio*. Quæ & rectè tolluntur, neque tollerentur, nisi fuiſſent. *Ne ſumptuoſa reſperſio, ne longæ coronæ, ne acerræ* prætereant. Illa jam ſignificatio eſt, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quòd *coronam virtute partam*, & ei, qui pepeṙiſſet, & ejus parenti, sine fraude eſſe lex impoſitam jubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures ſternerentur; id quoque ne fieret, lege ſanctum eſt. Qua in lege quum eſſet, *Neve aurum addito*, quàm humanè excipit altera lex, *Quoi auro dentes vincti eſcunt, aſt im cum illo ſepelire urereve, ſe fraude eſto.* Et simul illud videtote, aliud habitum eſſe, ſepelire, & urere.

61. Duæ ſunt præterea leges de ſepulcris;

quarum altera privatorum ædificiis, altera ipsis ſepulcris cavet. Nam quòd *rogum bustumve novum* vetat *propiùs ſexaginta pedes adjici ædes alienas, invito domino;* incendium videtur arcere. Quòd autem *forum*, id eſt, veſtibulum ſepulcri, *buſtumve*, *uſucapi* vetat; tuetur jus ſepulcrorum. Hæc habemus in duodecim; ſanè ſecundùm naturam, quæ norma legis eſt. Reliqua ſunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominuſque funeris utatur accenſo atque lictoribus. *Honoratorum virorum laudes in concione memorantor, eaſque etiam cantu ad tibicinem proſequuntor;* cui nomen *neniæ*: quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres nominantur.

XXV. Q. Gaudeo noſtra jura ad naturam accommodari; majorumque ſapientiâ admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri ſumptûs, sic etiam ſepulcrorum modum rectè requiri: quos enim ad ſumptus progreſſa jam iſta res sit, in C. Figuli ſepulcro vides. Sed credo minimam olim iſtius rei fuiſſe cupiditatem, alioquin multa exſtarent exempla majorum. Noſtræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur ſumptus & luctum removere a deorum Manium jure, hoc intelligunt, in primis ſepulcrorum magnificentiam eſſe minuendam.

63. Nec hæc a ſapientiſsimis legum ſcriptoribus neglecta ſunt: nam & Athenis jam

ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc jus terrâ humandi, quam quum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugibus obſerebatur; ut sinus & gremium quasi matris mortuo tribueretur; ſolum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant parentes coronati: apud quas de mortui laude, quum quid veri erat, prædicatum; nam mentiri neſas habebatur: ac juſta confecta erant.

64. Poſteaquam, ut ſcribit Phalereus, ſumptuoſa fieri funera & lamentabilia cœpiſſent, Solonis lege ſublata ſunt: quam legem eiſdem prope verbis noſtri decemviri in undecimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, & pleraque alia Solonis ſunt: de lamentis verò expreſſa verbis ſunt, *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.*

XXVI. De ſepulcris autem nihil eſt apud Solonem ampliùs, quàm, *Ne quis ea deleat, neve alienum inferat:* pœnaque eſt, *Si quis buſtum* (nam id puto appellari τύμβον) *aut monumentum*, inquit, *aut columnam violarit, dejecerit, fregerit.* Sed pòſt aliquantò propter has amplitudines ſepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege ſanctum eſt, *ne quis ſepulcrum faceret operosius, quàm quod decem homines effecerint triduo.* Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mortui

laude, nisi in publicis ſepulturis, nec ab alio, nisi qui publicè ad eam rem conſtitutus eſſet, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quò lamentatio minueretur: habet enim luctum concurſus hominum.

66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rurſus idem Demetrius, increbuiſſe eam funerum ſepulcrorumque magnificentiam, quæ nunc ferè Romæ eſt; quam conſuetudinem lege minuit ipſe: fuit enim hic vir, ut ſcitis, non ſolùm eruditissimus, ſed etiam civis e republica maximè, tuendæque civitatis peritissimus. Iſte igitur ſumptum minuit non ſolùm pœnâ, ſed etiam tempore: ante lucem enim jussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam ſuper terræ tumulum noluit quid ſtatui, nisi columellam tribus cubitis ne altiorem, aut menſam, aut labellum: & huic procurationi certum magiſtratum præfecerat.

XXVII. Hæc igitur Athenienſes tui. Sed videamus Platonem, qui juſta funerum rejicit ad interpretes religionum; quem nos morem tenemus: de ſepulcris autem dicit hæc. » Vetat ex agro culto, eòve, qui coli » possit, ullam partem ſumi ſepulcro: ſed, » quæ natura agri tantùmmodo efficere pos» sit, ut mortuorum corpora sine detrimen» to vivorum recipiat, ea potissimùm ut

» compleatur: quæ autem terra fruges fer» re, &, ut mater, cibos suppeditare pos» sit, eam ne quis nobis minuat, neve vi» vus, neve mortuus.

68. » Exstrui autem vetat sepulcrum al» tius, quàm quod quinque diebus homines » quinque absolverint: nec e lapide excita» ri plus, nec imponi, quàm quod capiat » laudem mortui, incisam ne plus quatuor » heroicis versibus; » quos *longos* appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulcris summi viri; a quo iterum funerum sumptus præfinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, & reliquâ post mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. Q. Nos verò, frater, & copiosè quidem: sed perge ad cetera. M. Pergam equidem: & quoniam libitum est vobis me ad hæc impellere, hodierno semone conficiam, spero; hoc præsertim die: video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno æstivo die. Sic igitur faciam, & dicam de magistratibus: id enim est profectò, quod constitutâ religione rempublicam contineat maximè. Att. Tu verò dic, & istam rationem, quam cœpisti, tene.

DE LEGIBUS,

LIBER TERTIUS.

CONSTITUTO religionum jure, deinceps civitatis gubernatores rectoresque deſcribit. Nam quum nihil reipublicæ ἀναρχία *sit exitialius, quæ florentiſsimas nationes, imperiaque potentiſsima interdum ſubvertit; ſecundùm Deos nihil prius ducere legiſlator debet, quàm ut rectè & ordine magiſtratuum deſcriptionem componat. Primùm ergo in legis exordio magiſtratum definit, eique cives ut pareant hortatur. Deinde legem de magiſtratuum deſcriptione, poteſtate, imperio ſancit. Subjungit, ut libro ſecundo, ejus interpretationem & æquitatem; quod legiſlatorem Plato facere jubet. Poſtremò præparationem addit ad libros ſequentes, qui deſiderantur.* TURNEBUS.

I. MARCUS. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum; quem quadam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quàm necesse est. ATT. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. ATT. Tu verò eum nec nimis valde umquam, nec nimis sæpe laudaveris: nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle faciunt: quid enim est elegantiâ tuâ dignius? cujus & vita, & oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. ATT. Sanè gaudeo, quòd te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dedisti judicii tui testimonium. Sed perge, ut cœperas. M. Laudemus igitur priùs legem ipsam veris & propriis generis sui laudibus. ATT. Sanè quidem, sicut de religionum lege fecisti.

2. M. Videtis igitur, magistratûs hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta, & utilia, & conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo præsunt magistratus; veréque dici potest, magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum.

3. Nihil porrò tam aptum est ad jus conditionemque naturæ (quod quum dico, legem a me dici, nihilque aliud intel-

ligi volo) quàm imperium ; sine quo nec domus ulla , nec civitas , nec gens , nec hominum universum genus stare , nec rerum natura omnis , nec ipse mundus potest : nam & hic deo paret , & huic obediunt maria terræque , & hominum vita jussis supremæ legis obtemperat.

II. Atque , ut ad hæc citeriora veniam , & notiora nobis ; omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt : quod genus imperii primùm ad homines justissimos & sapientissimos deferebatur , idque in republica nostra maximè valuit , quoad ei regalis potestas præfuit : deinde etiam deinceps posteris prodebatur ; quod & in his etiam , qui nunc regnantur , manet. Quibus autem regia potestas non placuit , non ii nemini , sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem , quoniam leges damus liberis populis ; quæque de optima republica sentiremus , in sex libris antè diximus ; accommodabimus hoc tempore leges ad illum , quem probamus , civitatis statum.

5. Magistratibus igitur opus est ; sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest : quorum descriptione omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solùm iis præscribendus est imperandi , sed etiam civibus obtemperandi modus : nam & qui bene imperat , paruerit ali-

quando necesse est; & qui modestè paret; videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet & eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum; & illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec verò solùm ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, præscribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster verò Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi cœlestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ quum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. Att. Mihi verò & istud, & ordo iste rerum placet.

III. M. *Justa imperia sunto; iisque cives modestè, ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem & noxium civem multâ, vinculis, verberibusve coërceto, ni par, majorve potestas, populusve prohibessit; ad quos provocatio esto. Quum magistratus judicassit inrogassitve; per populum multæ, pœnæ certatio esto. Militiæ ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum geret, imperassit, jus ratumque esto. Minores magistratus, partiti juris, plures in plera sunto. Militiæ, quibus jussi erunt, imperanto, eorumque tribuni sunto. Domi pecuniam publicam custodiunto: vincula sontium servanto: capitalia vindicanto: æs, argentum, aurumve publicè signanto:*

lites contractas judicanto: quodcumque senatus creverit, agunto.

7. *Suntoque ædiles cœratores urbis, annonæ, ludorumque solennium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto. Censores populi ævitates, soboles, familias, pecuniasque censento: urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, ævitates, ordines partiunto: equitum peditumque prolem describunto: cœlibes esse prohibento: mores populi regunto: probrum in senatu ne relinquunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto: eaque potestas semper esto.*

8. *Juris disceptator, qui privata judicet, judicarive jubeat, prætor esto: is juris civilis custos esto: huic potestate pari, quotcumque senatus creverit populusve jusserit, tot sunto. Regio imperio duo sunto: iique præeundo, judicando, consulendo prætores, judices, consules appellantor: militiæ, summum jus habento, nemini parento: ollis salus populi suprema lex esto. Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito. Ævitatem annali lege servanto. Ast quando duellum gravius, discordiæve civium escunt, œnus, ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem juris, quod duo consules, teneto; isque ave sinistrâ dictus, populi ma-*

gister esto. Equitem cumque qui regat habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando consul is est, magisterve populi; reliqui magistratus ne sunto.

9. *Auspicia patrum sunto; ollique ex se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint. Imperia, potestates, legationes, quum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunto: duella justa justè gerunto: sociis parcunto: se & servos continento: populi sui gloriam augento: domum cum laude redeunto: rei suæ ergo ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunto; quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto: neve plebem orbam tribunis relinquunto. Omnes magistratus auspicium judiciumque habento; ex quois senatus esto: ejus decreta rata sunto: ast ni potestas par majorve prohibessit, senatûs consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato: ceteris specimen esto. Creatio magistratuum. judicia, populi jussa, vetita, quum suffragio sciscentur, optimatibus nota, plebi libera sunto.*

IV. *At si quid erit, quod extra magistratus cœratore œsus sit, qui cœret populus creato, eique jus cœrandi dato. Cum populo patribusque agendi jus esto consuli, prætori, magistro populi equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum ergo:*

tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod æsus erit, ferunto. Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunto.

11. *Senatori, qui nec aderit, aut causa, aut culpa esto. Loco senator, & modo orato: causas populi teneto. Vis in populo abesto. Par majorve potestas plus valeto. Ast qui turbassit in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malæ, salutaris civis esto. Qui agent, auspicia servanto: auguri publico parento: promulgata, proposita, in ærario cognita, agunto: nec plus, quàm de singulis rebus consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto. De capite civis, nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto, nec danto, neve petendâ, neve gerendâ, neve gestâ potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ pœna par esto. Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eò magis lege liberi sunto.*

V. Lex recitata est. Discedite, & tabellam jubebo dari. Q. Quàm brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio: sed ea pene nostræ civitatis; etsi a te paulùm allatum est novi. M. Rectissimè, Quinte, animadver-

tis : hæc eſt enim, quam Scipio laudat in libris, & quam maximè probat temperationem reipublicæ ; quæ effici non potuisſet, nisi tali deſcriptione magiſtratuum : nam sic habetote, magiſtratibus, iiſque, qui præsint, contineri rempublicam, & ex eorum compositione, quod cujuſque reipublicæ genus sit, intelligi. Quæ res quum ſapientissimè moderatissiméque conſtituta eſſet a majoribus noſtris, nihil habui, ſanè non multum, quod putarem novandum in legibus.

13. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege feciſti admonitu & rogatu meo, sic de magiſtratibus, ut diſputes, quibus de causis maximè placeat iſta deſcriptio. M. Faciam, Attice, ut vis ; & locum iſtum totum, ut a doctissimis Græciæ quæsitum & diſputatum eſt, explicabo ; &, ut inſtitui, noſtra jura attingam. Att. Iſtud maximè exſpecto diſſerendi genus. M. Atqui pleraque ſunt dicta in illis libris, quum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magiſtratibus ſunt propria quædam a Theophraſto primùm, deinde a Dione Stoico quæsita ſubtiliùs.

VI. Att. Ain' tandem ? etiam a Stoicis iſta tractata ſunt ? M. Non ſanè, nisi ab eo, quem modò nominavi ; & poſtea a magno homine, & in primis erudito, Panætio. Nam veteres verbo tenus, acutè illi qui-

dem, ſed non ad hunc uſum popularem atque civilem, de republica diſſerebant. Ab Academica familia magis iſta manarunt, Platone principe: pòſt Ariſtoteles illuſtravit omnem hunc civilem in diſputando locum, Heraclideſque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophraſtus verò inſtitutus ab Ariſtotele, habitavit, ut ſcitis, in eo genere rerum: ab eodemque Ariſtotele doctus Dicæarchus, huic rationi ſtudioque non deſuit. Pòſt a Theophraſto Phalereus ille Demetrius, de quo feci ſuprà mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modò in ſolem atque in pulverem, ſed in ipſum diſcrimen aciemque produxit. Nam & mediocriter doctos magnos in republica viros, & doctiſſimos homines non nimis in republica verſatos, multos commemorare poſſumus. Qui verò utrâque re excelleret, ut doctrinæ ſtudiis & regendâ civitate princeps eſſet, quis facilè, præter hunc, inveniri poteſt?

VII. ATT. Puto poſſe, & quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas. M. Quæſitum igitur ab illis eſt, placeretne unum in civitate eſſe magiſtratum, cui reliqui parerent; quod exactis regibus intelligo placuiſſe noſtris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, poſtea non tam regni, quàm regis vitiis, repudiatum eſt;

nomen tantùm videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magiſtratibus imperabit.

16. Quare nec ephori Lacedæmone sine cauſa a Theopompo oppoſiti regibus, nec apud nos conſulibus tribuni. Nam illud quidem ipſum, quod in jure poſitum eſt, habet conſul, ut ei reliqui magiſtratus omnes pareant, excepto tribuno, qui pòſt exſtitit, ne id, quod fuerat, eſſet: hoc enim primùm minuit conſulare jus, quòd exſtitit ipſe, qui eo non teneretur; deinde quòd attulit auxilium reliquis non modò magiſtratibus, ſed etiam privatis, conſuli non parentibus.

17. Q. Magnum dicis malum: nam, iſtâ poteſtate natâ, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis. M. Non eſt ita, Quinte: non enim jus illud ſolùm ſuperbius populo, ſed violentius videri neceſſe erat: quò poſteaquam modica & ſapiens temperatio accessit, converſa lex in omnes eſt ***

Deeſt hujus legis explicatio a principio ad hæc verba n. 9.

VIII. *Domum cum laude redeunto*. Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hoſtibus, neque a ſociis reportandum. Jam illud apertum profectò eſt, nihil eſſe turpius, quàm quemquam legari niſi reipublicæ causâ. Omitto

quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates, aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid reapse sit turpius, quàm sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatûs pertinere videbatur, tamen approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem: tamen minui tempus, &, quod erat infinitum, annuum feci: ita turpitudo manet, diuturnitate sublatâ. Sed jam, si placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur. ATT. Nobis verò placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minimè placet.

19. M. At verò, Tite, si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo suâ dulcius; nec laboriosius molestiusque provinciâ. Sed sequitur lex, quæ sancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republica nostra; de qua disseri nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quæro, de ista potestate quid sentias: nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quæ in seditione, & ad seditionem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, & occupatis, & obsessis urbis locis, procreatum videmus: deinde

quum esset citò ablegatus, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multóque tetrior & fœdior natus est.

IX. Quæ enim ille non edidit? qui primùm, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: quum afflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quæ jam prisca sunt, relinquam; quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio antè, D. Brutum & P. Scipionem consules, quos & quantos viros! homo omnium infimus & sordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius in vincula conjecit; quod antè factum non erat. C. verò Gracchus ruinis & iis sicis, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio, reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica?

21. Cur autem aut vetera, aut aliena proferamus potiùs, quàm & nostra, & recentia? quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunitium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi,

non modò ulla in domo, ſed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, & ad immortalitatem memoriæ glorioſum, neminem in nos mercede ullâ tribunum potuiſſe reperiri, nisi cui ne eſſe quidem licuiſſet tribuno.

22. Sed ille quas ſtrages edidit? eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ulla ſpe bona furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in iſta quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis ſuâ lege injuriæ faciendæ poteſtatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque noſtrum ceteris rebus omnibus, ſemper amplissimis ſummiſque effero laudibus; de tribunitia poteſtate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare poſſum.

X. M. Vitia quidem tribunatûs præclarè, Quinte, perſpicis. Sed eſt iniqua in omni re accuſanda, prætermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque ſelectio. Nam iſto quidem modo vel conſulatus vituperio eſt, si conſulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in iſta ipſa poteſtate ineſſe quiddam mali: ſed bonum, quod eſt quæsitum in ea, sine iſto malo non haberemus. Nimia poteſtas eſt tribunorum plebis: quis negat?

ſed vis populi multò ſævior multóque vehementior, quæ ducem quòd habet, interdum lenior eſt, quàm si nullum haberet. Dux enim ſuo periculo progredi cogitat; populi impetus periculi rationem ſui non habet.

24. At aliquando incenditur. Et quidem ſæpe ſedatur: quod enim eſt tam deſperatum collegium, in quo nemo e decem ſanâ mente sit? Quin ipſum Tib. Gracchum non ſolùm nectus, ſed etiam ſublatus interceſſor fregerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quòd poteſtatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu ſapientiam majorum in hoc vide. Conceſsâ plebi a patribus iſtâ poteſtate, arma ceciderunt; reſtincta ſeditio eſt: inventum eſt temperamentum, quo tenuiores cum principibus æquari ſe putarint; in quo uno fuit civitatis ſalus. At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, quum deni creentur: nonnullos in omni memoria reperies pernicioſos tribunos; leves, etiam non bonos fortaſſe plures. Invidiâ quidem ſummus ordo caret: plebes de ſuo jure periculoſas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas: quæ tamen sic data eſt, ut multis præclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Noſtra autem cauſa, quæ, optime & dulcissime frater, incidit in tribunitiam poteſtatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu: non enim plebs incitata noſtris rebus invidit; ſed vincula ſoluta ſunt, & ſervitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peſte certamen fuit, ſed cum graviſsimo reipublicæ tempore; cui si non cessiſſem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tuliſſet. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modò liber, ſed etiam ſervus libertate dignus fuit, cui noſtra ſalus cara non eſſet?

26. Quòd si is caſus fuiſſet rerum, quas pro ſalute reipublicæ geſsimus, ut non omnibus gratus eſſet; & si nos multitudinis vis furentis inflammatâ invidiâ pepuliſſet; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum, incitaſſet; ferremus, ô Quinte frater, conſolarenturque nos non tam philoſophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quàm clarissimi viri, qui illâ urbe pulsi, carere ingratâ civitate, quàm manere in improba maluerunt. Pompeium verò quòd una iſta in re non ita valde probas, vix ſatis mihi illud videris attendere, non ſolùm ei, quid eſſet optimum, videndum fuiſſe, ſed etiam quid neceſſarium: ſensit enim deberi non poſſe

huic civitati illam poteſtatem: quippe quam tantopere populus noſter ignotam expetisſet, quî poſſet carere cognitâ? ſapientis autem civis fuit, cauſam nec pernicioſam, & ita popularem, ut non poſſet obsiſti, perniciosè populari civi non relinquere. Scis ſolere, frater, in hujuſmodi ſermone, ut transiri aliò possit, AD MODUM, dici.

XII. ATT. Prorſus ita eſt. Q. Haud equidem aſſentior: tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perſeveras tu quidem, & in tua vetere ſententia permanes. Q. Nunc mehercule. ATT. Ego ſanè a Quinto noſtro diſſentio. Sed ea, quæ reſtant, audiamus. M. Deinceps igitur omnibus magiſtratibus auſpicia & judicia dantur: judicia, ut eſſet populi poteſtas, ad quam provocaretur; auſpicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent moræ: ſæpe enim populi impetum injuſtum auſpiciis dii immortales repreſſerunt. Ex his autem, qui magiſtratum ceperunt, quòd ſenatus efficitur, populare id ſanè, neminem in ſummum locum, nisi per populum, venire, ſublatâ cooptatione cenſoriâ: ſed præſtò eſt hujus vitii temperatio, quòd ſenatûs lege noſtrâ confirmatur auctoritas.

28. Sequitur enim: *Ejus decreta rata ſunto.* Nam ita ſe res habet, ut, si ſenatus dominus sit publici concilii, quodque is creverit, defendant omnes; &, si ordines reliqui,

reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione juris; quum poteſtas in populo, auctoritas in ſenatu sit, teneri ille moderatus & concors civitatis ſtatus, præſertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum eſt, *Is ordo vitio careto: ceteris ſpecimen eſto.* Q. Præclara verò, frater, iſta lex eſt, & latè patet, ut vitio careat ordo; & cenſorem quærit interpretem. ATT. Ille verò, etsi tuus totus eſt ordo, gratissimamque memoriam retinet conſulatûs tui, pace tuâ dixerim, non modò cenſores, ſed etiam judices omnes poteſt defatigare.

XIII. M. Omitte iſta, Attice: non enim de hoc ſenatu, nec his de hominibus, qui nunc ſunt, ſed de futuris, si qui fortè his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quiſquam vitii particeps: id autem difficile factu eſt, nisi educatione quadam & diſciplinâ; de qua dicemus aliquid fortaſſe, si quid fuerit loci, aut temporis. ATT. Locus certè non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus verò largitur longitudo diei. Ego autem, etiam si præterieris, repetam a te iſtum de educatione & de disciplina locum. M. Tu verò & iſtum, Attice, & si quem alium præterii.

30. *Cæteris ſpecimen eſto.* Quod si eſt,

tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum & vitiis infici ſolet tota civitas; sic emendari & corrigi continentiâ. Vir magnus & nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quàm commodissimè respondiſſe, quum eſſet objecta magnificentia villæ Tuſculanæ, duo ſe habere vicinos; ſuperiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum eſſent magnificæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis eſſent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipſum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim ferret iſtos, quum videret eorum villas signis & tabulis refertas, partim publicis, partim etiam ſacris & religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, eiſdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali eſt peccare principes (quamquam eſt magnum hoc per ſe ipſum malum) quantum illud, quòd permulti imitatores principum exsiſtunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualeſcumque ſummi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuiſſe; quæcumque mutatio morum in principes exſtiterit, eamdem in populo ſecutam: idque haud paulò eſt verius, quàm quod Platoni noſtro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum ſtatus.

Ego autem nobilium vitâ victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quò perniciosiùs de republica merentur vitiosi principes, quòd non solùm vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem; neque solùm obsunt, quòd ipsi corrumpuntur, sed etiam quòd corrumpunt, plusque exemplo, quàm peccato nocent.

32. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest: pauci enim, atque admodum pauci, honore & gloriâ amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. Sed hæc & nunc satis, & in illis libris tractata sunt diligentiùs: quare ad reliqua veniamus. Proximum autem est de suffragiis; quæ jubeo *nota* esse *optimatibus*, *populo libera*. ATT. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista velint.

XV. M. Dicam, Tite, & versabor in re difficili, ac multum & sæpe quæsita, suffragia in magistratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre, melius esset. ATT. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte: nam ego in ista sum sententia, quâ te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit, videndum est.

34. Q. Frater, bonâ tuâ veniâ dixerim, iſta ſententia maximè & fallit imperitos, & obeſt ſæpissime reipublicæ, quum aliquid verum & rectum eſſe dicitur, ſed obtineri, id eſt, obſiſti poſſe populo, negatur. Primùm enim obsiſtitur, quum agitur ſeverè: deinde vi opprimi in bona cauſa eſt melius, quàm malæ cedere. Quis autem non ſentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abſtuliſſe? quam populus liber numquam desideravit; idem, oppreſſus dominatu ac potentiâ principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exſtant vocis, quàm tabellæ. Quamobrem ſuffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus quid quiſque ſentiret, tabella vitioſum occultaret ſuffragium.

XVI. Itaque iſti rationi neque lator quisquam eſt inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ: quarum prima de magiſtratibus mandandis; ea eſt Gabinia, lata ab homine ignoto & ſordido. Secuta biennio pòſt Cassia eſt, de populi judicio; ea a nobili homine lata eſt, L. Cassio, ſed, pace familiæ dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumuſculos populares ratione aucupante. Carbonis eſt tertia de jubendis legibus ac vetandis, ſeditiosi atque improbi civis; cui ne

reditus quidem ad bonos, ſalutem a bonis potuit afferre.

36. Uno in genere relinqui videbatur vocis ſuffragium, quod ipſe Caſſius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque judicio Cœlius tabellam, doluitque, quoad vixit, ſe, ut opprimeret C. Popilium, nocuiſſe & reipublicæ. Et avus quidem noſter singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, reſtitit Marco Gratidio, cujus in matrimonio ſororem, aviam noſtram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos pòſt filius ejus Marius in Ægæo excitavit mari. Ac noſtro quidem avo, quum res eſſet ad ſe delata, Scaurus conſul, *Utinam*, inquit, *Marce Cicero, iſto animo atque virtute in ſumma republica nobiſcum verſari, quàm in municipali maluiſſes.*

37. Quamobrem, quoniam non recognoſcimus nunc leges populi Romani, ſed aut repetimus ereptas, aut novas ſcribimus; non quid ab hoc populo obtineri possit, ſed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Caſſiæ legis culpam Scipio tuus ſuſtinet, quo auctore lata eſſe dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipſe præſtabis: nec enim mihi placet, nec Attico noſtro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. Att. Mihi verò nihil umquam

populare placuit; eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quæ sit in potestatem optimorum. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut & auctoritate valeant, & utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota : plebi libera sunto.* Quæ lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ postea latæ sunt, quæ tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet.

39. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. Quæ si opposita sunt ambitiosis, ut sunt ferè, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sanè populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dummodo hæc optimo cuique & gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honestè bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modò, Quinte, dictum est, ut minùs multos tabella condemnet, quàm solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiæ traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in suffragiis,

quid optimi viri ſentiant ? Quamobrem lege noſtrâ libertatis ſpecies datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis cauſa tollitur.

XVIII. Deinde ſequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum ſenatu : gravis, &, ut arbitror, præclara lex. *Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica ſunto ;* id eſt, modeſta atque ſedata. Actor enim moderatur, & fingit non modò mentem ac voluntates, ſed pene vultus eorum, apud quos agit; quod eſt in ſenatu non difficile : eſt enim ſenator is, cujus non ad auditorem referatur animus, ſed qui per ſe ipſe ſpectari velit. Huic juſſa tria ſunt : ut adsit; nam gravitatem res habet, quum frequens ordo eſt : ut loco dicat, id eſt, rogatus : ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas non modò ſenatoris, ſed etiam oratoris magna laus eſt in ſententia. Nec eſt umquam longâ oratione utendum, nisi, aut peccante ſenatu, quod fit ambitione ſæpissime, nullo magiſtratu adjuvante, tolli diem utile eſt; aut quum tanta cauſa eſt, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum : quorum generum in utroque magnus noſter Cato eſt.

41. Quodque addit, *Cauſas populi teneto*, eſt ſenatori neceſſarium noſſe rempublicam; idque latè patet : quid habeat

militum, quid valeat ærario, quos ſocios reſpublica habeat, quos amicos, quos ſtipendiarios, quâ quiſque sit lege, conditione, fœdere: tenere conſuetudinem decernendi, noſſe exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne ſcientiæ, diligentiæ, memoriæ eſſe, sine quo paratus eſſe ſenator nullo pacto poteſt.

42. Deinceps ſunt cum populo actiones: in quibus primum & maximum, *Vis abeſto:* nihil eſt enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri & legibus, nihil minùs civile & humanum, quàm, compositâ & conſtitutâ republicâ, quidquam agi per vim. Parere jubet interceſſori; quo nihil præſtantius: impediri enim bonam rem melius, quàm concedi malæ.

XIX. Quòd verò actoris jubeo eſſe fraudem, id totum dixi ex Craſſi, ſapientissimi hominis, ſententiâ, quem eſt ſenatus ſecutus, quum decreviſſet, C. Claudio conſule de Cn. Carbonis ſeditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, ſeditionem non poſſe fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque interceſſum, turbarique cœptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil poteſt, vim quærit; cujus impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Interceſſor rei malæ, ſalutaris civis eſto.* Quis non ſtudiosè reipublicæ ſubvenerit, hac tam præclarâ legis voce laudatus?

43. Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus etiam in publicis inſtitutis atque legibus: *Auſpicia ſervanto, auguri parento.* Eſt autem boni auguris, meminiſſe maximis reipublicæ temporibus præſtò esſe debere, Jovique optimo maximo ſe consiliarium atque adminiſtrum datum, ut sibi eos, quos in auſpicio eſſe juſſerit; cœlique partes sibi definitas eſſe traditas, e quibus ſæpe opem reipublicæ ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis, magiſtratibusve audiendis.

44. Tum leges præclarissimæ de XII tabulis tralatæ duæ; quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis ſeditiosis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in posterum providiſſe: in privatos homines leges ferri noluerunt: id eſt enim privilegium; quo quid eſt injuſtius? quum legis hæc vis sit, ſcitum eſſe & juſſum in omnes: ferri de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt; deſcriptus enim populus cenſu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad ſuffragium consilii, quàm fusè in tribus convocatus.

45. Quò veriùs in cauſa noſtra vir magni ingenii, ſummâque prudentiâ, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum eſſe

de nobis. Præter enim quàm quòd comitia illa essent armis gesta servilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est & nobis, & clarissimis viris melius, de quo servi & latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam quid sentiret, ostendere.

XX. Sequuntur de captis pecuniis, & de ambitu leges. Quæ quum magis judiciis, quàm verbis sancienda sint, adjungitur, *Noxiæ pœna par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite: avaritia, multâ: honoris cupiditas, ignominiâ sanciatur. Extremæ leges sunt nobis non usitatæ; reipublicæ, necessariæ. Legum custodiam nullam habemus: itaque hæ leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus; publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentiùs, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solùm litteras (nam id quidem etiam apud majores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant.

47. Hæc detur cura censoribus; quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistra-

tu abierint, edant & exponant, quid in magiſtratu geſſerint; deque iis cenſores præjudicent. Hoc in Græcia fit, publicè conſtitutis accuſatoribus. Qui quidem graves eſſe non poſſunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius eſt, rationes referri, cauſamque exponi cenſoribus: integram tamen legem accuſatori judicioque ſervari. Sed ſatis jam diſputatum eſt de magiſtratibus, nisi fortè quid desideratis. ATT. Si nos tacemus, locus ipſe nos admonet, quid tibi sit deinde dicendum. M. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id eſt enim junctum magiſtratibus.

48. ATT. Quid? de jure populi Romani, quemadmodum inſtituiſti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco eſt, quod requiras? ATT. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica verſantur, turpissimum puto. Nam, ut modò a te dictum eſt, leges a librariis lego; sic animadverto, pleroſque magiſtratus ignoratione juris ſui tantum ſapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de ſacrorum alienatione dicendum putaſti, quoniam de religione leges propoſueras; faciendum tibi eſt, ut, magiſtratibus lege conſtitutis, de poteſtate, tum de jure diſputes.

49. M. Faciam breviter, si conſequi potuero: nam pluribus verbis ſcripsit ad

patrem tuum M. Junius sodalis, peritè, meo quidem judicio, & diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quæ relicta sunt & tradita. Att. Sic profectò censeo; & id ipsum, quod dicis, exspecto.

DE OFFICIIS

AD M. FILIUM,

LIBER PRIMUS.

QUÆSTIO de Officiis communis est omnium philosophorum, sed his pene propria, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum, & Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis, quàm re discrepabant. Sequitur in hac quæstione Cicero potissimùm Stoicos, & quinque facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit, an turpe, quod in deliberationem cadit; alterum, conducatne, an noceat; reliqua verò, ubi cum honesto pugnat id, quod utile videtur, & quum aliud alio ho-

nestius aut utilius videtur, utrum alteri sit præponendum. In tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, altera de utili, sed dupliciter utraque; tertia de comparatione eorum. Primùm formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, & fortitudinem, seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quædam officia nascuntur; ac de his quatuor partibus fusè disputat, & quomodo ab iis officia ducantur, ostendit. Subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. ERNESTUS.

De his libris Plinius in præfatione: Quæ volumina ejus ediscenda, non modò in manibus habenda nosti. *Cæpit eos scribere Cicero post interfectum Cæsarem, quum solus consul esset Antonius. Epist. 13. libri 15. ad Atticum: sed absolvit Hirtio & Pansâ coss. paulò ante mortem*

ſuam, ut cognoſcitur ex libro 16. *earumdem epiſtolarum.* MURETUS.

I. QUAMQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis inſtitutisque philoſophiæ, propter ſummam & doctoris auctoritatem, & urbis, quorum alter te ſcientiâ augere poteſt, altera exemplis; tamen, ut ipſe ad meam utilitatem ſemper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philoſophia ſolùm, ſed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi cenſeo faciendum, ut par ſis in utriuſque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus noſtris; ut non modò Græcarum litterarum rudes, ſed etiam docti, aliquantum ſe arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad judicandum.

2. Quamobrem diſces tu quidem a principe hujus ætatis philoſophorum, & diſces, quamdiu voles; tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit. Sed tamen noſtra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, & Socratici, & Platonici eſſe volumus; de rebus ipsis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam profectò legendis noſtris ef-

ficies pleniorem. Nec verò arroganter hoc dictum existimari velim : nam philosophandi scientiam concedens multis ; quod est oratoris proprium , aptè , distinctè , ornatè dicere , quoniam in eo studio ætatem consumpsi , si id mihi assumo , videor id meo jure quodam modo vindicare.

3. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solùm orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui se jam illis ferè æquarunt, studiosè legas. Vis enim dicendi major est in illis; sed hoc quoque colendum est æquabile & temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque & illud forense dicendi, & hoc quietum disputandi genus; nisi fortè Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium; utrumque certè secuti sumus. Equidem & Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissimè & copiosissimè potuisse dicere; & Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset, & pronuntiare voluisset, ornatè splendidé-

que facere potuisse : eodemque modo de Aristotele & Isocrate judico ; quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum.

II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, & multa posthac, ab eo ordiri volui maximè quod & ætati tuæ esset aptissimum, & auctoritati meæ gravissimum. Nam quum multa sint in philosophia & gravia, & utilia, accuratè copioséque a philosophis disputata, patere latissimè videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis & præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis ; neque forensibus, neque domesticis in rebus ; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest : in eoque colendo sita vitæ est honestas omnis, & in negligendo turpitudo.

5. Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum : quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis philosophum se audeat dicere ? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum & malorum finibus officium omne pervertunt : nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum ; idque suis commodis, non honestate metitur ; hic si sibi ipse consentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit,

nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis verò, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certè nullo modo potest.

6. Quæ quamquam ita sint in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maximè honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quæstione potissimùm Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, antè definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermissum esse miror: omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliqua re, institu-

tio, debet a definitione proficiſci; ut intelligatur, quid ſit id, de quo diſputetur.

III. Omnis de officio duplex eſt quæstio: unum genus eſt, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod poſitum eſt in præceptis, quibus in omnes partes uſus vitæ conformari poſſit. Superioris generis hujuſmodi exempla ſunt: omniane officia perfecta ſint; num quod officium aliud alio majus ſit; & quæ ſunt generis ejuſdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minùs apparet, quia magis ad inſtitutionem vitæ communis ſpectare videntur: de quibus eſt nobis his libris explicandum.

8. Atque etiam alia diviſio eſt officii: nam & medium quoddam officium, dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum (opinor) vocemus, quod Græci κατόρθωμα, hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea ſic definiunt, ut, rectum quod ſit, id perfectum officium eſſe definiant; medium autem officium id eſſe dicant, quod, cur factum ſit, ratio probabilis reddi poſſit.

9. Triplex igitur eſt, ut Panætio videtur, conſilii capiendi deliberatio: nam, honeſtumne factu ſit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit; in quo conſiderando ſæpe animi in contrarias

ſententias diſtrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut conſultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & ſe poſſint juvare & ſuos, conducat id necne, de quo deliberant; quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus eſt, quum pugnare videtur cum honeſto id, quod videtur eſſe utile: quum enim utilitas ad ſe rapere, honeſtas contrà revocare ad ſe videtur, fit ut diſtrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.

10. Hac diviſione (quum præterire aliquid maximum vitium in dividendo ſit) duo prætermiſſa ſunt. Nec enim ſolùm utrùm honeſtum, an turpe ſit, deliberari ſolet, ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius: itemque duobus propoſitis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit eſſe rationem, in quinque partes diſtribui debere reperitur. Primùm igitur eſt de honeſto, ſed dupliciter: tum pari ratione de utili: pòſt de comparatione eorum diſſerendum.

IV. Principiò generi animantium omni eſt a natura tributum, ut ſe, vitam, corpuſque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæ ſint ad vivendum neceſſaria, anquirat, & paret,

ut paſtum, ut latibula, ut alia ejuſdem generis. Commune item animantium omnium eſt conjunctionis appetitus, procreandi causâ, & cura quædam eorum, quæ procreata ſunt. Sed inter hominem & belluam hoc maximè intereſt, quòd hæc tantum, quantum ſenſu movetur, ad id ſolum, quod adeſt, quodque præſens eſt, ſe accommodat, paululum admodum ſentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quòd rationis eſt particeps, per quam conſequentia cernit, cauſas rerum videt, earumque progreſſus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, & rebus præſentibus adjungit, atque annectit futuras) facilè totius vitæ curſum videt, ad eamque degendam præparat res neceſſarias.

12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, & ad orationis, & ad vitæ ſocietatem; ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos, qui procreati ſunt; impellitque, ut hominum cœtus celebrari inter ſe, & a ſe obiri velit; ob eaſque cauſas ſtudeat parare ea, quæ ſuppeditent & ad cultum, & ad victum; nec sibi ſoli, ſed conjugi, liberis, ceteriſque, quos caros habeat, tuerique debeat: quæ cura exſuſcitat etiam animos, & majores ad rem gerendam facit.

13. In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beatè vivendum necessariam ducimus: ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis causâ, justè & legitimè imperanti: ex quo animi magnitudo exsistit, humanarumque rerum contemptio.

14. Nec verò illa parva vis naturæ est rationisque, quòd unum hoc animal sentit quis sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quæ adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit: quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multò etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque, ne quid indecorè effeminatéve faciat; tum in omnibus & opinionibus, & factis, ne quid libidinosè

aut faciat aut cogitet: quibus ex rebus conflatur & efficitur id, quod quærimus, honeſtum; quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honeſtum sit; quodque verè dicimus, etiam si a nullo laudetur, naturâ eſſe laudabile.

V. Formam quidem ipſam, Marce fili, & tamquam faciem honeſti vides; quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret ſapientiæ. Sed omne, quod honeſtum eſt, id quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perſpicientia veri, ſolertiaque verſatur; aut in hominum ſocietate tuenda, tribuendoque ſuum cuique, & rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine & modo, in quo ineſt modeſtia & temperantia.

15. Quæ quatuor quamquam inter ſe colligata atque implicata ſunt, tamen ex singulis certa officiorum genera naſcuntur: velut ex ea parte, quæ prima deſcripta eſt, in qua ſapientiam & prudentiam ponimus, ineſt indagatio atque inventio veri; ejuſque virtutis hoc munus eſt proprium.

16. Ut enim quiſque maximè perſpicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissimè & celerrimè poteſt & videre, & explicare rationem, is pru-

dentissimus & sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, & in qua versetur, subjecta est veritas.

17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur: ut & societas hominum, conjunctioque servetur; & animi excellentia magnitudoque tum in augendis opibus, utilitatibusque & sibi, & suis comparandis, tum multò magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem, & constantia, & moderatio, & ea, quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solùm mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quemdam & ordinem adhibentes, honestatem & decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maximè naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & scientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere & naturali, & honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, his-

que

que temerè assentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res & tempus, & diligentiam.

19. Alterum est vitium, quòd quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis & cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili: quæ omnes artes in veri investigatione versantur: cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen sæpe fit intermissio; multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ numquam acquiescit, potest nos in studiis cognitionis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, & pertinentibus ad bene beatéque vivendum, aut in studiis scientiæ, cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissimè patet ea ratio, quâ societas hominum inter ipsos, & vitæ quasi communitas con-

tinetur : cujus partes duæ ſunt : juſtitia, in qua virtutis ſplendor eſt maximus, ex qua boni viri nominantur ; & huic conjuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed juſtitiæ primum munus eſt, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuriâ : deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut ſuis.

21. Sunt autem privata nulla naturâ : ſed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt ; aut victoriâ, ut qui bello potiti ſunt ; aut lege, pactione, conditione, ſorte : ex quo fit, ut ager Arpinas, Arpinatium dicatur ; Tuſculanus, Tuſculanorum. Similiſque eſt privatarum poſſeſſionum deſcriptio : ex quo, quia ſuum cujuſque fit, eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quiſque teneat : e quo si qui sibi appetet, violabit jus humanæ ſocietatis.

22. Sed quoniam (ut præclarè ſcriptum eſt a Platone) non nobis ſolùm nati ſumus, ortuſque noſtri partem patria vindicat, partem amici ; atque ita placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad uſum hominum omnia creari, homines autem hominum causâ eſſe generatos, ut ipsi inter ſe, aliis alii prodeſſe poſſent ; in hoc naturam debemus ducem ſequi, commu-

nes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum operâ, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem.

23. Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, dictorum, conventorumque constantia & veritas: ex quo (quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiosè exquirunt, unde verba sint ducta) credamus, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem. Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam, qui injustè impetum in quempiam facit, aut irâ, aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quàm si parentes, aut amicos, aut patriam deserat.

24. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de industria inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur, quum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio latissimè patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ quum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, & ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia & copia; quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec verò rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper injuria est.

26. Maximè autem adducuntur plerique ut eos justitiæ capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est:

id latiùs patet: nam quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modò temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quòd in maximis animis, splendidissimisque in-

geniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quò magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

27. Sed in omni injustitia permultum interest, utrùm perturbatione aliquâ animi, quæ plerumque brevis est, & ad tempus; an consultò, & cogitata fiat injuria. Leviora enim sunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quàm ea, quæ meditata & præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, deserendique officii plures solent esse causæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quòd in veri investigatione versentur, quódque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam dum alterum justitiæ genus assequuntur, inferendâ ne cui noceant injuriâ; in alterum incidunt: discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne ac-

cessuros quidem putant, nisi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri: nam hoc ipsum ita justum est, quod rectè fit, si est voluntarium.

29. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiæ genere vacant; in alterum incurrunt: deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum.

30. Quoniam igitur duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res antè constituimus, quibus justitia continetur; facilè, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmet ipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum: quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat.* Sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quàm illa, quæ ceteris, quæ quasi longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum: æquitas enim lucet ipsa per se; dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt ſæpe tempora, quum ea, quæ maximè videntur digna eſſe juſto homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut non reddere depoſitum, etiam promiſſum non facere, quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non ſervare, ſit juſtum. Referri enim decet ad ea, quæ propoſui in principio, fundamenta juſtitiæ: primùm, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati ſerviatur.

32. Quum tempora commutantur, commutatur officium; & non ſemper eſt idem. Poteſt enim accidere promiſſum aliquod, & conventum, ut id effici ſit inutile, vel ei, cui promiſſum ſit, vel ei, qui promiſerit. Nam si, ut in fabulis eſt, Neptunus, quod Theſeo promiſerat, non feciſſet, Theſeus filio Hippolyto non eſſet orbatus. Ex tribus enim optatis, ut ſcribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promiſſa igitur ſervanda ſunt ea, quæ sint iis, quibus promiſeris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quàm illi prosint, cui promiſeris, contra officium eſt, majus anteponi minori: ut, si conſtitueris te cuipiam advocatum in rem præſentem eſſe venturum, atque interim graviter ægro-

tare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiserit? Quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

33. Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumniâ quadam, & nimis callidâ, sed malitiosâ juris interpretatione: ex quo illud, *Summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur, ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quòd dierum essent pactæ, non noctium induciæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis & Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupidè quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quàm progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudi-

cavit. Decipere hoc quidem eſt, non judicare: quocirca in omni re fugienda eſt talis ſolertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adverſus eos ſervanda, a quibus injuriam acceperis. Eſt enim ulciſcendi & puniendi modus: atque haud ſcio, an ſatis sit eum, qui lacessierit, injuriæ ſuæ pœnitere; ut & ipſe ne quid tale poſthac, & ceteri sint ad injuriam tardiores.

34. Atque in republica maximè conſervanda ſunt jura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per diſceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum eſt ad poſterius, si uti non licet ſuperiore.

35. Quare ſuſcipienda quidem bella ſunt ob eam cauſam, ut sine injuria in pace vivatur: partâ autem victoriâ, conſervandi ſunt ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt; ut majores noſtri Tuſculanos, Æquos, Volſcos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem & Numantiam funditus ſuſtulerunt. Nollem Corinthum: ſed credo aliquid ſecutos, opportunitatem loci maximè, ne poſſet aliquando ad bellum faciendum locus ipſe adhortari. Meâ quidem ſententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, ſemper eſt conſulendum:

in quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt: in quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum.

36. Ac belli quidem æquitas sanctissimè fetiali populi Romani jure perscripta est: ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum antè sit & indictum. Hostilius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Hostilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Hostilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundò eum obligaret militiæ sacramento; quia, priore amisso, jurè cum hostibus pugnare non poterat: adeo summa erat observatio in bello movendo. Mi quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, » Se audisse, eum missum factum esse a

» consule, quum in Macedonia Persico
» bello miles esset. Monet igitur ut ca-
» veat, ne prœlium ineat: negat enim
» jus esse, qui miles non sit, pugnare
» cum hoste.»

XII. Equidem illud etiam animadverto, quòd qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ: AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM ÆTERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum quicum bella geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, & propriè in eo, qui arma contrà ferret, remansit.

38. Quum verò de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulò antè justas causas esse bellorum: sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minùs acerbè gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus; aliter, si competitor: cum altero certamen honoris & dignitatis est; cum altero capitis & famæ: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum ini-

micis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho, de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Annibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis:
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat,
Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est;
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

XIII. Regalis sanè & digna Æacidarum gente sententia. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Pœnis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, jurassetque se rediturum; primùm, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde, quum retineretur a propinquis, & ab amicis, ad supplicium redire maluit quàm fidem hosti datam fallere.

40. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam

adversùs infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio & fortuna servorum; quibus, non malè præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; justa præbenda.

41. Quum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quàm eorum, qui quum maximè fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitia satis dictum est.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac liberalitate dicatur; quâ quidem nihil est naturæ hominis accommodatius: sed habet multas cautiones. Videndum est enim primùm ne obsit benignitas, & iis ipsis, quibus benignè videbitur fieri, & ceteris: deinde, ne major benignitas sit, quàm facultates: tum ut pro dignitate cuique tribuatur: id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam & qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi atque assentatores judicandi sunt: & qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut si in suam rem aliena convertant.

43. Sunt autem multi, & quidem cupidi ſplendoris & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur ſe beneficos in ſuos amicos viſum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abeſt ab officio, ut nihil magis officio poſſit eſſe contrarium. Videndum eſt igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ proſit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, & C. Cæſaris pecuniarum tranſlatio a juſtis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil eſt enim liberale, quod non idem juſtum.

44. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major eſſet, quàm facultates; quòd, qui benigniores volunt eſſe, quàm res patitur, primùm in eo peccant, quòd injurioſi ſunt in proximos: quas enim copias his & ſuppeditari æquius eſt, & relinqui, eas transferunt ad alienos. Ineſt autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi & auferendi per injuriam, ut ad largiendum ſuppetant copiæ. Videre etiam licet pleroſque non tam naturâ liberales, quàm quâdam gloriâ ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficiſci ab oſtentatione magis, quàm a voluntate videantur. Talis autem ſimulatio vanitati eſt conjunctior, quàm aut liberalitati, aut honeſtati.

45. Tertium eſt propoſitum, ut in be-

neficentia delectus esset dignitatis; in quo & mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, & animus erga nos, & communitas ac societas vitæ, & ad nostras utilitates officia antè collata: quæ ut concurrant omnia, optabile est; sin minùs, plures causæ majoresque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, plenéque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclarè agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat; colendum autem esse ita quemque maximè, ut quisque maximè virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hac ipsâ, de qua jam multa dicta sunt, justitiâ. Nam fortis animus, & magnus in homine non perfecto, nec sapiente, ferventior plerumque: illæ viritutes virum bonum videntur potiùs attingere.

47. Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primùm illud est in officio, ut ei plurimùm tribuamus, a quo plurimùm diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potiùs & constantiâ judicemus. Sin erunt merita, ut non ineun-

da, ſed referenda sit gratia; major quædam cura adhibenda eſt: nullum enim officium referendâ gratiâ magis neceſſarium eſt.

48. Quòd si ea, quæ utenda acceperis, majore menſurâ, si modò possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multò plus afferunt, quàm acceperunt? Etenim si in eos, quos ſperamus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos eſſe debemus, qui jam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in noſtra poteſtate eſt: non reddere, viro bono non licet, modò id facere possit sine injuria.

49. Acceptorum autem beneficiorum ſunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimùm debeatur: in quo tamen in primis, quo quiſque animo, ſtudio, benevolentia fecerit, ponderandum eſt. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine judicio, vel modo, in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æquè magna non ſunt habenda, atque ea, quæ judicio, considératè, conſtanterque delata ſunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, si ce-

tera paria sint, hoc maximè officii eſt, ut quiſque maximè opis indigeat, ita ei potissimùm opitulari: quod contrà fit a pleriſque: a quo enim plurimum ſperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimùm inſerviunt.

XVI. Optimè autem ſocietas hominum conjunctioque ſervabitur, si ut quiſque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ naturâ principia sint communitatis & ſocietatis humanæ, repetendum altiùs videtur. Eſt enim primum, quod cernitur in universi generis humani ſocietate: ejus autem vinculum eſt, ratio & oratio; quæ docendo, diſcendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter ſe homines, conjungitque naturali quadam ſocietate. Neque ullâ re longiùs abſumus a natura ferarum; in quibus ineſſe fortitudinem ſæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; juſtitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis & orationis expertes.

51. Ac latissimè quidem patens hominibus inter ipſos, omnibus inter omnes, ſocietas hæc eſt; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum uſum natura genuit, eſt ſervanda communitas: ut quæ deſcripta ſunt legibus & jure civili, hæc ita teneantur, ut sit conſtitutum: e

quibus ipsis cetera sic obſerventur, ut in Græcorum proverbio eſt: *Amicorum eſſe omnia communia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ ſunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas poteſt.

Homo qui erranti comiter monſtrat viam,
Quaſi lumen de ſuo lumine accendat, facit;
Nihilò minùs ut ipsi luceat, quum illi accenderit.

52. Una ex re ſatis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo ſunt illa communia, Non prohibere aquâ profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quæ ſunt iis utilia, qui accipiunt; danti non moleſta. Quare & his utendum eſt, & ſemper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiæ parvæ singulorum ſunt; eorum autem, qui his egeant, infinita eſt multitudo: vulgaris liberalitas referenda eſt ad illum Ennii finem, *Nihilò minùs ut ipsi luceat;* ut facultas sit, quâ in noſtros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures ſunt ſocietatis hominum. Ut enim ab infinita illa diſcedatur, propior eſt ejuſdem gentis, nationis, linguæ, quâ maximè homines conjunguntur: interius etiam eſt, ejuſdem eſſe civitatis. Multa enim ſunt civibus in-

ter se communia; forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines præterea & familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Arctior verò colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur.

54. Nam quum sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domûs, communia omnia. Id autem est principium urbis, & quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones: pòst consobrinorum, sobrinorumque, qui, quum unâ domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia & affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio & soboles origo est rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentiâ devincit homines & caritate: magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia.

55. Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quàm quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum (quod sæpe dicimus) etiam si in alio

cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit.

56. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia & liberalitas id maximè efficit: nihil autem est amabilius, nec copulatius, quàm morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æquè quisque altero delectetur, ac se ipso; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis; quæ mutua, & grata dum sunt, inter quos ea sunt, firmâ illi devinciuntur societate.

57. Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quàm ea, quæ cum republica est unicuique nostrûm. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quò est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, & in ea funditus delenda occupati & sunt, & fuerunt.

58. Sed si contentio quædam & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum

sit officii, principes sint patria & parentes, quorum beneficiis maximè obligati ſumus: proximi, liberi, totaque domus, quæ ſpectat in nos ſolos, neque aliud ullum poteſt habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuſcum etiam communis plerumque fortuna eſt. Qamobrem neceſſaria præsidia vitæ debentur iis maximè, quos antè dixi: vita autem, victuſque communis, consilia, ſermones, cohortationes, conſolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maximè: eſtque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maximè neceſſe sit, & quid quiſque nobiſcum vel sine nobis aut possit conſequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis, quàm aliis debeantur; ut vicinum citiùs adjuveris in fructibus percipiendis, quàm aut fratrem, aut familiarem. At, si lis in judicio sit, propinquum potiùs & amicum, quàm vicinum defenderis. Hæc igitur, & talia, circumſpicienda ſunt in omni officio; & conſuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum eſſe possimus, & addendo deducendoque vi-

dere, quæ reliqui ſumma fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas.

60. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magnâ laude dignum sine uſu & exercitatione conſequi poſſunt; sic officii conſervandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; ſed rei magnitudo uſum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ ſunt in jure ſocietatis humanæ, quemadmodum ducatur honeſtum, ex quo aptum eſt officium, ſatis ferè diximus.

61. Intelligendum eſt autem, quum proposita sint genera quatuor, e quibus honeſtas officiumque manaret, ſplendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanaſque res deſpiciente factum sit. Itaque in probris maximè in promptu eſt, si quid tale dici poteſt:

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.

& si quid ejuſmodi:

Salmaci, da ſpolia, sine ſudore & ſanguine.

Contráque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellenterque geſta ſunt, ea neſcio quomodo quasi pleniore ore

laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. & P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii; maximéque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quòd statuas quoque videmus ornatu ferè militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis & laboribus, si justitiâ vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est: non enim modò id virtutis non est, sed potiùs immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probè definitur a Stoicis fortitudo, quum eam, virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis & malitiâ, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod justitiâ vacat.

63. Præclarum igitur Platonis illud: Non solùm, inquit, scientia quæ est remota a justitia, calliditas potiùs, quàm sapientia, est appellanda; verùm etiam animus paratus ad periculum, si suâ cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potiùs nomen habeat, quàm fortitudinis. Itaque viros fortes & magnanimos, eosdem bonos & simplices; veritatis amicos

miniméque fallaces esse volumus : quæ sunt ex media laude justitiæ.

64. Sed illud odiosum est, quòd in hac elatione & magnitudine animi, facillimè pertinacia & nimia cupiditas principatûs innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maximè excellit, ita maximè vult princeps omnium, vel potiùs solus esse. Difficile autem est, quum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maximè propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; exsistuntque in republica plerumque largitores, & factiosi, ut opes quàm maximas consequantur, & sint vi potiùs superiores, quàm justitiâ pares. Sed quò difficilius, hoc præclarius: nullum enim tempus est, quod justitiâ vacare debeat.

65. Fortes igitur & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem & sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maximè natura sequitur, in factis positum, non in gloria judicat; principemque se esse mavult, quàm videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillimè

mè autem ad res injuſtas impellitur, ut quiſque altissimo animo eſt, gloriæ cupiditate: qui locus eſt ſanè lubricus, quòd vix invenitur, qui laboribus ſuſceptis, periculiſque aditis, non quasi mercedem rerum geſtarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, & magnus, duabus rebus maximè cernitur; quarum una in rerum externarum deſpicientia ponitur, quum perſuaſum sit, nihil hominem, nisi quod honeſtum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ ſuccumbere. Altera eſt res, ut, quum ita sis affectus animo, ut ſuprà dixi, res geras magnas illas quidem, & maximè utiles, ſed & vehementer arduas plenasque laborum & periculorum tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

67. Harum rerum duarum ſplendor omnis & amplitudo, addo etiam utilitatem, in poſteriore eſt; cauſa autem & ratio efficiens magnos viros, eſt in priore. In eo enim eſt illud, quod excellentes animos, & humana contemnentes facit: id autem ipſum cernitur in duobus, si & ſolum id, quod honeſtum sit, bonum judices, & ab omni animi perturbatione liber sis. Nam & ea, quæ eximia pleriſque & præclara

videntur, parva ducere, eaque ratione ſtabili firmâque contemnere, fortis animi magnique ducendum eſt; & ea, quæ videntur acerba, quæ multa & varia in hominum vita fortunaque verſantur, ita ferre, ut nihil a ſtatu naturæ diſcedas, nihil a dignitate ſapientis, robuſti animi eſt, magnæque conſtantiæ.

68. Non eſt autem conſentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum ſe a labore præſtiterit, vinci a voluptate. Quamobrem & hæc videnda; & pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim eſt tam anguſti animi tamque parvi, quàm amare divitias; nihil honeſtius magnificentiuſque, quàm pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda eſt etiam gloriæ cupiditas, ut ſuprà dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet eſſe contentio. Nec verò imperia expetenda, ac potiùs, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam.

69. Vacandum autem eſt omni animi perturbatione, tum cupiditate & metu, tum etiam ægritudine, & voluptate nimiâ, & iracundiâ; ut tranquillitas animi & ſecuritas adsit, quæ affert quum conſtantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem & ſunt, & fuerunt, qui eam,

quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque confugerint. In his & nobilissimi philosophi, longéque principes, & quidam homines severi & graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re suâ familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cujus proprium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare quum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint & suo, & parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & facilior, & tutior, & minùs aliis gravis aut molesta vita est otiosorum; fructuosior autem hominum generi, & ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt.

71. Quapropter & iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui excellenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt; & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ graviore causâ impediti, a republica recesserunt,

quum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia & magistratus, iis non modò non laudi, verùm etiam vitio dandum puto: quorum judicium in eo, quòd gloriam contemnunt & pro nihilo putant, difficile factu est non probare; sed videntur labores & molestias tum offensionum, tum repulsarum, quasi quamdam ignominiam timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem severissimè contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, frangantur infamiâ: atque ea quidem non satis constanter.

72. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiscendi magistratus, & gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilò minùs, quàm philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia, & despicientia adhibenda est rerum humanarum, &, quam sæpe dico, tranquillitas animi, atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, & cum gravitate constantiaque victuri. Quæ eò faciliora sunt philosophis, quò minùs mul-

ta, patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, & quò minùs multis rebus egent; & quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere nòn possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quàm quietis; quò magis his & magnitudo animi est adhibenda, & vacuitas ab angoribus.

73. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modò consideret, quàm illa res honesta sit; sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temerè desperet, propter ignaviam; aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, priùs, quàm aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

XXII. Sed quum plerique arbitrentur res bellicas majores esse, quàm urbanas, minuenda est hæc opinio: multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit; eóque magis, si sunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum. Verè autem si volumus judicare, multæ res exstiterunt urbanæ majores clarioresque, quàm bellicæ.

75. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quàm Solo-

nis, illustrius, citeturque Salaniis, clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis, ei, quo primùm constituit Areopagitas; non minùs præclarum hoc, quàm illud, judicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit; at ille verè, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatûs ejus, qui a Solone erat constitutus.

76. Licet eadem de Pausania, Lysandroque dicere; quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus & disciplinæ conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas & parentiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in republicâ, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbantur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis & vir, & imperator, in exscindenda Numantia reipublicæ profuit, quàm eodem tempore P. Nasica privatus, quum Tib. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non solùm ex domestica est ra-

tione ; attingit etiam bellicam , quoniam vi , manuque confecta eſt : ſed tamen id ipſum geſtum eſt consilio urbano , sine exercitu.

77. Illud autem optimum eſt, in quo invadi ſolere ab improbis & invidis me audio :

Cedant arma togæ, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus nonne togæ arma ceſſere ? neque enim in republica periculum fuit gravius umquam , nec majus otium. Ita consiliis diligentiâque noſtrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapſa arma impia ceciderunt. Quæ res igitur geſta umquam in bello tanta ? qui triumphus conferendus ?

78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem & hereditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certè vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, fruſtra ſe triumphum tertium deportaturum fuiſſe , nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, eſſet habiturus. Sunt ergo domeſticæ fortitudines non inferiores militaribus ; in quibus plus etiam , quàm in his , operæ ſtudiique ponendum eſt.

XXIII. Omnino illud honeſtum , quod

ex animo excelſo magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, & ita afficiendum eſt, ut obedire consilio rationique possit in exſequendis negotiis, & in labore tolerando. Honeſtum autem id, quod exquirimus, totum eſt positum in animi cura & cogitatione; in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præſunt, quàm qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio ſæpe aut non ſuſcepta, aut confecta bella ſunt, nonnumquam etiam illata; ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas.

80. Quare expetenda quidem magis eſt decernendi ratio, quàm decertandi fortitudo: ſed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quàm utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita ſuſcipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis verò & conſtantis eſt, non perturbari in rebus aſperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; ſed præſentis animi uti consilio, nec a ratione diſcedere.

81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni eſt, præcipere cogitatione futura, & aliquantò antè conſtituere, quid accidere possit in utramque partem; &, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum

sit, *Non putaram.* Hæc ſunt opera magni animi, & excelsi, & prudentiâ consilioque fidentis. Temerè autem in acie verſari, & manu cum hoſte confligere, immane quiddam & belluarum simile eſt: ſed quum tempus necessitaſque poſtulat, decertandum manu eſt, & mors ſervituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendiſque urbibus valde considerandum eſt, ne quid temerè, ne quid crudeliter: idque viri magni eſt, rebus agitatis, punire ſontes; multitudinem conſervare; in omni fortuna, recta atque honeſta retinere. Ut enim ſunt, quemadmodum ſuprà dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies multos, quibus periculoſa & calida consilia, quietis & cogitatis ſplendidiora, & majora videantur.

83. Numquam omnino periculi fugâ committendum eſt, ut imbelles timidique videamur: ſed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine cauſa; quò nihil poteſt eſſe ſtultius. Quapropter in adeundis periculis conſuetudo imitanda medicorum eſt, qui leviter ægrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculoſas curationes & ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempeſtatem adverſam optare, dementis eſt; ſubvenire autem tempeſtati quavis ratio-

ne, sapientis: eóque magis, si plus adipiscare re explicatâ boni, quàm addubitatâ mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, & benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quàm ad communia, dimicareque paratiùs de honore & gloria, quàm de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt, qui non modò pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent; iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republicâ quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregiè, evertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amissâ, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris fuit; illa pestifera, quâ, quum Cleombrotus, invidiam timens, temerè cum Epaminonda conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quantò Q. Maximus meliùs? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem :
Non ponebat enim rumores ante salutem :
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum; alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum.

86. Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ; in nostra republica non solùm seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque se totum reipublicæ, neque opes, aut potentiam consectabitur; totamque

eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec verò criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potiùs, quàm deserat illa, quæ dixi.

87. Miserrima est omnino ambitio, honorumque contentio: de qua præclarè apud eumdem est Platonem: » Similiter » facere eos, qui inter se contenderent, » uter potiùs rempublicam administraret, » ut si nautæ certarent, quis eorum po- » tissimùm gubernaret. Idemque præcepit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum, & Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec verò audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atque clementiâ. In liberis verò populis, & in juris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestivè accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem & odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo

atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ causâ, ſeveritas, sine qua adminiſtrari civitas non poteſt. Omnis autem & animadversio, & caſtigatio, contumeliâ vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis caſtigat, ſed ad reipublicæ utilitatem referri.

89. Cavendum eſt etiam, ne major pœna, quàm culpa sit; & ne iiſdem de causis alii pleƈtantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maximè eſt ira in puniendo: numquam enim iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ eſt inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis, & reƈtè placet, modò ne laudarent iracundiam, & dicerent utiliter a natura datam. Illa verò omnibus in rebus repudianda eſt; optandumque, ut ii, qui præſunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundiâ, ſed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus proſperis, & ad voluntatem noſtram fluentibus, ſuperbiam, faſtidium, arrogantiamque magnopere fugiamus: nam ut adverſas res, sic ſecundas immoderatè ferre, levitatis eſt; præclaraque eſt æquabilitas in omni vita, & idem ſemper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Lælio accepimus. Philippum quidem Macedo-

mum regem, rebus gestis & gloriâ superatum a filio; facilitate & humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit; ut rectè præcipere videantur, qui monent, ut quantò superiores sumus, tantò nos geramus summissiùs. Panætius quidem Africanum auditorem, & familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti; sic homines secundis rebus effrenatos, sibique præfidentes, tamquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ.

91. Atque etiam in secundissimis rebus maximè est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quàm antè, tribuenda auctoritas: iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus; in quo falli facile est: tales enim nos tunc esse putamus, ut jure laudemur; ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

92. Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, & maximi animi ab

iis, qui respublicas regant, quòd earum administratio latissimè pateat, ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi, & fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philosophos, & eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re suâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiúsque & amicis impertientes, & reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primùm bene parta sit, nullo neque turpi quæstu, neque odioso: tum quàm plurimis, modò dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentiâ, parcimoniâ; nec libidini potiùs luxuriæque, quàm liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnificè, graviter, animoséque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amicè.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit; in qua verecundia, & quasi quidam ornatus vitæ, temperantia & modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latinè *decorum* potest: Græcè enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea est, ut ab ho-

nesto non queat separari. Nam & quod decet, honestum est; & quod honestum est, decet.

94. Qualis autem differentia sit honesti & decori, faciliùs intelligi, quàm explanari potest: quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas. Itaque non solùm in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet: nam & ratione uti, atque oratione prudenter; & agere quod agas, consideratè; omnique in re quid sit veri, videre & tueri decet: contráque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quàm delirare & mente esse captum. Et justa omnia, decora sunt; injusta contrà, ut turpia, sic indecora. Similis & ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro & decorum videtur; quod contrà, id ut turpe, sic indecorum.

95. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; & ita pertinet, ut non reconditâ quadam ratione cernatur, sed sit in promptu: est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quàm re separari. Ut venustas & pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine; sic hoc, de

quo loquimur decorum, totum illud quidem eſt cum virtute confuſum; ſed mente & cogitatione diſtinguitur.

96. Eſt autem ejus deſcriptio duplex: nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honeſtate verſatur; & aliud huic ſubjectum, quod pertinet ad ſingulas partes honeſtatis. Atque illud ſuperius ſic ferè definiri ſolet: Decorum id eſſe, quod conſentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars ſubjecta generi eſt, eam sic definiunt, ut id decorum eſſe velint, quod ita naturæ conſentaneum sit, ut in eo moderatio & temperantia appareat cum ſpecie quadam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, exiſtimare poſſumus ex eo decoro, quod poëtæ ſequuntur; de quo alio loco plura dici ſolent. Sed tum ſervare illud poëtas dicimus, quod deceat, quum id, quod quaque perſonâ dignum eſt, & fit, & dicitur. Ut, si Æacus, aut Minos diceret

Oderint dum metuant: aut, *Natis ſepulcro ipſe eſt parens:*

indecorum videretur; quòd eos fuiſſe juſtos accepimus. At Atreo dicente, plauſus excitantur: eſt enim digna perſonâ oratio. Sed poëtæ quid quemque deceat, ex per-

sona judicabunt : nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia præstantiaque animantium reliquarum.

98. Quocirca poëtæ in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, & quid deceat, videbunt; nobis autem quum a natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; quumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversùs homines geramus; efficitur, ut & illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quàm latè fusum sit, appareat; & hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ compositione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipso, quòd inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt; sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, & constantiâ, & moderatione dictorum omnium atque factorum.

99. Adhibenda est igitur quædam reverentia adversùs homines, & optimi cujusque, & reliquorum : nam negligere quid de se quisque sentiat, non solùm arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam & verecun-

diam. Justitiæ partes sunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere; in quo maximè perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primùm habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus; sequemurque & id, quod acutum & perspicax naturâ est; & id, quod ad hominum consociationem accommodatum; & id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus: neque enim solùm corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multò etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt.

101. Duplex est enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu posita est, quæ est ὁρμὴ Græcè, quæ hominem huc & illuc rapit; altera in ratione, quæ docet, & explanat, quid faciendum fugiendumque sit: ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate, & negligentiâ; nec verò agere quidquam, cujus non possit caussam probabilem reddere. Hæc est enim ferè descriptio officii. Efficiendum autem est,

ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant; sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio: nam qui appetitus longiùs evagantur, & tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem & modum transeunt: relinquunt enim & abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ: a quibus non modò animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliquâ, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimiâ gestiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur.

103. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque, excitandamque animadversionem & diligentiam, ut ne quid temerè ac fortuitu, inconsideratè, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum & jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potiùs, & ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem & joco uti illo quidem licet; sed sicut somno & quietibus ceteris, tum quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ip-

ſumque genus jocandi non profuſum, nec immodeſtum, ſed ingenuum & facetum eſſe debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, ſed eam, quæ ab honeſtis actionibus non sit aliena; sic in ipſo joco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

104. Duplex omnino eſt jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitioſum, obſcœnum; alterum, elegans, urbanum, ingenioſum, facetum: quo genere non modò Plautus noſter, & Atticorum antiqua comœdia, ſed etiam philoſophorum Socraticorum libri referti ſunt: multaque multorum facetè dicta; ut ea, quæ a ſene Catone collecta ſunt, quæ vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur eſt diſtinctio ingenui & illiberalis joci: alter eſt, si tempore fit, ac remiſſo animo, libero dignus; alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obſcœnitas. Ludendi etiam eſt quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noſter, & ſtudia venandi, honeſta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæſtionem, ſemper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquiſque belluis antecedat. Illæ nihil ſen-

tiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, & cogitando, semper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique & audiendi delectatione ducitur. Quin etiam si quis est paulò ad voluptates propensior, modò ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulò erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat & dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam.

106. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantiâ, eamque contemni & rejici oportere: sin sit quisquam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quæ sit in natura excellentia & dignitas; intelligemus, quàm sit turpe, diffluere luxuriâ, & delicatè ac molliter vivere; quámque honestum, parcè, continenter, severè, sobriè.

107. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis; quarum una est communis, ex eo, quòd omnes participes sumus rationis præstantiæque ejus, quâ antecellimus bestiis; a

qua omne honestum decorumque trahitur, & ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ propriè singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic in animis exsistunt etiam majores varietates.

108. Erat in L. Crasso, & in L. Philippo multus lepos: major etiam magisque de industria in C. Cæsare, Lucii filio. At iisdem temporibus in M. Scauro, & in M. Druso adolescente, singularis severitas: in C. Lælio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem & facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contrà, Pythagoram & Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Annibalem, ex Pœnorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facilè celare, tacere, dissimulare, insidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem & Pheræum Jasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum & callidum factum Solonis, qui, quò & tutior

vita ejus esset, & plus aliquantò reipublicæ prodesset, furere se simulavit.

109. Sunt his alii multum dispares, simplices & aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur, ut Sullæ M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum & patientissimum Lacedæmonium Lysandrum accepimus; contráque Callicratidam, qui præfectus classi proximus post Lysandrum fuit. Itemque in sermonibus alium quemque, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, & in patre, & in filio; idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica; contráque patrem ejus, illum, qui Tib. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morumque, minimè tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quò faciliùs decorum illud, quod quærimus, retineatur: sic enim est faciendum,

dum, ut contra universam naturam nihil contendamus; eâ tamen conservatâ, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra naturæ regulâ metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invitâ (ut aiunt) Minervâ, id est, adversante & repugnante naturâ.

111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profectò magis, quàm æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus.

112. Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Cæsari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quòd eorum vita lenior, & mores fuerant faciliores; Catoni autem quum incredibilem tribuis-

ſet natura gravitatem, eamque ipſe perpetuâ conſtantiâ roboraviſſet, ſemperque in proposito ſuſceptoque consilio permansiſſet, moriendum potiùs, quàm tyranni vultus adſpiciendus fuit.

113. Quàm multa paſſus eſt Ulyſſes in illo errore diuturno, quum & mulieribus (si Circe & Calypſo mulieres appellandæ ſunt) inſerviret, & in omni ſermone omnibus affabilem & jucundum ſe eſſe vellet? domi verò etiam contumelias ſervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quàm illa perpeti maluiſſet.

114. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quiſque habeat ſui; eaque moderari, nec velle experiri, quàm ſe aliena deceant: id enim maximè quemque decet, quod eſt cujuſque ſuum maximè. Suum igitur quiſque noſcat ingenium, acremque ſe & bonorum & vitiorum ſuorum judicem præbeat; ne ſcenici plus, quàm nos, videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas, ſed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti ſunt, Epigonos, Medumque; qui geſtu, Menalippam, Clytæmneſtram: ſemper Rupilius quem ego memini, Antiopam; non ſæpe Æſopus Ajacem. Ergo

histrio hoc videbit in scena, quod non videbit sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimùm elaborabimus: sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decorè, at quàm minimùm indecorè facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quàm ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas suprà dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobismet ipsis judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur; ipsi autem quam personam gerere velimus, a nostra voluntate proficiscitur: itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant; ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere.

116. Quorum verò patres, aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. filius, in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam

ſuam ; ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam : quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuiſſet, quàm pater ; ad eam laudem, doctrinæ & ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omiſsâ imitatione majorum, ſuum quoddam inſtitutum conſequantur ; maximéque in eo plerumque elaborant ii, qui magna ſibi proponunt, obſcuris orti majoribus.

117. Hæc igitur omnia, quum quærimus quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus. In primis autem conſtituendum eſt, quos nos, & quales eſſe velimus, & in quo genere vitæ ; quæ deliberatio eſt omnium difficillima. Ineunte enim adoleſcentiâ, quum eſt maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quiſque genus ætatis degendæ conſtituit, quod maximè adamavit. Itaque antè implicatur aliquo certo genere curſuque vivendi, quàm potuit, quid optimum eſſet, judicare.

118. Nam quòd Herculem Prodicium dicunt (ut eſt apud Xenophontem) quum primùm pubeſceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quiſque viam vivendi ſit ingreſſurus, datum eſt) exiſſe in ſolitudinem, atque ſibi ſedentem, diu ſecum multumque dubitaſſe, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram

Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur: plerique autem parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maximè exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentum disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maximè rarum genus est eorum, qui aut excellente ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utrâque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimùm vitæ cursum sequi vellent; in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, ut suprà dictum est, quid deceat exquirimus; tum in tota vita constituenda, multò est ei rei cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare.

120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna

proximam; utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis: multò enim & firmior est, & constantior: ut fortuna nonnumquam tamquam ipsa mortalis, cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus, consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat: id enim maximè decet: nisi fortè se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est: eam mutationem, si tempora adjuvabunt, faciliùs commodiúsque faciemus; sin minùs, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minùs delectent, & minùs probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quàm repentè præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur.

121. Sed quoniam paulò antè dictum est, imitandos esse majores; primùm illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quàm ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus te-

nere, sive bella gerere; illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quò minùs ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas & impium judicandum est.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos & probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim ætatis inscientia, senum constituenda & regenda prudentiâ est. Maximè autem hæc ætas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque & animi, & corporis; ut eorum & in bellicis, & in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam quum relaxare animos, & dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiæ; quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu volent interesse.

123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda verò opera, ut

& amicos, & juventutem, & maximè rempublicam consilio & prudentiâ quàm plurimùm adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quàm ne languori se desidiæque dedat. Luxuria verò quum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est: sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est, quòd & ipsa senectus concipit dedecus, & facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

124. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem & decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet æquo & pari cum civibus jure vivere, neque summissum & abjectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quæ tranquilla & honesta sint: talem enim & sentire bonum civem, & dicere solemus.

125. Peregrini autem & incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, miniméque in aliena esse republica curiosum. Ita ferè officia reperientur, quum quæretur, quid deceat, & quid aptum sit personis, tem-

poribus, ætatibus. Nihil eſt autem, quod tam deceat, quàm in omni re gerenda, consilioque capiendo ſervare conſtantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis & dictis, in corporis denique motu & ſtatu cernitur, idque positum eſt in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, ſed ſatis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuſcum, apud quoſque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur.

127. Principiò, corporis noſtri magnam natura ipſa videtur habuiſſe rationem; quæ formam noſtram, reliquamque figuram, in qua eſſet ſpecies honeſta, eam poſuit in promptu; quæ autem partes corporis ad naturæ necessitatem datæ, adſpectum eſſent deformem habituræ atque turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata eſt hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui ſanâ mente ſunt, removent ab oculis; ipsique necessitati dant operam ut quàm occultissimè pareant: quarumque partium corporis uſus ſunt neceſſarii, eas neque partes, neque earum uſus ſuis nominibus appellant; quodque facere turpe non eſt, modò occultè, id dicere obſcœnum eſt.

Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obscœnitas.

128. Nec verò audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt, & irrident, quòd ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe est; sed dicitur non obscœnè: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, & omne, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

129. Quibus in rebus duo maximè sunt fugienda, ne quid effeminatum, aut molle, & ne quid durum, aut rusticum sit. Nec verò histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplinâ verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decorè. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est

igitur hujus generis verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ & duce.

XXXVI. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, virilem. Ergo & a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus; & huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam & palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; & histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; & in utroque genere, quæ sunt recta & simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda est; color, exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantùm quæ fugiat agrestem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitûs; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est.

131. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quæ quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multò etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod assequemur, si ca-

vebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; & si attentos animos ad decori conſervationem tenebimus. Motus autem animorum duplices ſunt; alteri, cogitationis; alteri, appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maximè verſatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum eſt igitur, ut cogitatione ad res quàm optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis eſt, eaque duplex; altera, contentionis; altera, ſermonis: contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, ſenatûs; ſermo in circulis, disputationibus, congreſſionibus familiarium verſetur; perſequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum ſunt; nulla ſermonis: quamquam haud ſcio, an poſſint hæc quoque eſſe. Sed diſcentium ſtudiis inveniuntur magiſtri; huic autem qui ſtudeant, ſunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia: quamquam quæ verborum ſententiarumque præcepta ſunt, eadem ad ſermonem pertinebunt.

133. Sed quum orationis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo ſequamur, ut clara sit, ut ſuavis; utrumque omnino a natura petendum eſt: verùm alterum exercitatio augebit, alterum imitatio preſsè loquentium, & leniter. Nihil

aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti litterarum; quamquam erant litterati; sed & alii: hi autem optimè uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis: litteræ neque expressæ nimis, neque oppressæ, ne aut obscurum esset, aut putidum: sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minùs faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale verò & facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret.

134. In omnibus igitur his elaborandum est; si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maximè excellunt, lenis, miniméque pertinax: insit in eo lepos. Nec verò, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios: sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem: in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maximè tum solet evenire, quum studiosè de absentibus detrahendi causâ, aut per ridiculum, aut severè, maledicè, contumelioséque dicitur.

135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: sed, utcumque aderunt res: neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; &, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissimè præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximéque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, & vereri, & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore: id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum & secandum, sic & ad hoc genus castigandi, rarò invitique veniemus; nec umquam, nisi necessariò, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil rectè fieri, nihil consideratè potest.

137. Magna autem ex parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut & severitas adhibeatur, & contumelia repellatur: atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causâ, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere: quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt, neque iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est de se ipso prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientium imitari militem gloriosum.

XXXIX. Et quoniam omnia persequimur (volumus quidem certè) dicendum est etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat esse, cujus finis est usus; ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quòd præclaram ædificasset in Palatio, & plenam dignitatis domum; quæ quum vulgò viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum con-

ſulatum primus attulit; hic ſummi & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulſam ſolùm retulit, ſed ignominiam, etiam calamitatem.

139. Ornanda eſt enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quærenda; nec domo dominus, ſed domino domus honeſtanda eſt: & ut in ceteris habenda ratio non ſui ſolùm, ſed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam & hoſpites multi recipiendi, & admittenda hominum cujuſque modi multitudo, adhibenda eſt cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino ſæpe fit, si eſt in ea ſolitudo; & maximè, si aliquando alio domino ſolita eſt frequentari: odioſum eſt enim, quum a prætereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quàm diſpari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

140. Cavendum autem eſt, præſertim si ipſe ædifices, ne extra modum ſumptu & magnificentiâ prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo eſt: ſtudiosè enim plerique, præſertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, ſummi viri, virtutem, quis? at quàm multi villarum magnificentiam

imitati ſunt? quarum quidem certè eſt adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus: eademque mediocritas ad omnem uſum cultumque vitæ transferenda eſt. Sed hæc hactenus.

141. In omni autem actione ſuſcipienda, tria ſunt tenenda: primùm, ut appetitus rationi pareat; quo nihil eſt ad officia conſervanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor, cura & opera ſuſcipiatur, quàm cauſa poſtulet: tertium eſt, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem ſpeciem & dignitatem, moderata sint. Modus autem eſt optimus, decus ipſum tenere, de quo antè diximus, nec progredi longiùs. Horum tamen trium præſtantissimum eſt, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum & temporum opportunitate dicendum eſt. Hac autem ſcientiâ continetur ea, quam Græci εὐταξίαν nominant; non hæc, quam interpretamur modeſtiam, quo in verbo modus ineſt: ſed illa εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conſervatio. Itaque, ut eamdem nos modeſtiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modeſtia sit ſcientia earum rerum, quæ agentur, aut dicentur, loco ſuo collocandarum: itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore.

Nam & ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis & accommodatis locis: locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt: tempus autem actionis opportunum, Græcè εὐκαιρία, Latinè appellatur *occasio*. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

143. Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de qua principiò diximus: hoc autem loco de moderatione, & temperantiâ, & harum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se, & convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severâ convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in prætura Sophoclem poëtam, hique de communi officio convenissent, & casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! *At enim prætorem, Sophocle, de-*

cet non solùm manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justâ reprehensione caruisset: tanta vis est & loci, & temporis. Ut si quis, quum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentiùs cogitet, non reprehendatur; at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscientiâ temporis.

145. Sed ea, quæ multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facilè apparent, nec magnopere admonitionem & præcepta desiderant: quæ autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentiùs declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulùm discrepent, tamen id a sciente animadverti solet; sic videndum est in vita, ne fortè quid discrepet, vel multò etiam magis, quò major & melior actionum, quàm sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt; sic nos, si acres ac diligentes esse volumus, animadversoresque vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione, aut contractione, ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex con-

tentione vocis, ex ſubmiſſione, ex ceteris similibus, facilè judicabimus, quid eorum aptè fiat, quid ab officio naturaque diſcrepet. Quo in genere non eſt incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut si quid dedeceat in aliis, vitemus ipsi: fit enim neſcio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quàm in nobiſmet ipsis, si quid delinquitur: itaque facillimè corriguntur in diſcendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magiſtri.

147. Nec verò alienum eſt, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam uſu peritos, &, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eò ferè deferri ſolet, quò a natura ipſâ deducitur: in quibus videndum eſt, non modò quid quiſque loquatur, ſed etiam, quid quiſque ſentiat, atque etiam, qua de cauſa quiſque ſentiat. Ut enim pictores, & ii, qui signa fabricantur, & verò etiam poëtæ, ſuum quiſque opus a vulgò considerari vult, ut, si quid reprehenſum sit a pluribus, id corrigatur, hique & ſecum, & cum aliis quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum judicio permulta nobis & facienda, & non facienda, & mutanda, & corrigenda ſunt.

148. Quæ verò more aguntur institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum: illa enim ipsa præcepta sunt; nec quemquam hoc errore duci oportet, ut*, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum verò ratio, tota est ejicienda: est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum.

149. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare & colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis & peregrini; in ipsoque peregrino, privatimne, an publicè venerit: ad summum, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem & consociationem colere, tueri, servare debemus.

XLII. Jam de artificiis & quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc ferè accepimus. Primùm improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut fœneratorum.

Illiberales autem & sordidi quæstus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non quorum artes emuntur: est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur; nec verò quidquam est turpius vanitate: opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quidquam ingenuum potest habere officina: minimèque artes hæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum, *cetarii, lanii, coqui. fartores, piscatores*, ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium.

151. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna & copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quæstu, vel contenta potiùs, ut sæpe ex alto in portum, sic ex ipso portu se in agros possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiri-

tur, nihil eſt agriculturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius; de qua, quoniam in Catone majore ſatis multa diximus, illinc aſſumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ ſunt honeſtatis, quemadmodum officia ducerentur, ſatis expoſitum videtur. Eorum autem ipſorum, quæ honeſta ſunt, poteſt incidere ſæpe contentio & comparatio; de duobus honeſtis utrum honeſtius: qui locus a Panætio eſt prætermiſſus. Nam quum omnis honeſtas manet a partibus quatuor, quarum una ſit cognitionis; altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis: hæ in deligendo officio ſæpe inter ſe comparentur, neceſſe eſt.

153. Placet igitur, aptiora eſſe naturæ ea officia, quæ ex communitate, quàm ea, quæ ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari poteſt, quòd, ſi contigerit ea vita ſapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna ſunt, ſummo otio ſecum ipſe conſideret & contempletur; tamen, ſi ſolitudo tanta ſit, ut hominem videre non poſſit, excedat e vita. Princepſque omnium virtutum eſt illa ſapientia, quam σοφίαν vocant: pru-

dentiam enim, quam Græci φρόνησιν, aliam quamdam intelligimus, quæ eſt rerum expetendarum fugiendarumque ſcientia. Illa autem ſapientia, quam principem dixi, rerum eſt divinarum atque humanarum ſcientia; in qua continetur deorum & hominum communitas & ſocietas inter ipſos. Ea si maxima eſt, ut eſt certè; neceſſe eſt, quod a communitate ducatur officium, id eſſe maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum conſequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maximè cernitur.

154. Pertinet igitur ad ſocietatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda eſt: atque id optimus quiſque re ipsâ oſtendit, & judicat. Quis enim eſt tam cupidus in perſpicienda cognoſcendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, ſubitò sit allatum periculum discrimenque patriæ, cui ſubvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare ſe ſtellas, aut metiri mundi magnitudinem poſſe arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, ſtudiis officiiſque ſcientiæ præponenda eſſe officia juſtitiæ,

justitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem; quâ nihil homini esse debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus & commodis non recesserunt. Nam & erudierunt multos, quò meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modò aliquid attulimus) a doctoribus, atque a doctrina instructi ad eam, & ornati accessimus.

156. Neque solùm vivi atque præsentes studiosos discendi erudiunt, atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur: nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur: ita illi ipsi doctrinæ studiis & sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimùm conferunt. Ob eamque causam eloqui copiosè, modò prudenter, melius est, quàm vel acutissimè sine eloquentia cogitare; quòd cogitatio in se

ipſa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuſcum communitate juncti ſumus.

157. Atque ut apum examina non fingendorum favorum causâ congregantur, ſed, quum congregabilia naturâ sint, fingunt favos; sic homines, ac multò etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique ſolertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ conſtat ex hominibus tuendis, id eſt, ex ſocietate generis humani, attingat cognitionem rerum, ſolivaga cognitio, & jejuna videatur: itemque magnitudo animi, remotâ communitate conjunctioneque humanâ, feritas sit quædam & immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis ſtudium conſociatio hominum, atque communitas.

158. Nec verum eſt, quod dicitur a quibuſdam, propter necessitatem vitæ, quòd ea, quæ natura desideraret, conſequi sine aliis, atque efficere non poſſemus, idcirco iſtam eſſe cum hominibus communitatem & ſocietatem: quòd si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, ſuppeditarentur; tum optimo quiſque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum ſe in cognitione & ſcientia collocaret. Non eſt ita: nam & ſolitudinem fugeret, & ſocium ſtudii quæreret: tum docere, tum diſcere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo om-

ne officium, quod ad conjunctionem hominum, & ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione & scientiâ continetur.

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maximè est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet: sunt enim quædam ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causâ, sapiens facturus sit: ea Possidonius collegit permulta, sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet reipublicæ causâ; ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hòc commodiùs se res habet, quòd non potest accidere tempus, ut intersit reipublicæ quidquam illorum facere sapientem.

160. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate: etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio: ita fit, ut agere consideratè pluris sit, quàm cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus: patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus quid cuique præstet, in-

telligi possit : ut prima diis immortalibus; ſecunda patriæ ; tertia parentibus ; deinceps gradatim reliquis debeantur.

161. Quibus ex rebus breviter diſputatis intelligi poteſt, non ſolùm id homines ſolere dubitare, honeſtumne, an turpe sit; ſed etiam, duobus propositis honestis, utrum honeſtius. Hic locus a Panætio eſt, ut ſupra dixi, prætermiſſus. Sed jam ad reliqua pergamus.

DE OFFICIIS,

LIBER SECUNDUS.

Hoc libro de utili agitur, quæ erat altera pars disputationis de officiis. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est conjunctum, & naturâ confusum, & totum in virtute a Cicerone constituitur. Sed quoniam quæcumque ad vitam hominum tuendam & ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimùm obesse & prodesse possunt; relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, & ad usus nostros adjungendos: quod quomodo fieri possit, non in singulis modò hominibus, sed etiam in multitudine & populo universo, fusè demonstratur; sed ita, ut omnis amor atque bene-

volentia hominum a virtute & honeſtate arceſſatur, tamquam a juſtitia, ſapientia, liberalitate, fide, humanitate, hoſpitalitate. Ad utilitatem verò quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniæque curatio; quomodo valetudo ſuſtentetur, & pecunia honeſtè quæratur, oſtendit. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter ſe, aut externa cum externis comparentur, non dubium eſſe pronuntiat, quin major utilitas minori ſit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honeſto deflectatur. ERNESTUS.

I. QUEMADMODUM officia ducerentur ab honeſtate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, ſatis explicatum arbitror libro ſuperiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera perſequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias: in quo tum quæri dixi, quid

utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maximè utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca priùs de instituto, ac de judicio meo dixero.

2. Quamquam enim libri nostri complures non modò ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operæ & temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio, aut auctoritati locus; socios denique tuendæ reipublicæ, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus.

3. Atque utinam respublica stetisset quo cœperat statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quàm evertendarum cupidos incidisset! primùm enim, ut stante republicâ facere solebamus, in agendo plus, quàm in scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, co-

gitatio, opera poni ſolebat, nulla eſſet omnino, illæ ſcilicet litteræ conticuerunt, forenſes, & ſenatoriæ.

4. Nihil agere autem quum animus non poſſet, in his ſtudiis ab initio verſatus ætatis; exiſtimavi honeſtissimè moleſtias poſſe deponi, si me ad philoſophiam retuliſſem: cui quum multum adoleſcens, diſcendi causâ, temporis tribuiſſem; poſtea quàm honoribus inſervire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philoſophiæ loci, quantum ſuperfuerat amicorum & reipublicæ temporis. Id autem omne conſumebatur in legendo; ſcribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni aſſecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quæ nec ſatis erant nota noſtris, & erant cognitione dignissima. Quid eſt enim, per deos! optabilius ſapientiâ? quid præſtantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philoſophi nominantur; nec quidquam aliud eſt philoſophia, si interpretari velis, quàm ſtudium ſapientiæ. Sapientia autem eſt (ut a veteribus philoſophis definitum eſt) rerum divinarum & humanarum, cauſarumque, quibus hæ res continentur, ſcientia; cujus ſtudium qui vituperat, haud ſanè intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet.

6. Nam sive oblectatio quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet & valeat ad bene beatéque vivendum? sive ratio constantiæ virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur: nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum consideratè loquentium, atque in maximis rebus errantium: si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, quum ad philosophiam cohortamur, accuratiùs disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantùm nobis declarandum fuit, cur orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimùm contulissemus.

7. Occurritur autem nobis, & quidem a doctis & eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen & aliis de rebus disserere soleamus, & hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur: quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potiùs, non mo-

dò disputandi, sed etiam vivendi ratione sublatâ? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab iis dissentientes, alia probabilia, alia non probabilia esse dicimus.

8. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contrà, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientia dissidet plurimùm? contra autem omnia disputatur a nostris, quòd hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte, caussarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus honestatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum

eſt, quod utile appellatur : in quo lapſa conſuetudo deflexit de via, ſenſimque eò deducta eſt, ut honeſtatem ab utilitate ſecernens, & conſtitueret honeſtum eſſe aliquid, quod utile non eſſet; & utile, quod non honeſtum : quâ nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri.

10. Summâ quidem auctoritate philoſophi ſeverè ſanè, atque honeſtè, hæc tria genera confuſa, cogitatione diſtinguunt : quidquid enim juſtum ſit, id etiam utile eſſe cenſent; itemque quod honestum, idem juſtum : ex quo efficitur, ut, quidquid honeſtum ſit, idem ſit utile. Quod qui parum perſpiciunt, hi ſæpe, verſutos homines & callidos admirantes, malitiam, ſapientiam judicant : quorum error eripiendus eſt, opinioque omnis ad eam ſpem traducenda, ut honeſtis consiliis, juſtiſque factis, non fraude & malitiâ, ſe intelligant ea, quæ velint, conſequi poſſe.

11. Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim ſunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur e terra, ut alia ejuſdem generis; partim animalia, quæ habent ſuos impetus, & rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia ſunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur

aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur : unum, deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet, & sanctitas : proximè autem, & secundùm deos, homines hominibus maximè utiles esse possunt.

12. Earumque item rerum, quæ noceant & obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimùm arbitrantur : ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus & ars accessissent; nec his sine hominum administratione uteremur : neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio & conservatio sine hominum opera ulla esse potuisset.

13. Jam verò & earum rerum, quibus abundaremus exportatio, & earum, quibus egeremus, invectio, certè nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur : eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii; nec *ferrum, æs, aurum, argentum effoderentur penitus abdita*, sine hominum labore & manu.

IV. Tecta verò, quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum molestiæ sedaren-

tur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? At deductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quæso, unde sine hominum opera habere possemus? ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ sunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam & qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certè fuerunt; nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque & eæ, quæ nocent, interficiuntur; & quæ usui possunt esse, capiuntur.

15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim ægris subveniret, quæ esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta homi-

num vita tantum diſtat a victu & cultu beſtiarum. Urbes verò sine hominum cœtu non potuiſſent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges, moreſque conſtituti; tum juris æqua deſcriptio, certaque vivendi diſciplina: quas res & manſuetudo animorum conſecuta, & verecundia eſt; effectumque, ut eſſet vita munitior; atque ut dando & accipiendo, mutandisque facultatibus & commodis nullâ re egeremus.

V. Longiores hoc loco ſumus, quàm neceſſe eſt. Quis eſt enim, cui non perſpicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem bello, nec principem domi, magnas res & ſalutares sine hominum ſtudiis gerere potuiſſe? Commemorantur ab eo Themiſtocles, Pericles, Cyrus, Ageſilaüs, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuiſſe. Utitur in re non dubia teſtibus non neceſſariis. Atque ut magnas utilitates adipiſcimur conſpiratione hominum atque conſenſu; sic nulla tam deteſtabilis peſtis eſt, quæ non homini ab homine naſcatur. Eſt Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni & copioſi; qui, collectis ceteris causis, eluvionis, peſtilentiæ, vaſtitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet

quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quantò plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quàm omni reliquâ calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimùm hominibus & prosint, & obsint; primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, & ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in usu & tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium sapientiâ & virtute excitantur.

18. Etenim virtus omnis tribus in rebus ferè vertitur; quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quidque gignatur, quæ cujusque rei causa sit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderatè, & scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos denique, si quid importetur nobis incommodi,

propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantâque pœnâ afficiamus, quantam æquitas, humanitasque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multò pòst: sed pauca antè dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam & quum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; & quum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primùm ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a bestiis ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora.

20. At verò interitus exercituum, ut proximè trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas, bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus & studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere

atque excitare possimus: quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortassis etiam brevior videbitur.

21. Quæcumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiæ gratiâ faciunt, quum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cujus virtutem suspiciunt, quemque dignum fortunâ quàm amplissimâ putant; aut cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut contrà, a quibus aliquid exspectant, ut quum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremò, pretio ac mercede ducuntur: quæ sordidissima est illa quidem ratio, & inquinatissima, & iis, qui eâ tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur.

22. Malè enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si priùs iis de rebus, quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius, & potestati pluribus de causis: ducuntur enim aut benevolentiâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantiâ, aut spe, sibi id

utile futurum ; aut metu , ne vi parere cogantur ; aut ſpe largitionis , promissionibuſque capti ; aut poſtremò , ut ſæpe in noſtra republica videmus , mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius eſt quidquam ad opes tuendas ac tenendas , quàm diligi ; nec alienius , quàm timeri. Præclarè enim Ennius : *Quem metuunt , oderunt : quem quiſque odit , periisſe expetit.* Multorum autem odiis nullas opes poſſe obsiſtere , si antea fuit ignotum , nuper eſt cognitum. Nec verò hujus tyranni ſolùm , quem armis oppreſſa pertulit civitas , paretque quum maximè mortuo , interitus declarat , quantum odium hominum valeat ad peſtem ; ſed reliquorum similes exitus tyrannorum , quorum haud ferè quiſquam interitum similem effugit. Malus enim cuſtos diuturnitatis metus ; contráque benevolentia fidelis eſt , vel ad perpetuitatem.

24. Sed iis , qui vi oppreſſos imperio coërcent , sit ſanè adhibenda ſævitia , ut heris in famulos , si aliter teneri non posſunt : qui verò in libera civitate ita ſe inſtruunt , ut metuantur ; his nihil eſſe poteſt dementius. Quamvis enim demerſæ sint leges alicujus opibus , quamvis timefacta libertas , emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis , aut occultis de honore

ſuffragiis. Acriores autem morſus ſunt intermiſſæ libertatis, quàm retentæ. Quod igitur latissimè patet, neque ad incolumitatem ſolùm, ſed etiam ad opes & potentiam valet plurimùm, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur: ita facillimè, quæ volumus, & privatis in rebus, & in republica conſequemur: etenim, qui ſe metui volent, a quibus metuentur, eoſdem metuant ipsi, neceſſe eſt.

25. Quid enim cenſemus ſuperiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi ſolitum? qui cultros metuens tonſorios, candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixiſſe arbitramur? qui (ut ſcriptum legimus) quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, & eum quidem, ut ſcriptum eſt, compunctum notis Threiciis, deſtricto gladio jubebat anteire; præmittebatque de ſtipatoribus ſuis, qui ſcrutarentur arculas muliebres, &, ne quod in veſtimentis occultaretur telum, exquirerent. O miſerum, qui fideliorem, & barbarum, & ſtigmatiam putaret, quàm conjugem! nec eum fefellit; ab ea enim eſt ipſe, propter pellicatûs ſuſpicionem, interfectus.

26. Nec verò ulla vis imperii tanta eſt,

quæ premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est præter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modò dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injustè imperantes, nonne repentè omnes ferè socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentiùs in tali re, quàm domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis; bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii: regum, populorum, nationum portus erat & refugium senatus.

27. Nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios æquitate & fide defendissent: itaque illud patrocinium orbis terræ veriùs, quàm imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem & disciplinam jam antea minuebamus; post verò Sullæ victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum

exſtitiſſet in cives tanta crudelitas. Ergo in illo ſecuta eſt honeſtam cauſam non honeſta victoria: eſt enim auſus dicere, haſtâ positâ, quum bona in foro venderet & bonorum virorum, & locupletum, & certè civium, prædam ſuam ſe vendere.

28. Secutus eſt, qui in cauſa impia, victoria etiam fœdiore, non ſingulorum civium bona publicaret, ſed univerſas provincias regioneſque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque vexatis & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, & ex ea urbe triumphari, sine qua numquam noſtri imperatores ex Tranſalpinis bellis triumpharunt: multa præterea commemorarem nefaria in ſocios, si hoc uno ſol quidquam vidiſſet indignius. Jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita ſcelera tuliſſemus, numquam ad unum tanta perveniſſet licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas.

29. Nec verò umquam bellorum civilium ſemen & cauſa deerit, dum homines perditi haſtam illam cruentam & meminerint, & ſperabunt; quam P. Sulla quum vibraſſet, dictatore propinquo ſuo, idem ſexto & tricesimo anno pòſt a ſce-

leratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modò stant & manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes; rem verò publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quàm cari esse & diligi, maluimus: quæ si populo Romano injustè imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metûs imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillimè eam, quam volumus, adipisci cum honore & fide caritatem.

30. Sed eâ non pariter omnes egemus. Nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque & primum & maximè necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & nostra mirantium: hæc enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos & mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, & gloriâ, & benevolentiâ civium fortasse non æquè omnes egent; sed tamen, si cui hæc suppetunt,

adjuvant aliquantum, quum ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimùm. Summa igitur & perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore nos dignos putat. Hæc autem (si est simpliciter breviterque dicendum) quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem ferè a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.

32. Ac primum de illis tribus, quæ antè dixi benevolentiæ præcepta, videamus; quæ quidem beneficiis capitur maximè: secundo autem loco beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res fortè non suppetit: vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ & opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium naturâ & specie suâ com-

movet, maximéque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores.

33. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest; si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam: nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quàm nos, arbitramur, quosque & futura prospicere credimus, & quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere posse: hanc enim utilem omnes existimant, veramque prudentiam. Justis autem & fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissimè committi arbitramur.

34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet; quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quò enim quis versutior & callidior est, hòc invisior & suspectior, detractâ opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem

dem virium; justitia sine prudentia multum poterit; sine justitia nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus: popularibus enim verbis est agendum, & usitatis, quum loquamur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur.

36. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, & præter opinionem suam animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam & singulares virtutes per-

ſpicere; deſpiciunt autem eos, & contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant: non enim omnes eos contemnunt, de quibus malè exiſtimant: nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam inſtructos, eos contemnunt quidem neutiquam, ſed de his malè exiſtimant. Quamobrem (ut antè dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla induſtria, nulla cura eſt.

37. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, & quum omni carere dedecore, tum verò iis vitiis, quibus alii non facilè poſſunt obsiſtere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; & dolorum quum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissimè permovent: quæ qui in utramque partem excelſo animo magnoque deſpiciunt, quumque aliqua his ampla & honeſta res objecta eſt, totos ad ſe convertit & rapit, tum quis non admiretur ſplendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo & hæc animi deſpicientia admirabilitatem magnam facit; & maximè juſtitia (ex qua una virtute viri boni ap-

pellantur) mirifica quædam res multitudini videtur ; nec injuriâ. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quæ sunt his contraria, æquitati anteponit. Maximéque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur; quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit; & benevolentiam, quòd prodesse vult plurimis; & ob eamdem causam, fidem, & admirationem, quòd eas res spernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac meâ quidem sententiâ omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est; eóque etiam magis, quòd si eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis præsidiis septi, multis afficientur injuriis.

40. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria est; cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio

& scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere: nam qui eorum cuipiam, qui unà latrocinantur, furatur aliquid; aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut occiditur a sociis, aut relinquitur: quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem, & Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; & multò majores Viriatus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt: quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges & judicia, in constituta republica fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos solùm, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causâ videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem; qui quum prohiberet injuriâ

tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quæ regum. Jus enim semper quæsitum est æquabile; neque enim aliter esset jus.

42. Id si ab uno justo, & bono viro consequebantur, eo erant contenti: quum id minùs contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper unâ atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda & retinenda justitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset; tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solùm ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solùm necessarios, sed etiam liberales; sic gloria & quærenda, & collocanda ratione est.

43. Quamquam præclarè Socrates, hanc viam ad gloriam proximam & quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quòd si qui simulatione, & inani ostentatione, & ficto non modò sermone, sed

etiam vultu, ſtabilem ſe gloriam conſequi poſſe rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter, tamquam floſculi, decidunt, nec ſimulatum poteſt quidquam eſſe diuturnum. Teſtes ſunt permulti in utramque partem; ſed brevitatis causâ, familiâ erimus contenti unâ. Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit. At ejus filii, nec vivi probabantur bonis, & mortui numerum obtinent jure cæſorum.

XIII. Qui igitur adipiſci veram gloriam volet, juſtitiæ fungatur officiis: ea quæ eſſent, dictum eſt libro ſuperiore. Sed, ut facillimè, quales ſimus, tales eſſe videamur, etsi in eo ipſo vis maxima eſt, ut ſimus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda ſunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet cauſam celebritatis & nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigiſſe) aut aliquo caſu, atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur; & tamquam in clarissima luce verſetur, ita nullum obſcurum poteſt nec dictum ejus eſſe, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem & obſcuritatem in hominum ignora-

tione verſatur; hi ſimul ac juvenes eſſe cœperunt, magna ſpectare, & ad ea rectis ſtudiis debent contendere : quod eò firmiore animo facient, quia non modò non invidetur illi ætati, verùm etiam favetur.

45. Prima igitur eſt adoleſcenti commendatio ad gloriam, ſi qua ex bellicis rebus comparari poteſt; in qua multi apud majores noſtros exſtiterunt: ſemper enim ferè bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars ſceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alæ alteri præfeciſſet, magnam laudem a ſummo viro, & ab exercitu conſequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio ſuſcepta non de te eſt, ſed de genere toto: quamobrem ad ea, quæ reſtant, pergamus.

46. Ut igitur in reliquis rebus multò majora ſunt opera animi, quàm corporis; ſic hæ res, quas perſequimur ingenio ac ratione, gratiores ſunt, quàm illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiſcitur a modeſtia, tum pietate in parentes, tum in ſuos benevolentia. Facillimè autem, & in optimam partem cognoſcuntur adoleſcentes, qui ſe ad claros &

sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt; quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum.

47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem & innocentiæ, & juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili & gloriosa; &, quâ ætate qui exercentur, laude affici solent (ut de Demosthene accepimus) eâ ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optimè jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed quum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit; in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolæ, & Philippi ad Alexandrum, & Antipatri ad Cassandrum, & Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alli-

ciant, militesque blandè appellando deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiosè sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam, & sapere plus, quàm ceteros, arbitrantur. Si verò inest in oratione mista modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eóque magis, si ea sunt in adolescente.

49. Sed, quum sint plurima causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes & apud judices, & apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima est admiratio in judiciis; quorum ratio duplex est: nam ex accusatione & defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persæpe est. Dixi paulò antè de Crasso: idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum & inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit.

50. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec umquam nisi aut reipublicæ causâ, ut ii, quos antè dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis; pro Sardis, Julius: in accusando etiam M'. Aquilio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non

ſæpe certè : sin erit, cui faciendum ſit ſæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulciſci ſæpius, non eſt reprehendendum; modus tamen adsit: duri enim hominis, vel potiùs vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis: id quum periculoſum ipsi eſt, tum etiam ſordidum ad famam, committere, ut accuſator nominetur; quod contigit M. Bruto, ſummo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

51. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum eſt, ne quem umquam innocentem judicio capitis arceſſas; id enim sine ſcelere fieri nullo pacto poteſt. Nam quid eſt tam inhumanum, quàm eloquentiam, a natura ad ſalutem hominum, & ad conſervationem datam, ad bonorum peſtem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum eſt, ita habendum eſt religioni, nocentem aliquando, modò ne nefarium impiumque, defendere : vult hoc multitudo, patitur conſuetudo, fert etiam humanitas. Judicis eſt, ſemper in causis verum ſequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minùs sit verum, defendere: quod ſcribere (præſertim quum de philoſophia ſcriberem) non auderem, nisi idem placeret graviſſimo Stoicorum Panætio. Maximè autem & gloria paritur & gratia defen-

sionibus; eóque major, si quando accidit, ut ei ſubveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos & ſæpe aliàs, & adoleſcentes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roſcio Amerino fecimus; quæ, ut ſcis, exſtat oratio.

XV. Sed expoſitis adoleſcentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiſcendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum eſt; cujus eſt ratio duplex: nam aut operâ benignè fit indigentibus, aut pecuniâ: facilior eſt hæc poſterior, locupleti præſertim; ſed illa lautior ac ſplendidior, & viro forti claroque dignior: quamquam enim in utroque ineſt gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipſum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur; quâ quò in plures uſus sis, eò minùs in multos uti poſſis.

53. At qui operâ, id eſt, virtute & induſtriâ benefici & liberales erunt, primùm quò pluribus profuerint, eò plures ad benignè faciendum adjutores habebunt: deinde conſuetudine beneficentiæ paratiores erunt, & tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclarè epiſtolâ quadam Alexandrum filium Philippus accuſat, quòd largitione

benevolentiam Macedonum consectetur. *Quæ te, malum*, inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum & præbitorem sperent fore?* Bene ministrum & præbitorem, quia sordidum regi; meliùs etiam, quòd largitionem, corruptelam esse dixit: fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex opera & industria, & honestior sit, & latiùs pateat, & possit prodesse pluribus.

54. Nonnumquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est; & sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter, atque moderatè: multi enim patrimonia effuderunt, inconsultè largiendo. Quid autem est stultius, quàm quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ: quum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur: ita, quum benevolentiæ comparandæ causâ benefici esse velint; non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt.

55. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere: etenim quis potest modus esse, quum & idem qui consuerunt, & idem illud alii desiderent.

XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi; alteri liberales. Prodigi, qui epulis, & viscerationibus, & gladiatoriis muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocationem adjuvant, aut opitulantur in re vel quærenda, vel augenda.

56. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit, in quo multa præclarè; illud absurdè. Est enim multus in laudanda magnificentia & apparatione popularium munerum; taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi

autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multò etiam & major videtur & certior. Quantò Aristoteles graviùs & veriùs nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deliniendam: at ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium minâ cogantur, hoc primò incredibile nobis videri, omnesque mirari; sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari; quum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso unà cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & servis, & servorum simillimis liberis, esse grata; gravi verò homini, & ea quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo.

57. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque & P. Crassus quum cognomine dives, tum copiis, functus est ædilitio maximo munere; & paulò post L. Crassus cum omnium hominum mode-

ratissimo, Q. Mució, magnificentissimâ ædilitate functus est: deinde C. Claudius, C. filius; multi pòst, Luculli, Hortensius, Silanus: omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores: hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima verò nostri Pompeii munera secundo consulatu; in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Nam Mamerco, homini divitissimo, prætermissio ædilitatis consulatûs repulsam attulit. Quare &, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modò pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus; &, si quando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Sejo vitio datum est, quòd in caritate asse modium populo dedit: magnâ enim se & inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emptis reipublicæ causâ, quæ salute nostrâ continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile.

59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. filius, magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima: dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari: nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modò nominavi, sanè exiguus sumptus ædilitatis fuit.

60. Atque etiam illæ impensæ meliores sunt, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum reipublicæ pertinent: quamquam quod præsens tamquam in manum datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundiùs reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut & hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus; & Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperabat, quòd tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere, vitiosa est; temporibus, necessaria; & tum ipsa & ad facultates

accommodanda, & mediocritate moderanda eſt.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiſcitur, non uno modo in diſparibus causis affecti eſſe debemus.

62. Alia cauſa eſt ejus, qui calamitate premitur, & ejus, qui res meliores quærit, nullis ſuis rebus adversis. Propensior benignitas eſſe debebit in calamitoſos, nisi fortè erunt digni calamitate. In iis tamen, qui ſe adjuvari volent, non ut ne affligantur, ſed ut altiorem gradum adſcendant, reſtricti omnino eſſe nullo modo debemus; ſed in deligendis idoneis judicium & diligentiam adhibere: nam præclarè Ennius:

Benefacta malè locata, malefacta arbitror.

63. Quod autem tributum eſt bono viro & grato, in eo quum ex ipſo fructus eſt, tum etiam ex ceteris: temeritate enim remotâ, gratissima eſt liberalitas; eóque eam ſtudiosiùs plerique laudant, quòd ſummi cujuſque bonitas commune perfugium eſt omnium. Danda igitur opera eſt, ut his beneficiis quàm plurimos afficiamus, quorum memoria liberis poſteriſque prodatur, ut iis ingratis eſſe non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deter-

renda liberalitate sibi etiam fieri ; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores ; quod quidem vulgò solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiosè videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longè antepono: hæc est gravium hominum, atque magnorum ; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

64. Conveniet autem quum in dando munificum esse , tum in exigendo non acerbum ; in omnique re contrahenda , vendendo , emendo , conducendo , locando, vicinitatibus & confiniis , æquum & facilem; multa multis de jure suo cedentem ; a litibus verò , quantum liceat , & nescio an paulò plus etiam , quàm liceat, abhorrentem. Est enim non modò liberale, paulùm nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris , quam quidem dilabi sinere , flagitiosum est ; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio , nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Rectè etiam a Theophrasto est laudata hospita-

litas: eſt enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illuſtrium illuſtribus hoſpitibus; idque etiam reipublicæ eſt ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe noſtra non egere. Eſt autem etiam vehementer utile iis, qui honeſtè poſſe multum volunt, per hoſpites apud externos populos valere opibus & gratiâ. Theophraſtus quidem ſcribit, Cimonem Athenis etiam in ſuos curiales Laciadas hoſpitalem fuiſſe; ita enim inſtituiſſe, & villicis imperaviſſe, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam ſuam devertiſſet.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in univerſam rempublicam, tum in ſingulos cives conferuntur: nam in jure cavere, conſilio juvare, atque hoc ſcientiæ genere prodeſſe quàm plurimis, vehementer & ad opes augendas pertinet, & ad gratiam. Itaque quum multa præclara majorum, tum quòd optimè conſtituti juris civilis ſummo ſemper in honore fuit cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc confuſionem temporum in poſſeſſione ſua principes retinuerunt; nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, ſic hujus ſcientiæ ſplendor deletus eſt; id-

que eò indignius, quòd eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientiâ facilè vicisset. Hæc igitur opera, grata multis, & ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, & gratior, & ornatior. Quid enim eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? huic quoque ergo a majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, & facilè laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, & non gravatè, & gratuitò defendentis, beneficia & patrocinia latè patent.

67. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quàm in paucis spes, quantò in paucioribus facultas, quàm in multis sit audacia. Quum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut diserti, licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus & magistratibus,

vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissiméque eorum manat industria.

68. Jam illud non sunt admonendi (est enim in promptu) ut animum advertant, quum juvare alios velint, ne quos offendant: sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiæ est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis & officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed quum in hominibus juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itáque vulgò loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi: honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis & optimi viri causæ non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati & potentis? a quo enim expeditior & celerior remuneratio fore videtur, in eum ferè est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentiùs, quæ natura rerum sit: nimirum enim inops ille

si bonus eſt vir, etiam si referre gratiam non poteſt, habere certè poteſt. Commodè autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidiſſe; qui reddiderit, non habere: gratiam autem & qui retulerit, habere; & qui habeat, retuliſſe.*

70. At, qui ſe locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt: quin etiam beneficium ſe dediſſe arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a ſe aut poſtulari, aut exſpectari aliquid ſuſpicantur: patrocinio verò ſe uſos, & clientes appellari, mortis inſtar putant. At verò ille tenuis, quum, quidquid factum sit, ſe ſpectatum, non fortunam putet, non modò illi, qui eſt meritus, ſed etiam illis, a quibus exſpectat (eget enim multis) gratum ſe videri ſtudet: neque verò verbis auget ſuum munus, si quo fortè fungitur, ſed etiam extenuat. Videndumque illud eſt, quòd si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut fortè in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen & modeſtum; omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo eſt) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem meliùs apud bonos, quàm apud fortunatos, beneficium collocari puto.

71. Danda omnino opera eſt, ut omni generi ſatisfacere poſſimus: ſed ſi res in contentionem veniet, nimirum Themiſtocles eſt auctor adhibendus; qui quum conſuleretur, utrùm bono viro pauperi, an minùs probato diviti filiam collocaret: *Ego verò*, inquit, *malo virum, qui pecuniâ egeat, quàm pecuniam, quæ viro.* Sed corrupti mores depravatique ſunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque noſtrûm pertinet? Illum fortaſſe adjuvat, qui habet; ne id quidem ſemper: ſed fac juvare: utentior ſanè ſit: honeſtior verò quomodo? Quòd ſi etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ quò minùs juvetur, modò ne adjuvent; ſitque omne judicium, non quàm locuples, ſed qualis quiſque ſit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda eſt, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam: fundamentum enim perpetuæ commendationis, & famæ, eſt juſtitia, ſine qua nihil poteſt eſſe laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum eſt, quæ ad ſingulos ſpectant; deinceps de iis, quæ ad univerſos, quæque ad rempublicam pertinent, diſputandum eſt. Eorum autem ipſorum partim ejuſmodi ſunt, ut ad uni-

versos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minùs, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut prosit, aut certè non obsit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi necessaria; ergo & civibus, & reipublicæ salutaris.

73. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publicè deminutio fiat: perniciosè enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facilè passus est, & in eo vehementer se moderatum præbuit; sed quum in agendo multa populariter, tum illud malè, *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens; quâ peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maximè, ut sua tenerent, respublicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam etsi duce naturâ congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant.

74. Danda etiam opera est, ne (quod apud

apud majores noſtros ſæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multò antè erit providendum: sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit (malo enim, quàm noſtræ ominari; neque tamen de noſtra, ſed de omni republica diſputo) danda erit opera, ut omnes intelligant (si ſalvi eſſe velint) necessitati eſſe parendum: atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, conſulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ ſunt necesſariæ: quarum qualis comparatio fieri ſoleat & debeat, non eſt neceſſe diſputare; eſt enim in promptu: tantùm locus attingendus fuit.

75. Caput autem eſt in omni procuratione negotii & muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima ſuſpicio. Utinam, inquit, C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reſervaſſet, & tum eſſem natus, si quando Romani dona accipere cœpiſſent! non eſſem paſſus diutius eos imperare. Næ illi multa ſecula exſpectanda fuerunt: modò enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facilè patior tunc potiùs Pontium fuiſſe, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum & decem anni ſunt, quum

de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At verò postea tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum : tanta, sublatis legibus & judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostrâ virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quòd fuerit abstinens. Quidni laudet? sed in illo alia majora. Laus enim abstinentiæ, non hominis est solùm, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus est Paulus : tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum : at hic nihil in domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilò locupletior Carthagine eversâ. Quid? qui ejus collega in censura fuit L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quàm domum suam, maluit : quamquam Italiâ ornatâ, domus ipsa mihi videtur ornatior.

77. Nullum igitur vitium tetrius (ut eò, unde digressa est, referat se ora-

tio) quàm avaritia, præsertim in principibus rempublicam gubernantibus : habere enim quæstui rempublicam non modò turpe est, sed sceleratum etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nullâ re aliâ, nisi avaritiâ perituram, id videtur non solùm Lacedæmoniis, sed & omnibus opulentis populis prædixisse. Nullâ autem re conciliare faciliùs benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicæ præsunt, quàm abstinentiâ & continentiâ.

78. Qui verò se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primùm, quæ esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet : id enim est proprium (ut suprà dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera & non sollicita suæ rei cujusque custodia.

79. Atque in hac pernicie reipublicæ ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam : nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat

ſe accipere voluiſſe ; & maximè in pecuniis creditis occultat ſuum gaudium , ne videatur non fuiſſe ſolvendo. At verò ille , qui accipit injuriam , & meminit , & præ ſe fert dolorem ſuum ; nec , si plures ſunt ii , quibus improbè datum eſt , quàm illi , quibus injuſtè ademptum eſt , idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur , ſed pondere. Quam autem habet æquitatem , ut agrum multis annis , aut etiam ſeculis antè posſeſſum , qui nullum habuit , habeat ; qui autem habuit , amittat ?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyſandrum ephorum expulerunt : Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt : ex eoque tempore tantæ diſcordiæ ſecutæ ſunt , ut & tyranni exsiſterent , & optimates exterminarentur , & præclarissimè conſtituta reſpublica dilaberetur. Nec verò ſolùm ipſa cecidit , ſed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum , quæ a Lacedæmoniis profectæ , manarunt latiùs. Quid ? noſtros Gracchos , Tib. Gracchi , ſummi viri , filios , Africani nepotes , nonne agrariæ contentiones perdiderunt ?

81. At verò Aratus Sicyonius jure laudatur , qui , quum ejus civitas quinqua-

ginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improvisò oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis & possessionibus difficultatem, quòd & eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quòd tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere.

82. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse; isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset; a rege opulento vir summus facilè impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam quum Sicyo-

nem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui sua amiserant: perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodiùs putarent, numerari sibi quod tanti esset, quàm suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes concordiâ constitutâ sine querela discederent.

83. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, & bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis & præstantis viri) omnibus consulendum putavit; eaque est summa ratio & sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ verò novæ quid habent argumenti, nisi ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem ne sit æs alienum;

quod reipublicæ noceat, providendum eſt; quod multis rationibus caveri poteſt; non, si fuerit, ut locupletes ſuum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementiùs rempublicam continet, quàm fides; quæ eſſe nulla poteſt, nisi erit neceſſaria ſolutio rerum creditarum. Numquam vehementiùs actum eſt, quàm me conſule, ne ſolveretur. Armis & caſtris tentata res eſt ab omni genere hominum, & ordine; quibus sic reſtiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur: numquam nec majus æs alienum fuit; nec meliùs, nec faciliùs diſſolutum eſt: fraudandi enim ſpe ſublatâ, ſolvendi necessitas conſecuta eſt. At verò hic noſter victor, tunc quidem victus, quæ cogitarat, tum ea perfecit, quum ejus jam nihil intereſſet: tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipſum eum delectaret, peccare, etiam si cauſa non eſſet.

85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur; in primiſque operam dabunt, ut juris & judiciorum æquitate ſuum quiſque teneat; & neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad ſua vel tenenda, vel recuperanda obsit invi-

dia : præterea quibuſcumque rebus vel bello, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum ſunt: hæc apud majores noſtros factitata: hæc genera officiorum qui perſequuntur, cum ſumma utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur & gratiam, & gloriam.

86. In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper eſt mortuus, duo præterita cenſet eſſe a Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ : quas res a ſummo philoſopho præteritas arbitror, quòd eſſent faciles: ſunt certè utiles. Sed valetudo ſuſtentatur notitiâ ſui corporis ; & obſervatione, quæ res aut prodeſſe ſoleant, aut obeſſe ; & continentiâ in victu omni atque cultu, corporis tuendi causâ ; & prætermittendis voluptatibus ; poſtremò arte eorum, quorum ad ſcientiam hæc pertinent.

87. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abeſt turpitudo; conſervari autem diligentiâ & parcimoniâ; iiſdem etiam rebus augeri: has res commodissimè Xenophon Socraticus perſecutus eſt in eo libro, qui Œconomicus inſcribitur; quem nos iſtâ ferè ætate quum eſſemus, quâ es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus a Panætio prætermissus, sæpe est necessaria. Nam & corporis commoda cum externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: Valere ut malis, quàm dives esse. Cum corporis, externa, hoc modo: Dives esse potius quàm maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut Bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis.

89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis; a quo quum quæreretur, quid maximè in re familiari expediret, respondit, Bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? Malè pascere. Quid quartum? Arare. Et, quum ille, qui quæsierat, dixisset, Quid fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, & multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, rectéque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quæ-

renda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodiùs a quibuſdam optimis viris ad medium Janum ſedentibus, quàm ab ullis philoſophis ulla in ſchola diſputatur. Sunt tamen ea cognoſcenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro diſputatum eſt. Reliqua deinceps perſequemur.

DE OFFICIIS,

LIBER TERTIUS.

HIC liber de comparatione honestatis & utilitatis agit, quæ erat tertia propositæ disputationis pars. Negat Cicero aut dubitandum esse, aut umquam dubitari, utrùm id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus quod turpe haberi soleat, honestum videatur: tamquam, quum turpe sit occidere aliquem, si tyrannus occidatur, non modò non turpe, sed etiam gloriosum videri; in quo non anteponatur utile honesto, sed honestas utilitatem sequatur. Itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quamdam constituit, e Stoicorum disciplina, quam si quis in comparatione rerum sequatur,

numquam ab officio recedat. Ea hæc est : Detrahere aliquid alteri , & alterius incommodo suum augere , est contra naturam : pro multorum autem incolumitate & salute labores & molestias suscipere, secundùm naturam est. Hanc legem qui servaverit , numquam aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur , aut Jure Civili, quo quæ conceduntur, turpia quidem plerisque non videntur , sed sunt tamen sæpissime , quum formulæ constitutæ, hoc est, legi naturæ repugnant. Ex hac formula deinde multas quæstiones propositas , quibus officium ex temporibus exquiritur , explicat. ERNESTUS.

I. PUBLIUM Scipionem , Marce fili, eum , qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato , qui fuit ferè ejus æqualis , *Numquam se minùs otiosum esse , quam quum otiosus ; nec minùs solum , quàm quum solus esset.* Magnifica verò vox , & magno viro, ac sapiente digna, quæ declarat, illum & in otio de

negotiis cogitare, & in ſolitudine ſecum loqui ſolitum; ut neque ceſſaret umquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium & ſolitudo. Vellem nobis hoc idem verè dicere liceret: ſed si minùs imitatione tantam ingenii præſtantiam conſequi poſſumus, voluntate certè proximè accedimus: nam & a republica, forenſibuſque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium perſequimur; & ob eam cauſam, urbe relictâ, rura peragrantes, ſæpe ſoli ſumus.

2. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc ſolitudo cum illa comparanda eſt. Ille enim requieſcens a reipublicæ pulcherrimis muneribus otium ſibi ſumebat aliquando, & a cœtu hominum, frequentiaque interdum, tamquam in portum ſe in ſolitudinem recipiebat: noſtrum autem otium negotii inopiâ, non requieſcendi ſtudio, conſtitutum eſt: exſtincto enim ſenatu, deletiſque judiciis, quid eſt, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere poſſimus?

3. Ita qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conſpectum ſceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, & ſæpe ſoli ſumus. Sed,

quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solùm ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea & otio fruor non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

4. Quamquam Africanus majorem laudem vel meo judicio assequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat: ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversâ, quàm multis annis stante republicâ, scripsimus.

II. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera & fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quàm de officiis, a quibus constanter honestéque vivendi præcepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, princi-

pe hujus memoriæ philoſophorum, hæc te assiduè audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumſonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire.

6. Quod quum omnibus eſt faciendum, qui vitam honeſtam ingredi cogitant, tum haud ſcio, an nemini potiùs, quàm tibi: ſuſtines enim non parvam exſpectationem imitandæ induſtriæ noſtræ, magnam honorum, nonnullam fortaſſe nominis. Suſcepiſti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi; ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum eſt, dedecorantem & urbis auctoritatem, & magiſtri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si diſcendi labor eſt potiùs, quàm voluptas) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia ſuppeditata sint a nobis, tute tibi defuiſſe videare. Sed hæc hactenus: multa enim ſæpe ad te cohortandi gratiâ ſcripsimus: nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

7. Panætius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissimè diſputavit, quemque nos, correctione quadam adhibitâ, potissimùm ſecuti ſumus, tribus

generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare de officio solerent; uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, libris tribus explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat.

8. Quod eò magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Possidonio est, triginta annis vixisse Panætium, posteaquam illos libros edidisset: quem locum miror a Possidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præsertim quum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.

9. Minimè verò assentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermissum, sed consultò relictum, nec omnino scribendûm fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an planè omittendum; alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum: nam qui e divisione tripartita

duas partes abſolverit, huic neceſſe eſt reſtare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur, ſe deinceps eſſe dicturum.

10. Accedit eódem teſtis locuples, Posſidonius, qui etiam ſcribit in quadam epiſtola, P. Rutilium Rufum dicere ſolere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor eſſet inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisſet, abſolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi ſpem auferebat) sic ea, quæ Panætius prætermisiſſet, & non perfeciſſet, propter eorum, quæ perfeciſſet, præſtantiam, neminem eſſe perſecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non poteſt: recténe autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an ſecus, de eo fortaſſe disputari poteſt. Nam sive honeſtum, ſolum bonum eſt, ut Stoicis placet; sive quod honeſtum eſt, id ita ſummum bonum eſt, quemadmodum Peripateticis veſtris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti inſtar habeant; dubitandum non eſt, quin numquam posſit utilitas cum honeſtate contendere. Itaque accepimus, Socratem exſecrari ſolitum eos, qui primùm hæc naturâ cohærentia, opinione diſtraxiſſent: cui quidem ita ſunt

Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum.

12. Quòd si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quòd ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentiâ metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur.

13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quæ secundùm naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent: quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non rectè introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod propriè veréque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non

eſt, ipſum illud quidem perfectum honeſtum, nullo modo; similitudines honeſti eſſe poſſunt.

14. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris diſputamus, media Stoici appellant: ea communia ſunt, & latè patent; quæ & ingenii bonitate multi aſſequuntur, & progreſſione diſcendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque abſolutum eſt; &, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter ſapientem, cadere in quemquam poteſt.

15. Quum autem aliquid actum eſt, in quo media officia compareant, id cumulatè videtur eſſe perfectum; propterea quòd vulgus, quid absit a perfecto, non ferè intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermiſſum. Quod item in poëmatibus, & picturis uſu evenit, in aliiſque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint, ob eam, credo, cauſam, quòd insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare: itaque quum ſunt docti a peritis, facilè desiſtunt a ſententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris diſſerimus, quasi ſecunda quædam honeſta eſſe dicunt, non ſapientum mo-

dò propria, ſed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus eſt virtutis indoles, commoventur. Nec verò quum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Ariſtideſve juſti nominantur; aut ab illis fortitudinis, aut ab his juſtitiæ, tamquam a ſapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum ſic ſapiens, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ſapientes habiti ſunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, ſapientes fuerunt; ne illi quidem ſeptem; ſed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant, ſpeciemque ſapientum.

17. Quocirca nec id, quod verè honeſtum eſt, fas eſt cum utilitatis repugnantia comparari; nec id quidem, quod communiter appellamus honeſtum, quod colitur ab iis, qui bonos ſe viros haberi volunt, cum emolumentis umquam eſt comparandum: tamque id honeſtum, quod in noſtram intelligentiam cadit, tuendum conſervandumque eſt nobis, quàm id, quod propriè dicitur, veréque eſt honeſtum, ſapientibus. Aliter enim teneri non poteſt, si qua eſt ad virtutem facta progreſſio. Sed hæc quidem de iis, qui conſervatione officiorum exiſtimantur boni.

18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honeſtate, hi ſolent in deliberando honeſtum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non ſolent. Itaque exiſtimo, Panætium, quum dixerit, homines ſolere in hac comparatione dubitare, hoc ipſum ſensiſſe, quod dixerit, ſolere modò; non etiam oportere: etenim non modò pluris putare quod utile videatur, quàm quod honeſtum, ſed hæc etiam inter ſe comparare, & in his addubitare, turpissimum eſt. Quid eſt ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre ſoleat, conſiderandumque videatur? credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo conſideretur.

19. Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi ſoleat, inveniatur non eſſe turpe. Exempli causâ, ponatur aliquid, quod pateat latiùs. Quod poteſt majus eſſe ſcelus, quàm non modò hominem, ſed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur ſe obſtrinxit ſcelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum exiſtimat. Vicit igitur utilitas honeſtatem? immo verò honeſtatem utilitas conſecuta eſt. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare pos-

simus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus.

20. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinæque maximè consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quòd quamquam a veteribus Academicis, & a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia; tamen splendidiùs hæc ab eis disseruntur, quibus quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum; quàm ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maximè probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quàm mors, quàm paupertas, quàm dolor, quàm cetera, quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis: nam principiò tollit convictum humanum,

& ſocietatem: si enim sic erimus affecti, ut propter ſuum quiſque emolumentum ſpoliet, aut violet alterum, diſrumpi neceſſe eſt eam, quæ maximè eſt ſecundùm naturam, humani generis ſocietatem.

22. Ut, si unumquodque membrum ſenſum hunc haberet, ut poſſe putaret ſe valere, si proximi membri valetudinem ad ſe traduxiſſet, debilitari & interire totum corpus neceſſe eſt; sic si unuſquisque noſtrûm rapiat ad ſe commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit, emolumenti ſui gratiâ, ſocietas hominum & communitas evertatur neceſſe eſt. Nam, sibi ut quiſque malit, quod ad uſum vitæ pertineat, quàm alteri, acquirere, conceſſum eſt, non repugnante naturâ: illud natura non patitur, ut aliorum ſpoliis noſtras facultates, copias, opes augeamus.

23. Neque verò hoc ſolùm naturâ, id eſt, jure gentium, ſed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus reſpublicæ continentur, eodem modo conſtitutum eſt, ut non liceat ſui commodi causâ nocere alteri: hoc enim ſpectant leges, hoc volunt, incolumem eſſe civium conjunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coërcent. Atque hoc multò magis efficit

ipſa naturæ ratio, quæ eſt lex divina; & humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui ſecundùm naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, sibi aſſumat.

24. Etenim multò magis eſt ſecundùm naturam excelsitas animi, & magnitudo; itemque comitas, juſtitia, liberalitas, quàm voluptas, quàm vita, quàm divitiæ; quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelsi eſt. Detrahere autem de altero ſui commodi causâ, magis eſt contra naturam, quàm mors, quàm dolor, quàm cetera generis ejuſdem.

25. Itemque, magis eſt ſecundùm naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conſervandis, aut juvandis maximos labores moleſtiaſque ſuſcipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cœleſtium collocavit, quàm vivere in ſolitudine, non modò sine ullis moleſtiis, ſed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, & viribus. Quocirca optimo quiſque & ſplendidissimo ingenio longè illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non poſſe.

26. Deinde,

26. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quàm facere cuipiam injuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis; quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem censet, sed & multò illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quòd ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque, & universorum; quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana consortio. Atque etiam, si hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quòd is homo sit, consultum velit; necesse est secundùm eamdem naturam omnium utilitatem esse communem: quod si ita est, unâ continemur omnes, & eâdem lege naturæ; idque ipsum si ita est, certè violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur & extremum.

28. Nam illud quidem absurdum est,

quod quidam dicunt, parenti se, aut fratri nihil detracturos, commodi sui causâ; aliam rationem esse civium reliquorum: hi sibi nihil juris, & nullam societatem, communis utilitatis causâ, statuunt esse cum civibus; quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant; hi dirimunt communem humani generis societatem; quâ sublatâ, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversùs deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causâ, quàm omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitiâ: hæc enim una virtus, omnium est domina & regina virtutum.

29. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam partem utili? Minimè verò: non enim mihi est vita mea utilior, quàm animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum, & immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat?

30. Hæc ad judicandum ſunt facillima: nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis causâ detraxeris; inhumanè feceris, contraque naturæ legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: sin autem id non sit ejuſmodi; ſuum cuique incommodum ferendum eſt potiùs, quàm de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis eſt contra naturam morbus, aut egeſtas, aut quid hujuſmodi, quàm detractio, aut appetitio alieni.

31. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam eſt; eſt enim injuſta: itaque lex ipſa naturæ, quæ utilitatem hominum conſervat & continet, decernit profectò, ut ab homine inerti atque inutili, ad ſapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum neceſſariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modò hoc ita faciat, ut ne ipſe de ſe bene exiſtimans, ſeſeque diligens, hanc cauſam habeat ad injuriam: ita ſemper officio fungetur, utilitati conſulens hominum, & ei, quam ſæpe commemoro, humanæ ſocietati.

32. Nam, quod ad Phalarim attinet,

perfacile judicium eſt: nulla enim nobis ſocietas cum tyrannis, ſed potiùs ſumma diſtractio eſt; neque eſt contra naturam, ſpoliare eum, si possis, quem honeſtum eſt necare; atque hoc omne genus peſtiferum atque impium, ex hominum communitate exterminandum eſt. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipſa ſanguine, & tamquam ſpiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis; sic iſta in figura hominis feritas, & immanitas belluæ, a communi tamquam humanitate corporis ſegreganda eſt. Hujus generis ſunt quæſtiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejuſmodi igitur credo res Panætium perſecuturum fuiſſe, nisi aliqui caſus, aut occupatio conſilium ejus peremiſſet: ad quas ipſas conſultationes ex ſuperioribus libris ſatis multa præcepta ſunt, quibus perſpici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non eſt. Sed quoniam operi inchoato, propè tamen abſoluto, tamquam faſtigium imponimus; ut geometræ ſolent non omnia docere, ſed poſtulare, ut quædam sibi concedantur, quò faciliùs, quæ volunt, explicent; sic ego a te poſtulo, mi Cicero, ut mihi concedas,

si potes, nihil, præter id, quod honestum sit, propter ſe eſſe expetendum: sin hoc non licet per Cratippum; at illud certè dabis, quod honeſtum sit, id eſſe maximè propter ſe expetendum. Mihi utrumvis ſatis eſt; & quum hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

34. Ac primùm Panætius in hoc defendendus eſt, quòd non utilia cum honeſtis pugnare aliquando poſſe dixerit (neque enim ei fas erat) ſed ea, quæ viderentur utilia. Nihil verò utile, quod non idem honeſtum; nihil honeſtum, quod non idem utile sit, ſæpe teſtatur: negatque ullam peſtem majorem in vitam hominum invaſiſſe, quàm eorum opinionem, qui iſta diſtraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honeſtis, ſed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidiſſent, induxit eam, quæ videretur eſſe, non quæ eſſet, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, ſed (ut dicitur) Marte noſtro: neque enim quidquam de hac parte poſt Panætium explicatum eſt, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

VIII. Quum igitur aliqua ſpecies utilitatis objecta eſt, commoveri neceſſe eſt: ſed si, quum animum attenderis, turpi-

tudinem videas adjunctam ei rei, quæ speciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quòd si nihil est tam contra naturam, quàm turpitudo (recta enim, & convenientia, & constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundùm naturam, quàm utilitas; certè in eadem re utilitas & turpitudo esse non potest. Itemque si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est; aut certè omni pondere gravior habenda, quàm reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certè utile: ita quidquid honestum, id utile.

36. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuò secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremò etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari potest: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non

dico legum, quas ſæpe perrumpunt, ſed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima eſt, non vident.

37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (eſt enim totum ſceleratum & impium) qui deliberant, utrùm id ſequantur, quod honeſtum eſſe videant, an ſe ſcientes ſcelere contaminent: in ipſa enim dubitatione facinus ineſt, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non ſunt, in quibus eſt turpis ipsa deliberatio : atque etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi ſpes opinioque removenda eſt: ſatis enim nobis (si modò in philoſophia aliquid profecimus) perſuaſum eſſe debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avarè, nihil injuſtè, nihil libidinosè, nihil incontinenter eſſe faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, quum terra diſcessiſſet magnis quibuſdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores eſſent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine invisitatâ, annulumque aureum in digito : quem ut detraxit, ipſe induit (erat autem regius paſtor) tum in concilium paſtorum ſe recepit : ibi quum palam ejus annuli

ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipſe autem omnia videbat: idem rurſus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli uſus, reginæ ſtuprum intulit; eâque adjutrice regem dominum interemit, ſuſtulit quos obſtare arbitrabatur; nec in his eum quiſquam facinoribus potuit videre: sic repentè annuli beneficio rex exortus eſt Lydiæ. Hunc igitur ipſum annulum si habeat ſapiens, nihilò plus sibi licere putet peccare, quàm si non haberet. Honeſta enim bonis viris, non occulta quæruntur.

39. Atque hoc loco philoſophi quidam, minimè mali illi quidem, ſed non ſatis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi verò ille, aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat. Hæc eſt vis hujus annuli & hujus exempli: si nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus quidem sit, quum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis cauſâ, feceris; si id diis hominibuſque futurum sit ſemper ignotum; sisne facturus? Negant id fieri poſſe: quamquam poteſt id quidem. Sed quæro, quod negant poſſe, id si poſſet, quidnam facerent? Urgent ruſticè ſanè: negant enim poſſe, & in eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quæri-

mus, si possint celare, quid facturi sint; non quærimus, possintne celare; sed tamquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate propositâ, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Quum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injustè: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adjutor: quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, & memoriam regni esse tollendam; quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset.

41. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita: species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui quum visum esset utilius, solum, quàm cum altero regnare,

fratrem interemit. Omisit hic & pietatem, & humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset; & tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim.

42. Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, quum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendum est. Scitè Chrysippus, ut multa: Qui stadium, inquit, currit, eniti & contendere debet, quàm maximè possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, jus non est.

43. Maximè autem perturbantur officia in amicitiis; quibus & non tribuere, quod rectè possis, & tribuere quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius, breve & non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cetera generis ejusdem, hæc amicitiæ numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici causâ, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico: po-

nit enim perſonam amici, quum induit judicis. Tantùm dabit amicitiæ, ut veram amici cauſam eſſe malit; & ut orandæ liti tempus, quoad per leges liceat, accommodet.

44. Quum verò jurato ſententia dicenda sit; meminerit, deum ſe adhibere testem, id eſt (ut ego arbitror) mentem ſuam, quâ nihil homini dedit deus ipſe divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, si eum teneremus, *Quæ ſalvâ fide facere possit.* Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulò antè dixi, honeſtè amico a judice poſſe concedi: nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint; non amicitiæ tales, ſed conjurationes putandæ ſunt.

45. Loquor autem de communibus amicitiis: nam in ſapientibus viris perfectiſque, nihil poteſt eſſe tale. Damonem & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter ſe fuiſſe, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis deſtinaviſſet; & is, qui morti addictus eſſet, paucos sibi dies commendandorum ſuorum causâ poſtulaviſſet; vas factus eſt alter ejus siſtendi; ut, si ille non reverti-ſet, moriendum eſſet ipſi: qui quum ad diem ſe recepiſſet, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut ſe ad amicitiam tertium adſcriberent.

XI. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honeſtum eſt, comparatur; jaceat utilitatis ſpecies, valeat honeſtas: quum autem in amicitia, quæ honeſta non ſunt, poſtulabuntur, religio & fides anteponantur amicitiæ: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis ſpecie in republica ſæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione noſtri: duriùs etiam Athenienſes, qui ſciverunt ut Æginetis, qui claſſe valebant, pollices præciderentur: hoc viſum eſt utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræeo: ſed nihil, quod crudele, utile: eſt enim hominum naturæ, quam ſequi debemus, maximè inimica crudelitas.

47. Malè etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eoſque exterminant, ut Pennus apud patres noſtros, Papius nuper. Nam eſſe pro cive, qui civis non sit, rectum eſt non licere; quam tulerunt legem ſapientissimi conſules, Craſſus & Scævola: uſu verò urbis prohibere peregrinos, ſanè inhumanum eſt. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis ſpecies præ honeſtate contemnitur. Plena exemplorum eſt noſtra reſpublica, quum ſæpe, tum maximè bello Punico ſecundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quàm umquam rebus ſe-

cundis : nulla timoris significatio , nulla mentio pacis : tanta vis eſt honeſti , ut ſpeciem utilitatis obſcuret.

48. Athenienſes quum Perſarum impetum nullo modo poſſent ſuſtinere , ſtatuerentque , ut , urbe relictâ , conjugibus & liberis Trœzene depoſitis , naves conſcenderent , libertatemque Græciæ claſſe defenderent ; Cyrſilum quemdam , ſuadentem , ut in urbe manerent , Xerxemque reciperent , lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem ſequi videbatur : ſed ea nulla erat repugnante honeſtate.

49. Themiſtocles poſt victoriam ejus belli , quod cum Perſis fuit , dixit in concione , ſe habere conſilium reipublicæ ſalutare ; ſed id ſciri opus non eſſe : poſtulavit , ut aliquem populus daret , quicum communicaret : datus eſt Ariſtides. Huic ille claſſem Lacedæmoniorum , quæ ſubducta eſſet ad Gytheum , clam incendi poſſe ; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes neceſſe eſſet. Quod Ariſtides quum audiſſet , in concionem magnâ exſpectatione venit ; dixitque , perutile eſſe conſilium , quod Themiſtocles afferret ; ſed minimè honeſtum. Itaque Athenienſes , quod honeſtum non eſſet , id ne utile quidem putaverunt ; totamque eam rem , quam ne audierant quidem , auctore Ariſtide repudiaverunt. Meliùs hi , quàm nos ,

qui piratas, immunes; socios, vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile; ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare: hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, calamitosum est. Sed incidunt (ut suprà dixi) sæpe causæ, quum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetque planè, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia & fame, summaque annonæ caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quàm plurimo venditurus? Sapientem & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione & consultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe non sit.

51. In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno & gravi Stoico; aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret: Dioge-

ni, venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere; cetera sine insidiis agere; & quoniam vendat, velle quàm optimè vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quàm ceteri; fortasse etiam minoris, quum major est copia: cui fit injuria?

52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu quum hominibus consulere debeas, & servire humanæ societati, eâque lege natus sis, & ea habeas principia naturæ, quibus parere, & quæ sequi debeas, ut utilitas tua, communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas, tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis & copiæ? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, qui sit finis bonorum; quæ tibi plus prodessent cognita, quàm tritici utilitas: sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo verò (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi, esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides in hac tota disceptatione

non illud dici, Quamvis hoc turpe sit; tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte; eâ re, quia turpe sit, non esse faciendum.

54. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes: malè materiatæ, ruinosæ; sed hoc præter dominum, nemo sciat: quæro, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multò, quàm se venditurum putarit, num id injustè, & improbè fecerit?

55. Ille verò, inquit Antipater. Quid enim est aliud erranti viam non monstrare (quod Athenis exsecrationibus publicis sancitum est) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quàm viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contrà: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quòd si qui proscribunt, *villam bonam, beneque ædificatam*, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multò minùs, qui domum non laudarunt: ubi enim ju-

dicium emptoris eſt, ibi fraus venditoris quæ poteſt eſſe? Sin autem dictum non omne præſtandum eſt; quod dictum non eſt, id præſtandum putas? Quid verò eſt ſtultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam abſurdum, quàm si domini juſſu ita præco prædicet, *Domum peſtilentem vendo?*

56. Sic ergo in quibuſdam causis dubiis ex altera parte defenditur honeſtas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honeſtum sit; ſed etiam, non facere, turpe. Hæc eſt illa, quæ videtur utilium fieri cum honeſtis ſæpe diſſensio. Quæ dijudicanda ſunt: non enim, ut quæreremus, expoſuimus, ſed ut explicaremus.

57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor celare emptores debuiſſe. Neque enim id eſt celare, quum quid reticeas; ſed quum, quod tu ſcias, id ignorare emolumenti tui causâ velis eos, quorum interſit id ſcire. Hoc autem celandi genus quale sit, & cujus hominis, quis non videt? certè non aperti, non simplicis, non ingenui, non juſti, non viri boni; verſuti potiùs, obſcuri, aſtuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri: hæc tot,

& alia plura, nonne inutile eſt vitiorum ſubire nomina?

XIV. Quòd si vituperandi, qui reticuerunt: quid de iis exiſtimandum eſt, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, & ſatis litteratus, quum ſe Syracuſas otiandi (ut ipſe dicere ſolebat) non negotiandi causâ contuliſſet, dictitabat, ſe hortulos aliquos velle emere, quò invitare amicos, & ubi ſe oblectare sine interpellatoribus poſſet. Quod quum percrebuiſſet, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem ſe hortos non habere, ſed licere uti Canio, si vellet, ut ſuis; & simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in poſterum diem. Quum ille promisiſſet, tum Pythius, qui eſſet, ut argentarius, apud omnes ordines gratioſus, piſcatores ad ſe convocavit, & ab his petivit, ut ante ſuos hortulos poſtridie piſcarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opipare à Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro ſe quiſque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii piſces abjiciebantur.

59. Tum Canius, Quæſo, inquit, quid eſt hoc, Pythi? tantumne piſcium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum?

inquit: hoc loco eſt, Syracusis quidquid eſt piſcium: hæc aquatio: hac villâ iſti carere non poſſunt. Incenſus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravatè ille primò. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus & locuples, tanti, quanti Pythius voluit, & emit inſtructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius poſtridie familiares ſuos: venit ipſe maturè: ſcalmum nullum videt: quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piſcatorum eſſent, quòd eos nullos videret. Nullæ (quod ſciam) inquit ille: ſed hîc piſcari nulli ſolent; itaque heri mirabar, quid accidiſſet.

60. Stomachari Canius: ſed quid faceret? nondum enim Aquilius, collega & familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas; in quibus ipsis quum ex eo quæreretur, quid eſſet *dolus malus*, reſpondebat, *Quum eſſet aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem ſanè luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi ſunt. Nullum igitur factum eorum poteſt utile eſſe, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quòd si Aquiliana definitio vera eſt; ex omni vita simulatio, dissimulatioque tollenda eſt. Ita nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit,

aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, & circumscriptio adolescentium lege Lætoriâ; & sine lege judiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maximè excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, MELIUS, ÆQUIUS: in fiducia, UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS, ÆQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolosè aut malitiosè potest? Dolus autem malus simulatione & dissimulatione, ut ait Aquilius, continetur: tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium: non licitatorem venditor, nec qui contrà asse liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quàm semel, eloquetur.

62. Quintus quidem Scævola, Publii filius, quum postulasset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget; sapientis, negant, ut si minoris quàm potuisset, emisset. Hæc igitur est illa pernicies, quòd alios bonos, alios sapientes existimant: ex quo Ennius, *nequidquam*

ſapere ſapientem, qui ſibi ipſe prodeſſe non quiret. Verè id quidem, ſi, quid eſſet prodeſſe, mihi cum Ennio conveniret.

63. Hecatonem quidem Rhodium, diſcipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officiis ſcripſit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis eſſe, nihil contra mores, leges, inſtituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim ſolùm nobis divites eſſe volumus, ſed liberis, propinquis, amicis, maximéque reipublicæ: ſingulorum enim facultates & copiæ, divitiæ ſunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulò antè dixi) placere nullo modo poteſt: etenim omnino tantùm ſe negat facturum compendii ſui causâ, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia eſt.

64. Sed ſive & ſimulatio & diſſimulatio, dolus malus eſt; perpaucæ res ſunt, in quibus non dolus iſte malus verſetur: ſive vir bonus eſt is, qui prodeſt, quibus poteſt, nocet nemini, certè iſtum virum bonum non facilè reperiamus. Numquam igitur eſt utile peccare, quia ſemper eſt turpe; &, quia ſemper eſt honeſtum, virum bonum eſſe, ſemper eſt utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum ſancitum eſt apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota

essent venditori. Nam, quum ex XII tabulis satis esset ea præstari, quæ essent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus esset, dupli pœnam subiret; a jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere.

66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque Titum Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quàm esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: quum in vendundo rem eam scisset, & non pronuntiasset, emptori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor.

67. Quod si rectè judicavit, non rectè

frumentarius ille, non rectè ædium pestilentium venditor tacuit: sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt; quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis antè annis emerat: hæ Sergio serviebant; sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius: jus Crassus urgebat; quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione & intelligentiâ. Ratio igitur hoc postulat, ne quid insidiosè, ne quid simulatè, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agitaturus? ipsæ enim feræ nullo insequente sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia

vendas; in eam aliquis incurrat imprudens.

69. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est: societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissimè quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt: quod civile, non idem continuò gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus; umbrâ & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve siem?* Quàm illa aurea, *Ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione!*

70. Sed qui sint *boni*, & quid sit *bene agi*, magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen existimabat manare latissimè, idque versari in tutelis, societatibus,

tibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ ſocietas continetur: in his magni eſſe judicis, ſtatuere (præſertim quum in pleriſque eſſent judicia contraria) quid quemque cuique præſtare oporteret.

71. Quocirca aſtutiæ tollendæ ſunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri ſe eſſe prudentiam; ſed abeſt ab ea, diſtatque plurimùm. Prudentia eſt enim locata in delectu bonorum & malorum; malitia (si omnia, quæ turpia ſunt, mala ſunt) mala bonis anteponit. Nec verò in prædiis ſolùm jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; ſed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur: qui enim ſcire debuit de ſanitate, de fuga, de furtis, præſtat edicto ædilium: heredum alià cauſa eſt.

72. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc ſecundùm naturam eſſe, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inſcientia: nec ulla pernicies vitæ major inveniri poteſt, quàm in malitia simulatio intelligentiæ; ex quo iſta innumerabilia naſcuntur, ut utilia cum honeſtis pugnare videantur. Quotus enim quiſque reperietur, qui impunitate & ignoratione omnium propoſitâ, abſtinere poſſit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt & disputatione philosophorum, sed vinculis & carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quò faciliùs obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum & Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum.

74. Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: *Hunc dico patronum agri Piceni & Sabini* (ô turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, quum potest, in-

justè facit, ut in primo libro disserui; qualis habendus est is, qui non modò non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates, non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falsò: nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: sic enim cogitans, *Est istud quidem honestum, verùm hoc expedit*, res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere; hac vi non utatur; ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re verâ non esset heres; in foro, crede mihi, saltaret. Homo autem justus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur.

76. At verò si quis voluerit animi sui

complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit; noceat nemini, nisi lacessitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum: hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

77. Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sanè honesto, quum is sponsionem fecisset, *ni bonus vir esset*: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum, ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contrà judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modò Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modò facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id,

quod jam contritum eſt vetuſtate proverbium: quum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum eſſe dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere?

78. Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi poſſe veniam dari, neque huic, quem paulò antè fingebam, digitorum percussione hereditates omnium poſſe convertere? Ut enim, quod turpe eſt, id quamvis occultetur, tamen honeſtum fieri nullo modo poteſt; sic, quod honeſtum non eſt, id utile ut sit, effici non poteſt, adverſante & repugnante naturâ.

XX. At enim, quum permagna præmia ſunt, eſt cauſa peccandi. C. Marius quum a ſpe conſulatûs longè abeſſet, & jam ſeptimum annum poſt præturam jaceret, neque petiturus umquam conſulatum videretur; Q. Metellum, cujus legatus erat, ſummum virum, & civem, quum ab eo, imperatore ſuo, Romam miſſus eſſet, apud populum Romanum criminatus eſt, bellum ducere: si ſe conſulem feciſſent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham ſe in poteſtatem populi Romani redacturum. Itaque factus eſt ille quidem conſul, ſed a

fide justitiaque discessit, qui optimum & gravissimum civem, cujus legatus, & a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

80. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum pœna atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent: & ceteri quidem alius aliò; Marius a subselliis in Rostra rectà, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit: & ea res (si quæris) ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ: ad eas thus & cerei: quid multa, nemo umquam multitudini fuit carior.

81. Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis & tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valdè utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissi-

mam : aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in ea species, forma, & notio viri boni.

82. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui causâ, criminari, præripere, fallere? nihil profectò minùs. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & splendorem, & nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrùm ex homine se quis convertat in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audaciâ potens esset? Utile ei videbatur plurimùm posse alterius invidiâ: id quàm injustum in patriam, quàm inutile, quàm turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, in-

conditè fortasse, sed tamen ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratiâ
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potiùs Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit.

83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum & libertatis interitum, earumque oppressionem tetram & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; quâ hunc objurgatione, aut quo potiùs convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile fœdissimum & teterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur.

84. Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quàm regnandi, esse possit; nihil contrà inutilius ei, qui id injustè consecutus sit, invenio, quum ad veritatem cœpi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles, angores, sollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quantò plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modò liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset?

85. Hunc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, quum ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus sit, & gloria? Quòd si hæc utilia non sunt, quæ maximè videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

XXII. Quamquam id quidem, quum sæpe aliàs, tum Pyrrhi bello a C. Fabri-

cio, consule iterum, & a senatu nostro judicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis, opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset; sed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum.

87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causâ imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii sententia, quas civitates L. Sulla, pecuniâ acceptâ, ex senatusconsulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essent;

neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Eſt ei ſenatus asſenſus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quàm ſenatûs. At aucta vectigalia: utile igitur. Quouſque audebunt dicere quidquam utile, quod non honeſtum?

88. Poteſt autem ulli imperio, quod gloriâ fultum eſſe debet, & benevolentiâ ſociorum, utile eſſe odium & infamia? Ego etiam cum Catone meo ſæpe diſſenſi: nimis mihi præfractè videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa ſociis; quum in hos benefici eſſe deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis noſtris ſoleremus; eòque magis, quò illa ordinum conjunctio ad ſalutem reipublicæ pertinebat. Malè etiam Curio, quum cauſam Transpadanorum æquam eſſe dicebat; ſemper autem addebat, *Vincat utilitas.* Potiùs diceret, non eſſe æquam, quia non eſſet utilis reipublicæ, quàm, quum utilem eſſe diceret, non eſſe æquam fateretur.

XXIII. Plenus eſt ſextus liber de officiis Hecatonis talium quæſtionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, familiam non alere: in utramque partem diſputat: ſed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis, quàm

humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potiùs jacturam faciat, an servuli vilis: hìc aliò res familiaris, aliò ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? minimè: non plus, quàm si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eò, quò sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.

90. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, hique sapientes, sibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? cedat verò, sed ei, cujus magis intersit vel suâ, vel reipublicæ causâ, vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? immo verò; sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? immo verò obsecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem

patriæ res ſpectabit, patriæ ſalutem anteponet ſaluti patris.

91. Quærit etiam, si ſapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; quum id reſcierit, ſoluturuſne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potiùs aſſentior. Qui vinum fugiens vendat ſciens, debeatne dicere? Non neceſſe putat Diogenes: Antipater viri boni exiſtimat. Hæc ſunt quasi controverſa jura Stoicorum. In mancipio vendundo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; ſed hæc, mendacem eſſe, aleatorem, furacem, ebrioſum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum ſe putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud eſſe? an emat denario, quod sit mille denariûm? Perſpicuum jam eſt, & quid mihi videatur, & quæ sit inter eos philoſophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta & promiſſa ſemperne ſervanda sint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores ſolent) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento umquam poſtea uteretur: si eo medicamento ſanus factus fuerit; & annis aliquot pòſt inciderit in eumdem mor-

bum; nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum sit? Quum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ & ſaluti conſulendum eſt.

93. Quid? si quis ſapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, quum ei teſtamento ſeſtertiûm millies relinquatur, ut antequam hereditatem adeat, luce palam in foro ſaltet, idque ſe facturum promiſerit, quòd aliter eum heredem ſcripturus ille non eſſet; faciat, quod promiſerit; necne? Promisiſſe nollem, & id arbitror fuiſſe gravitatis: ſed quoniam promisit, si ſaltare in foro turpe ducet, honeſtiùs mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quàm si ceperit: nisi fortè eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel ſaltare eum, quum patriæ conſulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promiſſa ſervanda ſunt, quæ non ſunt iis ipsis utilia, quibus illa promiſeris. Sol Phaethonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum ſe eſſe dixit, quidquid optaſſet: optavit, ut in currum patris tolleretur: ſublatus eſt: atque inſanus, antequam conſtitit, ictu fulminis deflagravit. Quantò melius fuerat, in hoc, promiſſum patris non esſe ſervatum? Quid, quod Theſeus exe-

git promissum a Neptuno? cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus.

95. Quid? Agamemnon quum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, quâ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius: promissum potiùs non faciendum, quàm tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo & promissa non facienda nonnumquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sanâ mente deposüerit, repetat insaniens; reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecúniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta naturâ videntur esse, temporibus fiunt non honesta: facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus,

in eiſdem verſabimur, quum docebimus, ea, quæ videntur eſſe utilia, neque ſunt, quàm sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de juſtitia, quæ ſemper eſt utilis, diſputatum eſt. Reliquæ ſunt duæ partes honeſtatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præſtantiâ cernitur; altera in conformatione & moderatione continentiæ & temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulyſſe nulla ſuſpicio eſt: ſed insimulant eum tragœdiæ, simulatione inſaniæ militiam ſubterfugere voluiſſe: non honeſtum consilium: at utile (ut aliquis fortaſſe dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiosè cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego verò iſtam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honeſta non sit, ne utilem quidem eſſe arbitror.

98. Quid enim auditurum putas fuiſſe Ulyſſem, si in illa simulatione perſeveraſſet? qui quum maximas res geſſerit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

Cuju' ipſe princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes ſcitis, ſolus neglexit fidem.

Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quòd ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuò falleret.

Illi verò non modò cum hostibus, verùm etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quàm deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum.

99. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factam, nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Annibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem: is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit; quæ erat talis: manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem; tenere consularis dignitatis gradum: quis hæc neget esse utilia? quem censes? magnitudo animi & fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? harum enim est virtutum pro-

prium, nil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare: itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (ô stultum hominem, dixerit quispiam, & repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, & bonos duces, se jam confectum senectute: cujus quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque verò tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, & ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quàm si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stultè, qui non modò non censuerit captivos remittendos, verùm etiam dissuaserit. Quomodo stultè? etiamne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, quum utilitatem ab honestate sejungunt: omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapi-

mur, nec facere aliter ullo mòdo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potiùs, qui ea non studiosissimè persequatur? Sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima & summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quàm necessarium ducimus.

102 Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modò, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid', & moliri volunt, numquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primùm, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. Neque dedi, neque do infideli cuiquam:

quamquam ab impio rege dicitur, luculentè tamen dicitur.

103. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc ferè contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quàm contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi: est enim jusjurandum, affirmatio religiosa: quod autem affirmatè, quasi deo teste, promiseris; id tenendum est: jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam, & ad fidem pertinet. Nam præclarè Ennius:

O fides alma, apta pinnis, & jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio viciniam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt.

105. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quàm sibi nocuit ipse Regulus. Certè, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modò summum malum, sed ne malum quidem esse, maximâ auctoritate philosophi affirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare: quem enim locupletiorem quærimus, quàm principem populi Romani, qui retinendi officii caussâ cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potiùs, quàm calamitosè: an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio & fœditas turpificati animi debet videri?

106. Itaque, nervosiùs qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissiùs, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco rectè a poëta, quia, quum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit; videant, ne quæratur latebra perjurio.

107. Est autem jus etiam bellicum, fi-

desque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter; id si non feceris, nullum est perjurium: ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris: nam pirata non est perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium: cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune.

108. Non enim falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex animi tui sententia juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scitè enim Euripides:

Juravi linguâ, mentem injuratam gero.

Regulus verò non debuit conditiones pactionesque bellicas & hostiles perturbare perjurio: cum justo enim & legitimo hoste res gerebatur; adversus quem & totum jus fetiale, & multa sunt jura communia: quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At verò T. Veturius & Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum malè pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his; injussu enim populi senatûsque

fecerant. Eodemque tempore Tib. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor & auctor fuit: quod idem multis annis pòst C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, & Sex. Atilius ex senatusconsulto ferebant: quâ acceptâ, est hostibus deditus. Honestiùs hic, quàm Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hîc ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quàm honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est.

110. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi verò forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam, ut esset judicium senatûs; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profectò Pœnis redditi essent: ita incolumis in patria Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum & sentire illa,

& pati credidit. Nam quod aiunt, quod valdè utile sit, id fieri honestum; immo verò esse, non fieri: est enim nihil utile, quod idem non honestum sit; nec quia utile, honestum, sed quia honestum, utile.

XXXI. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facilè quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quòd captivos retinendos censuerit: nam quòd rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum: nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt: id indicant leges in XII tabulis, indicant sacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum; qui nulla de re diligentiùs, quàm de jurejurando, judicabant.

112. L. Manlio, A. filio, quum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quòd is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quòd Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset: quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri; accurrisse Romam,

mam, & cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur: cui quum esset nuntiatum; quòd illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum: juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causâ desistere necesse esset: Manlium missum fecit: tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi, & fugati: magnus vir in primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbè severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Annibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem

revertiſſe, a ſenatu re non impetratâ; unum ex decem, qui paulò pòſt, quàm egreſſus erat e caſtris, rediſſet, quaſi aliquid eſſet oblitus, Romæ remansiſſe. Reditu enim in caſtra, liberatum ſe eſſe jurejurando interpretabatur: non rectè: fraus enim adſtringit, non diſſolvit perjurium. Fuit igitur ſtulta calliditas, perversè imitata prudentiam. Itaque decrevit ſenatus, ut ille veterator & callidus, vinctus ad Annibalem duceretur.

114. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal, non quos in acie cepiſſet, aut qui periculo mortis diffugiſſent, ſed qui relicti in caſtris fuiſſent a Paulo & Varrone conſulibus: eos ſenatus non cenſuit redimendos, quum id parvâ pecuniâ fieri poſſet; ut eſſet insitum militibus noſtris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re auditâ, fractum animum Annibalis ſcripsit idem, quòd ſenatus populuſque Romanus rebus afflictis tam excelſo animo fuiſſet. Sic honeſtatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græcè ſcripsit hiſtoriam, plures ait fuiſſe, qui in caſtra revertiſſent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eoſque a cenſoribus, omnibus ignominiis notatos.

115. Sit jam hujus loci finis. Perſpicuum eſt enim, quæ timido animo, humili, de-

misso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, fœda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentiâ, temperantiâ continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici, atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quòd efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem ferè adjutor auctorque sententiæ. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est.

117. Nam si non modò utilitas, sed vita omnis beata, corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certè hæc utilitas, & quidem summa (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam ubi primùm prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quàm miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates?

fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hîc dicit) satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, si illum audiam de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis; sed aqua hæret, ut aiunt. Nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem, consectatrices voluptatis.

118. Atque in his tamen tribus generibus quoquo modo possunt, non incallidè tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores: fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris: etiam temperantiam inducunt, non facillimè illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potiùs, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, & in socie-

tate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quàm amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam: quò magis reprehendendos Calliphonem, & Dinomachum judico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit: nec verò finis bonorum & malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri & temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus: nunc ad propositum.

120. Quemadmodum igitur, si quando ea quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est suprà disputatum: sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio: nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certè nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ magnum; sed per-

inde erit, ut acceperis : quamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tamquam hoſpites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipſe veniſſem Athenas (quod quidem eſſet factum, nisi me e medio curſu clarâ voce patria revocaſſet) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea eſt, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles : quum verò intellexero, te hoc ſcientiæ genere gaudere, tum & præſens tecum propediem (ut ſpero) &, dum aberis, abſens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique perſuade, eſſe te quidem mihi carissimum; ſed multò fore cariorem, si talibus **monumentis, præceptiſque** lætabere.

CATO MAJOR,

SEU

DE SENECTUTE.

DIALOGUS.

Ad Titum Pomponium Atticum.

I. O *Tite, si quid ego adjûro, curamve levasso,*
Quæ nunc te coquit, & versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te; Attice, quibus affatur Flamininum,

Ille vir, haud magna cum re, sed plen' fidei.

Quamquam certò scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui, & æquitatem; teque non cognomen solùm

Athenis deportasse, sed humanitatem & prudentiam intelligo: & tamen suspicor, iisdem rebus te, quibus me ipsum interdum graviùs commoveri; quarum consolatio & major est, & in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te scribere.

2. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis, aut certè adventantis senectutis, & te, & me ipsum levari volo: etsi te quidem id modicè ac sapienter (sicut omnia) & ferre, & laturum esse certò scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modò omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam & jucundam senectutem.

3. Numquam igitur satis laudari dignè poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris & diximus multa, & sæpe dicemus: hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus, non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni seni, quò majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium & Scipionem facimus admirantes,

quòd is tam facilè senectutem ferat, iisque eum respondentem: qui si eruditiùs videbitur disputare, quàm consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. Scipio. Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. Lælio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maximè, quòd numquam senectutem tibi gravem esse senserim; quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Ætnâ gravius dicant sustinere. Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio & Læli, admirari videmini: quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beatéque vivendum, iis omnis gravis est ætas; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat: quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant, eamdem accusant adepti: tanta inest stultitiæ inconstantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citiùs quàm putassent. Primùm, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citiùs adolescentiæ senectus, quàm pueritiæ adolescentia obrepit? deinde, quî minùs gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum age-

rent, quàm octogesimum? præterita enim ætas, quamvis longa, quum effluxisset, nullâ consolatione permulcere posset stultam senectutem.

5. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quæ utinam digna esset opinione vestrâ, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quòd naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus; a qua non verisimile est, quum ceteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum, tamquam ab inerti poëta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, &, tamquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempestivâ quasi vietum & caducum; quod ferendum est molliter sapienti: quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare?

6. Lælius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus (volumus quidem certè) senes fieri, antè multò a te didicerimus, quibus facillimè rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. Cato. Faciam verò, Læli; præsertim si utrique vestrûm gratum, ut dicis, futurum est. Scipio. Volumus sanè, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quò pervenisti, videre, quale sit.

III. Cato. Faciam, ut potero, Læli: ſæpe enim interfui querelis meorum æqualium (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillimè congregantur) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines conſulares, noſtri ferè æquales, deplorare ſolebant; tum quòd voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quòd ſpernerentur ab iis, a quibus eſſent coli ſoliti: qui mihi non id videbantur accuſare, quod eſſet accuſandum. Nam si id culpâ ſenectutis accideret, eadem mihi uſu evenirent, reliquisque omnibus, majoribus natu; quorum ego multorum cognovi ſenectutem sine querela, qui ſe & libidinum vinculis laxatos eſſe non moleſtè ferrent, nec a ſuis deſpicerentur. Sed omnium iſtiuſmodi querelarum in moribus eſt culpa, non in ætate: moderati enim, & nec difficiles, nec inhumani ſenes, tolerabilem agunt ſenectutem; importunitas autem & inhumanitas omni ætati moleſta eſt.

8. Lælius. Eſt, ut dicis, Cato: ſed fortaſſe dixerit quiſpiam, tibi propter opes, & copias, & dignitatem tuam, tolerabiliorem ſenectutem videri; id autem non poſſe multis contingere. Cato. Eſt iſtuc quidem, Læli, aliquid; ſed nequaquam in iſto ſunt omnia: ut Themiſtocles fertur Seriphio cuidam in jurgio reſ-

pondiſſe, quum ille dixiſſet, non eum ſuâ, ſed patriæ gloriâ ſplendorem aſſecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius eſſem, ignobilis; nec tu, si Atheniensis eſſes, clarus umquam fuiſſes: quod eodem modo de ſenectute poteſt dici: neque enim in ſumma inopia non levis eſſe ſenectus poteſt, ſapienti quidem; nec insipienti etiam in ſumma copia non gravis.

9. Aptissima omnino ſunt, Scipio & Læli, arma ſenectutis, artes, exercitationeſque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, quum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non ſolùm quia numquam deſerunt, ne in extremo quidem tempore ætatis (quamquam id maximum eſt) verùm etiam quia conſcientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima eſt.

IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adoleſcens ita dilexi ſenem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec ſenectus mores mutaverat: quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, ſed tamen jam ætate provectum: anno enim pòſt, conſul primùm fuerat, quàm ego natus ſum; cumque eo quartùm conſule adoleſcentulus miles profectus ſum ad Capuam, quintoque anno pòſt ad Tarentum: quæſtor deinde quadriennio pòſt

factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano, & Cethego, quum quidem ille admodum senex, suasor legis Cinciæ de donis & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adolescens, quum planè grandis esset; & Annibalem juveniliter exsultantem patientiâ suâ molliebat: de quo præclarè familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem;
Non ponebat enim rumores ante salutem:
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

11. Tarentum verò quâ vigilantiâ, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti: *Certè*, inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.* Nec verò in armis præstantior, quàm in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Carvilio & C. Flaminio tribunis plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem & Gallicum viritim contra senatûs auctoritatem dividentibus: augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam fierent, contra auspicia fieri.

12. Multa in eo viro præclara cogno-

vi: ſed nihil eſt admirabilius, quàm quomodo ille mortem filii tulit, clari viri & conſularis: eſt in manibus laudatio; quam quum legimus, quem philoſophum non contemnimus? Nec verò ille in luce modò, atque in oculis civium magnus; ſed intus, domique præſtantior: qui ſermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ ſcientia juris augurii? multæ etiam, ut in homine Romano, litteræ: omnia memoriâ tenebat, non domeſtica solùm, ſed etiam externa bella: cujus ſermone ita tum cupidè fruebar, quasi jam divinarem, id, quod evenit, illo exſtincto, fore unde diſcerem neminem.

V. Quorſum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profectò videtis, nefas eſſe dictu, miſeram fuiſſe talem ſenectutem. Nec tamen omnes poſſunt eſſe Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedeſtres navaleſve pugnas, ut bella a ſe geſta, ut triumphos recordentur: eſt etiam quietè, & purè, & eleganter actæ ætatis placida ac lenis ſenectus, qualem accepimus Platonis, qui uno & octogesimo anno ſcribens mortuus eſt: qualem Iſocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inſcribitur, quarto & nonagesimo anno ſcripſiſſe dicitur, vixitque quinquennium poſtea: cujus magiſter Leontinus Gorgias, centum & ſeptem comple-

vit annos ; neque umquam in suo studio atque opere cessavit : qui, quum ex eo quæreretur, cur tam diu vellet esse in vita: *Nihil habeo*, inquit, *quod accusem senectutem*. Præclarum responsum, & docto homine dignum.

14. Sua enim vitia insipientes, & suam culpam in senectutem conferunt ; quod non faciebat is, cujus modò mentionem feci, Ennius,

Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis & victoris senectuti comparat suam; quem quidem probè meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus, & M'. Acilius facti sunt: ille autem Cæpione, & Philippo iterum consule, mortuus est: quum ego quidem v. & LX. annos natus, legem Voconiam voce magnâ, & bonis lateribus suasissem. Annos LXX. natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem & senectutem, ut eis pene delectari videretur.

15. Etenim, quum contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quòd avocet a rebus gerendis; alteram, quòd corpus faciat infirmius; tertiam, quòd privet om-

nibus ferè voluptatibus; quartam, quòd haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quámque sit justa unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quæ in juventute geruntur & viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio & auctoritate defendebant, nihil agebant?

16. Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: tamen is, quum sententia senatûs inclinaret ad pacem, & fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

Quò vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viaï?

ceteraque gravissimè; notum enim vobis carmen est; & tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque hanc ille egit septem & decem annos post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sanè fuisse; & tamen sic a patribus accepimus.

17. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda verſari ſenectutem negant, ſimilesque ſunt, ut, si qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos ſcandant, alii per foros curſent, alii ſentinam exhauriant; ille autem clavum tenens ſedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at verò multò majora & meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur, ſed consilio, & auctoritate, & ſententiâ, quibus non modò non orbari, ſed etiam augeri ſenectus ſolet.

18. Nisi fortè ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & conſul verſatus ſum in vario genere bellorum, ceſſare nunc videor, quum bella non gero. At ſenatui, quæ ſunt gerenda, præſcribo, & quomodo: Carthagini malè jam diu cogitanti, bellum multò antè denuntio, de qua vereri non antè desinam, quàm illam exciſam eſſe cognovero.

19. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reſervent, ut avi reliquias perſequare! cujus a morte quintus hic & tricesimus eſt annus: ſed memoriam illius viri excipient omnes anni conſequentes. Anno ante me cenſorem mortuus eſt, decem annis poſt meum conſulatum, quum conſul iterum, me conſule,

creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae pœniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur; sed ratione & consilio, & sententiâ: quae nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent *senatum*.

20. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quòd si legere, aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas & restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rempublicam tantam amisistis tam citò?

Sic enim percunctanti, ut est in Nævii poëtæ ludo, respondentur & alia, & hæc in primis.

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis ætatis; prudentia, senescentis.

VII. At memoria minuitur: credo; nisi eam exerceas, aut si sis naturâ tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum, quum ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equi-

dem non modò eos novi, qui ſunt; ſed eorum patres etiam, & avos: nec ſepulcra legens vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum: nec verò quemquam ſenum audivi oblitum, quo loco theſaurum obruiſſet: omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia conſtituta; qui sibi, quibus ipsi debeant.

22. Quid juriſconſulti? quid pontifices? quid augures? quid philoſophi ſenes? quàm multa meminerunt? manent ingenia ſenibus, modò permaneat ſtudium & induſtria; nec ea ſolùm in claris & honoratis viris, ſed in vita etiam privata & quieta. Sophocles ad ſummam ſenectutem tragœdias fecit: quod propter ſtudium, quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus eſt; ut, quemadmodum noſtro more malè rem gerentibus patribus bonis interdici ſolet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum ſenex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proximè ſcripſerat, Œdipum Coloneum recitaſſe judicibus, quæsiſſeque, num illud carmen desipientis videretur: quo recitato, ſententiis judicum eſt liberatus.

23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num

Stesichorum, num, quos antè dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit?

24. Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos & familiares meos, quibus absentibus, numquam ferè ulla in agro majora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus: quamquam in aliis minùs hoc mirum: nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere: sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

Serit arbores, quæ alteri seculo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec verò dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modò hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.

VIII. Meliùs Cæcilius de sene alteri seculo prospiciente, quàm illud:

Ædepol, Senectus, si nihil quidquam aliud vitii

Apportes tecum, quum advenis; unum id sat est,
Quòd diu vivendo, multa, quæ non vult, videt.

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud verò idem Cæcilius vitiosiùs:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire eâ ætate esse se odiosum alteri.

26. Jucundum potiùs, quàm odiosum: ut enim adolescentibus, bonâ indole præditis, sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur & diliguntur; sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur: nec minùs intelligo me vobis, quàm vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modò languida atque iners non sit, verùm etiam sit operosa & semper agens aliquid, & moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid, quòd etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit; ut ego feci, qui Græcas litteras senex didici: quas quidem sic avidè arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis:

quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem & illud (discebant enim fidibus antiqui) sed in litteris certè elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quàm adolescens tauri, aut elephanti desiderabam: quod est, eo decet uti; & quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior, quàm Milonis Crotoniatæ? qui, quum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, *At hi quidem jam mortui sunt.* Non verò tam isti, quàm tu ipse, nugator: neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sex. Ælius tale, nihil multis annis antè T. Coruncanius, nihil modò P. Crassus; a quibus jura civibus præscribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia.

28. Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solùm, sed laterum etiam, & virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute; quod equidem adhuc non amisi; & videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus & remissus; facitque

persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta & mitis oratio : quod si ipse exsequi nequeas , possis tamen Scipioni præcipere , & Lælio. Quid enim est jucundius senectute , stipatâ studiis juventutis ?

29. An ne eas quidem vires senectuti relinquemus , ut adolescentulos doceat , instituat , ad omne officii munus instruat ? quo quidem opere quid potest esse præclarius ? Mihi verò Cn. & P. Scipiones , & avi tui duo , L. Æmilius , & P. Africanus , comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur : nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi , quamvis consenuerint vires , atque defecerint : etsi ista ipsa defectio virium , adolescentiæ vitiis efficitur sæpius , quàm senectutis ; libidinosa etenim , & intemperans adolescentia effœtum corpus tradit senectuti.

30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone , quem moriens habuit , quum admodum senex esset , negat se umquam sensisse , senectutem suam imbecilliorem factam , quàm adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset , viginti & duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tem-

pore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quamquam est id quidem senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax: etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: & tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura.

32. Sed redeo ad me. Quartum annum ago & octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio pòst, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non planè me enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites: nec enim umquam

quam ſum aſſenſus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, maturè fieri ſenem, si diu velis eſſe ſenex. Ego verò me minùs diu ſenem eſſe mallem, quàm eſſe ſenem antè, quàm eſſem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

33. At minùs habeo virium, quàm veſtrûm utervis. Nec vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco eſt ille præſtantior? moderatio modò virium adsit, & tantum, quantum poteſt quiſque, nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per ſtadium ingreſſus eſſe Milo dicitur, quum humeris ſuſtineret bovem vivum. Utrùm igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique iſto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi fortè adoleſcentes pueritiam, paulùm ætate progreſsi adoleſcentiam debeant requirere. Curſus eſt certus ætatis, & una via naturæ, eaque simplex; ſuaque cuique parti ætatis tempeſtivitas eſt data; ut & infirmitas puerorum, & ferocitas juvenum, & gravitas jam conſtantis ætatis, & ſenectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod ſuo tempore percipi debeat.

34. Arbitror te audire, Scipio, hoſpes tuus avitus Masiniſſa quæ faciat hodie;

nonaginta annos natus : quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; quum equo, ex equo non descendere : nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit : summam in eo esse corporis siccitatem : itaque exsequi omnia regis officia & munera. Potest igitur exercitatio, & temperantia etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires ? ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo & legibus & institutis vacat ætas nostra muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri : itaque non modò, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur.

35. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitæ munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quàm fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit ? quàm tenui, aut nullâ potiùs valetudine ? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis : ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum ne id quidem adolescentes effugere possint ? Resistendum, Læli & Scipio, senectuti est,

ejusque vitia diligentiâ compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem.

36. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi & potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec verò corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multò magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem defatigatione & exercitatione ingravescunt; animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Cæcilius, *comicos stultos senes*; hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis: ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quàm senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia (quæ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium.

37. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat & senex, & cæcus: intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti: tenebat non modò auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum

omnes habebant: vigebat in illa domo patrius mos & diſciplina.

38. Ita enim ſenectus honeſta eſt, si ſe ipſa defendit, si jus ſuum retinet, si nemini emancipata eſt, si uſque ad extremum ſpiritum dominatur in ſuos: ut enim adoleſcentem, in quo ſenile aliquid; sic ſenem, in quo eſt adoleſcentis aliquid, probo: quod qui ſequitur, corpore ſenex eſſe poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber eſt in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: cauſarum illuſtrium, quaſcumque defendi, nunc quum maximè conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis litteris utor: Pythagoreorumque more exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro veſperi. Hæ ſunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his deſudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero: adſum amicis: venio in ſenatum frequens, ultroque affero res multum & diu cogitatas; eaſque tueor animi, non corporis viribus: quæ si exſequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipſa cogitantem, quæ jam agere non poſſem; ſed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his ſtudiis laboribuſque viventi non intelligitur, quan-

do obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit; nec subitò frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quòd eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis, & præclari viri; quæ mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quàm corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temerè & effrenatè ad potiundum incitarentur.

40. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret: stupra verò, & adulteria, & omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis: quumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quàm voluptatem.

41. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum esse; neque omnino in

voluptatis regno virtutem posse consistere: quod quo magis intelligi posset, fingere animo aliquem jubebat, tantâ incitatum voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset: quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quàm voluptatem; si quidem ea, quum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo, Caudino prœlio, Sp. Postumius & T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam; Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio.

42. Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione & sapientiâ non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, ac mentis (ut ita dicam) præstringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortis-

ſimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e ſenatu ejicerem, ſeptem annis poſtquam conſul fuiſſet: ſed notandam putavi libidinem. Ille enim quum eſſet conſul, in Gallia exoratus in convivio a ſcorto eſt, ut ſecuri feriret aliquem eorum, qui in vinculis eſſent damnati rei capitalis: hic Tito fratre ſuo cenſore (qui proximus ante me fuerat) elapſus eſt; mihi verò & Flacco neutiquam probari potuit tam flagitioſa & tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui ſe porrò pueros a ſenibus audiſſe dicebant, mirari ſolitum C. Fabricium, quòd, quum apud regem Pyrrhum legatus eſſet, audiſſet a Theſſalo Cinea, eſſe quemdam Athenis, qui ſe ſapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem eſſe referenda: quod ex eo audientes M'. Curium & T. Coruncanium optare ſolitos, ut id Samnitibus, ipſique Pyrrho perſuaderetur; quò faciliùs vinci poſſent, quum ſe voluptatibus dediſſent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui, quinquennio ante eum conſulem, ſe pro republica quarto conſulatu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius; qui quum ex ſua vita, tum ex ejus, quem dico, P. De-

cii facto, judicabant esse profectò aliquid naturâ pulchrum atque præclarum, quod suâ sponte peteretur, quodque spretâ & contemptâ voluptate optimus quisque sequeretur.

44. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modò vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quòd ea voluptates nullas magnopere desiderat: caret epulis, exstructisque mensis, & frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentiâ, & cruditate, & insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facilè obsistimus (divinè enim Plato *escam malorum* voluptatem appellat, quòd eâ videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. filium, qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœna senem sæpe videbam puer: delectabatur crebro funali & tibicine, quæ sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria.

45. Sed quid ego alios? ad me ipsum jam revertar. Primùm habui semper sodales: sodalitates autem me quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ Matris acceptis: epulabar igitur cum sodalibus omnino modicè; sed erat quidam fervor æta-

tis ; quâ progrediente , omnia fient in dies mitiora : neque enim ipſorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis , quàm cœtu amicorum & ſermonibus metiebar : bene enim majores noſtri accubitionem epularem amicorum , quia vitæ conjunctionem haberet , *convivium* nominarunt ; meliùs , quàm Græci , qui hoc idem tum compotationem , tum concœnationem vocant : ut , quod in eo genere minimum eſt , id maximè probare videantur.

XIV. Ego verò propter ſermonis delectationem tempeſtivis quoque conviviis delector , nec cum æqualibus ſolùm , qui pauci admodum reſtant , ſed cum veſtra etiam ætate , atque vobiſcum ; habeoque ſenectuti magnam gratiam , quæ mihi ſermonis aviditatem auxit , potionis & cibi ſuſtulit. Quòd si quem etiam iſta delectant (ne omnino bellum indixiſſe videar voluptati , cujus eſt etiam fortaſſe quidam naturalis modus) non intelligo , ne in iſtis quidem voluptatibus ipsis ; carere ſenſu ſenectutem. Me verò & magiſteria delectant a majoribus inſtituta ; & is ſermo , qui more majorum a ſummo adhibetur in poculis ; & pocula , sicut in ſymposio Xenophontis , minuta atque rorantia ; & refrigeratio æſtate ; & viciſſim aut ſol , aut ignis hibernus. Quæ quidem in Sabi-

nis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quàm maximè possumus, vario sermone producimus.

47. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem: nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, uteretur-ne rebus venereis: Dii meliora, inquit; libenter verò istinc, tamquam a domino agresti ac furioso profugi: cupidis enim rerum talium, odiosum & molestum est fortasse carere; satiatis verò, & expletis, jucundius est carere, quàm frui: quamquam non caret is, qui non desiderat. Hoc ego non desiderare, dico esse jucundius.

48. Quòd si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentiùs; primùm parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde iis, quibus senectus, si non abundè potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam qui in ultima; sic adolescentia, voluptates propè intuens, magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum, quantum sat est.

49. At illa quanti sunt, animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambi-

ctionis ; contentionis , inimicitiarum , cupiditatum omnium , secum esse , secumque (ut dicitur) vivere ? si verò habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinæ , nihil est otiosâ senectute jucundius. Mori videbamus in studio dimetiendi pene cœli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio : quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane cœpisset ? quàm delectabat eum defectiones solis & lunæ multò nobis antè prædicere?

50. Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quàm gaudebat bello suo Punico Nævius! quàm Truculento Plautus! quàm Pseudolo ! Vidi etiam senem Livium ; qui quum sex annos antè quàm ego natus sum, fabulam docuisset , Centone Tuditanoque consulibus , usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi & pontificii, & civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis , qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi , his studiis flagrantes senes vidimus. M. verò Cethegum, quem rectè *Suadæ medullam* dixit Ennius, quantò studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum , aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? At-

que hæc quidem ſtudia doctrinæ ; quæ quidem prudentibus & bene inſtitutis pariter cum ætate creſcunt: ut honeſtum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut antè dixi, ſeneſcere ſe multa in dies addiſcentem : quâ voluptate animi nulla certè poteſt eſſe major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quæ nec ullâ impediuntur ſenectute, & mihi ad ſapientis vitam proximè videntur accedere : habent enim rationem cum terra, quæ numquam recuſat imperium, nec umquam sine uſura reddit, quod accepit; ſed aliàs minore, plerumque majore cum fœnore. Quamquam me quidem non fructus modò, ſed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat: quæ quum gremio mollito ac ſubacto ſemen ſparſum excepit, primùm id occæcatum cohibet; ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata eſt : deinde tepefactum vapore & compreſſu ſuo diffindit, & elicit herbeſcentem ex eo viriditatem : quæ nixa fibris ſtirpium, ſensim adoleſcit ; culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubeſcens includitur; e quibus quum emerſerit, fundit frugem ſpici, ordine ſtructam, & contra avium minorum morſus munitur vallo ariſtarum.

52. Quid ego vitium ſatus, ortus, in-

crementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentumque pernoscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ generantur e terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem quæ naturâ caduca est, & nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu & erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, & in omnes partes nimia fundatur.

53. Itaque ineunte vere in iis, quæ relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quæ gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit: quæ & succo terræ, & calore solis augescens, primò est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, & nimios solis defendit ardores: quâ quid potest esse tum fructu lætius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solùm, ut antè dixi, sed etiam cultura, & ipsa natura de-

lectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio, & propagatio vitium; sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio.

54. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multò terra fœcundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, antè seculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, & eum stercorantem facit. Nec verò segetibus solùm, & pratis, & vineis, & arbustis res rusticæ lætæ sunt; sed etiam hortis & pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modò delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura solertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem: nam & studio rerum rusticarum provectus sum, & senectus est naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de

Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus ætatis; cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longè a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati ab eo sunt: non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem?

56. Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, & iidem senes: siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum; cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur & Curius, & ceteri senes; ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? meâ quidem sententiâ haud scio, an ulla beatior esse possit; neque solùm officio, quòd hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed & delectatione, quam dixi, & saturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum perti-

nent; ut, quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria eſt, villaque tota locuples eſt: abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caſeo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ ſuccidiam alteram appellant. Conditiora facit hæc, ſupervacanei etiam operis, aucupium atque venatio.

57. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumve ſpecie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil poteſt eſſe, nec uſu uberius, nec ſpecie ornatius: ad quem fruendum non modò non retardat, verùm etiam invitat atque allectat ſenectus. Ubi enim poteſt illa ætas, aut caleſcere vel apricatione meliùs, vel igni; aut viciſſim umbris aquiſve refrigerari ſalubriùs?

58. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi haſtas, sibi clavam; sibi pilam, sibi natationes & curſus: nobis ſenibus ex luſionibus multis talos relinquant, & teſſeras: id ipſum tamen ut lubebit; quoniam sine his beata eſſe ſenectus poteſt.

XVII. Multas ad res, perutiles Xenophontis libri ſunt; quos legite, quæſo, ſtudiosè, ut facitis: quàm copiosè ab

eo agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui Œconomicus inſcribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quàm ſtudium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Perſarum, præſtantem ingenio atque imperii gloriâ, quum Lyſander Lacedæmonius, vir ſummæ virtutis, veniſſet ad eum Sardis, eique dona a ſociis attuliſſet; & ceteris in rebus comem erga Lyſandrum, atque humanum fuiſſe, & ei quemdam conſeptum agrum, diligenter consitum oſtendiſſe: quum autem admiráretur Lyſander & proceritates arborum, & directos in quincuncem ordines, & humum ſubactam atque puram, & ſuavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixiſſe, mirari ſe non modò diligentiam, ſed etiam ſolertiam ejus, a quo eſſent illa dimenſa atque deſcripta; & ei Cyrum reſpondiſſe: Atqui ego omnia iſta ſum dimenſus; mei ſunt ordines, mea deſcriptio; multæ etiam iſtarum arborum meâ manu ſunt ſatæ: tum Lyſandrum intuentem ejus purpuram, & nitorem corporis, ornatumque Perſicum multo auro, multiſque gemmis, dixiſſe: Rectè verò te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta eſt.

60. Hac igitur fortunâ frui licet senibus; nec ætas impedit, quò minùs & ceterarum rerum, & in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset actâ jam ætate in agris, eosque coleret; cujus inter primum & sextum consulatum sex & quadraginta anni interfuerunt: itaque quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hòc beatior, quàm media, quòd auctoritatis plus habebat, laboris verò minùs. Apex autem senectutis est auctoritas.

61. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est totum carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum? quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum vidimus? Quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam antè, de Maximo? quorum non in sententia solùm, sed etiam in nutu residebat aucto-

ritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quàm omnes adolescentiæ voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit; ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ repentè auctoritatem arripere possunt; sed honestè acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos.

63. Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli; quæ & apud nos, & in aliis civitatibus, ut quæque optimè morata, ita diligentissimè observantur. Lysandrum Lacedæmonium, cujus modò mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedæmonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior: quin etiam memoriæ proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: quum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui legati quum essent,

in loco certo consederant, consurrexisse omnes, & senem illum sessum recepisse.

64. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio præclara; sed hoc, de quo agimus, in primis, quòd, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solùm honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendidè usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse.

65. At sunt morosi, & anxii, & iracundi, & difficiles senes; si quærimus, etiam avari: sed hæc, morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi: præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est: quæ tamen omnia dulciora fiunt & moribus bonis, & artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt: quanta in

altero duritas, in altero comitas! Sic ſe res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas vetuſtate coaceſcit: ſeveritatem in ſenectute probo, ſed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo: avaritia verò ſenilis quid sibi velit, non intelligo. Poteſt enim quidquam eſſe abſurdius, quàm, quò minùs viæ reſtat, eò plus viatici quærere?

XIX. Quarta reſtat cauſa, quæ maximè angere atque ſollicitam habere noſtram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certè a ſenectute non poteſt longè abeſſe. O miſerum ſenem, qui mortem contemnendam eſſe in tam longa ætate non viderit! quæ aut planè negligenda eſt, si omnino exſtinguit animum, aut etiam optanda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certè nihil inveniri poteſt. Quid igitur timeam, si aut non miſer poſt mortem, aut beatus etiam futurus ſum?

67. Quamquam quis eſt tam ſtultus, quamvis sit adoleſcens, cui sit exploratum, ſe ad veſperum eſſe victurum? quin etiam ætas illa multò plures, quàm noſtra, mortis caſus habet: faciliùs in morbos incidunt adoleſcentes; graviùs ægrotant; triſtiùs curantur: itaque pauci veniunt ad ſenectutem: quod ni ita accideret, meliùs & prudentiùs viveretur.

Mens enim, & ratio, & consilium, in ſenibus eſt; qui si nulli fuiſſent, nullæ omnino civitates fuiſſent. Sed redeo ad mortem impendentem: quod illud eſt crimen ſenectutis, quum illud videatis cum adoleſcentia eſſe commune? Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exſpectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem eſſe communem.

68. At ſperat adoleſcens, diu ſe victurum, quod ſperare idem ſenex non poteſt. Insipienter ſperat: quid enim ſtultius, quàm incerta pro certis habere, falſa pro veris? Senex ne quod ſperet quidem habet. At eſt eò meliore conditione, quàm adoleſcens, quum id, quod ille ſperat, hic jam conſecutus eſt. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quamquam, ô dii boni! quid eſt in hominis vita diu? Da enim ſupremum tempus: exſpectemus Tarteſſiorum regis ætatem: fuit enim (ut ſcriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit.

69. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo eſt aliquid extremum: quum enim id advenit, tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantùm remanet, quod virtute & rectè factis conſecutus sis: horæ quidem cedunt, &

dies, & menses, & anni; nec præteritum tempus umquam revertitur; nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modò, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad *Plaudite* vivendum.

70. Breve enim tempus ætatis, satis est longum ad bene honestéque vivendum: sin processéris longiùs, non magis dolendum est, quàm agricolæ dolent, præteritâ verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse: ver enim, tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, & percipiendis accommodata sunt.

71. Fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) antè partorum bonorum memoria & copia. Omnia verò, quæ secundùm naturam fiunt, sunt habenda in bonis: quid est autem tam secundùm naturam, quàm senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante & repugnante naturâ. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut quum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; senes autem, sicut suâ sponte, nullâ adhibitâ vi, consumptus ignis exstinguitur. Et quasi poma ex arboribus, si cruda

ſunt, vi avelluntur, ſi matura & cocta, decidunt; ſic vitam adoleſcentibus vis aufert, ſenibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda eſt, ut quò propiùs ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione eſſe venturus.

XX. Omnium ætatum certus eſt terminus; ſenectutis autem nullus: rectéque in ea vivitur, quoad munus officii exſequi & tueri possis; & tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam ſenectus sit, quàm adoleſcentia, & fortior. Hoc illud eſt; quod Piſiſtrato tyranno a Solone reſponſum eſt; quum illi quærenti, Quâ tandem ſpe fretus, sibi tam audaciter obsiſteret, reſpondiſſe dicitur, Senectute. Sed vivendi finis eſt optimus, quum integrâ mente, ceteriſque ſensibus, opus ipſa ſuum eadem, quæ coagmentavit, natura diſſolvit.

73. Ut navem, ut ædificium idem deſtruit facillimè, qui conſtruxit; sic hominem eadem optimè, quæ conglutinavit, natura diſſolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægrè; inveterata, facilè divellitur: ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avidè appetendum ſenibus, nec sine cauſa deſerendum sit; vetatque Pythagoras injuſſu imperatoris, id eſt, dei, de præsidio & ſtatione vitæ decedere.

dere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum & lamentis vacare: vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an meliùs Ennius:

Nemo me lacrymis decoret, neque Funera lessum Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur.

74. Jam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus; sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest: moriendum enim certè est; & id incertum, an eo ipso die.

75. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit animo consistere? de qua non ita longâ disputatione opus esse videtur, quum recorder, non solùm L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duo Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum

L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum sæpe locum profectas alacri animo & erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, & ii quidem non solùm indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent?

76. Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas, vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? sunt & ineuntis adolescentiæ: num ea jam constans requirit ætas, quæ media dicitur? sunt etiam hujus ætatis; ne ea quidem quæruntur a senectute: sunt extrema quædam studia senectutis; ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod quum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eò meliùs mihi cernere videor, quò ab ea propiùs absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissi-

mos, vivere arbitror; & eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, & gravi opere perfungimur: est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, & quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantiâ: nec me solùm ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum, & auctoritas.

78. Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas pene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus: demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat,

esse mortalem : quumque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat ; ne finem quidem habiturum esse motûs, quia numquam se ipse sit relicturus : &, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi : quòd si non possit, non posse interire : magnoque esse argumento, homines scire pleraque antè quàm nati sint, quòd jam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primùm accipere videantur, sed reminisci & recordari. Hæc Platonis ferè.

XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major, hæc dicit. » Nolite » arbitrari, ô mihi carissimi filii, me, » quum a vobis discessero, nusquam, » aut nullum fore : nec enim, dum eram » vobiscum, animum meum videbatis ; » sed eum esse in hoc corpore, ex iis » rebus, quas gerebam, intelligebatis : » eumdem igitur esse creditote, etiam si » nullum videbitis.

80. » Nec verò clarorum virorum post » mortem honores permanerent, si nihil » eorum ipsorum animi efficerent, quo » diutius memoriam sui tuerentur. Mihi » quidem numquam persuaderi potuit,

» animos, dum in corporibus essent mor-
» talibus, vivere; quum exissent ex iis,
» emori : nec verò tum animum esse in-
» sipientem, quum ex insipienti corpore
» evasisset ; sed quum omni admixtione
» corporis liberatus, purus & integer esse
» cœpisset, tum esse sapientem. Atque
» etiam, quum hominis natura morte
» dissolvitur, ceterarum rerum perspi-
» cuum est, quò quæque discedant ;
» abeunt enim illuc omnia, unde orta
» sunt : animus autem solus, nec quum
» adest, nec quum discedit, apparet. Jam
» verò videtis, nihil esse morti tam si-
» mile, quàm somnum. Atqui dormien-
» tium animi maximè declarant divinita-
» tem suam.

» 81. Multa enim, quum remissi &
» liberi sunt, futura prospiciunt : ex quo
» intelligitur, quales futuri sint, quum
» se planè corporis vinculis relaxaverint.
» Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote
» ut deum : sin unà est interiturus ani-
» mus cum corpore, vos tamen deos ve-
» rentes, qui hanc omnem pulchritudi-
» nem tuentur & regunt, memoriam
» nostri piè inviolatéque servabitis. Cyrus
quidem hæc moriens. Nos, si placet,
nostra videamus.

XXIII. Nemo umquam mihi, Scipio,
persuadebit, aut patrem tuum Paulum,

aut duos avos, Paulum & Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiæque susceptturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? nonne meliùs multò fuisset, otiosam ætatem, & quietam, sine ullo labore aut contentione traducere? Sed nescio quomodo animus erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset: quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maximè ad immortalem gloriam niteretur.

83. Quid, quòd sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat & longiùs, videre, se ad meliora proficisci; ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui & dilexi, videndi; neque verò eos solùm convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus

audivi, & legi, & ipse conscripsi. Quò quidem me proficiscentem haud sanè quis facilè retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit; & si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam, & in cunis vagiam, valde recusem; nec verò velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari.

84. Quid enim habet vita commodi? quid non potiùs laboris? sed habeat sanè: habet certè tamen, aut satietatem, aut modum: non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, sæpe fecerunt: neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: & ex hac vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo: commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi dedit.

85. O præclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, quumque ex hac turba & colluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solùm viros, de quibus antè dixi; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior; cujus a me corpus crematum est; quod contrà decuit ab illo meum: animus verò non me deserens, sed respectans, in ea profectò loca discessit, quò mihi ipsi cernebat esse ve-

niendum: quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quòd æquo animo ferrem: sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum & discessum fore.

86. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solùm non molesta, sed etiam jucunda. Quòd si in hoc erro, quòd animos hominum immortales esse credam, libenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quòd si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est: nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum: senectus autem, peractio ætatis est, tamquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjunctâ satietate.

Habui hæc, de senectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis, ut ea, quæ ex me audistis, re experti probare possitis.

LÆLIUS,

SIVE

DE AMICITIA

DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

I. QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Lælio, socero suo memoriter & jucundè solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumptâ virili togâ, ut, quoad possem, & liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter & commodè dicta, memoriæ mandabam; fierique studebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli; quem unum nostræ civitatis & ingenio, & justitiâ præstan-

tissimum audeo dicere. Sed de hoc aliàs; nunc redeo ad augurem.

2. Quum sæpe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum & ego essem unà & pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum ferè omnibus erat in ore. Meministi enim, Attice, & eò magis, quòd P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul dissideret, quocum conjunctissimè & amantissimè vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel querela.

3. Itaque tum Scævola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum, & cum altero genero C. Fannio, M. filio, paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas in hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, *inquam*, &, *inquit*, sæpius interponeretur; atque ut, tamquam a præsentibus, coràm haberi sermo videretur.

4. Quum enim sæpe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostrâ familiaritate, visa est: itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo ro-

gatu. Sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quàm ejus, qui & diutissime senex fuisset, & in ipsa senectute præ ceteris floruisset; sic, quum accepissemus a patribus maximè memorabilem C. Lælii, & P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitia ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola.

5. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, & eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo ferè senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Lælius & sapiens (sic enim est habitus) & amicitiæ gloriâ excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius, & Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur: respondet Lælius; cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

II. Fannius. Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse conjectos: unum te sapientem & appellant & existimant. Tribuebatur hoc modò M. Catoni: scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat, multaque ejus & in senatu, & in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acutè ferebantur, propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis: te autem alio quodam modo, non solùm naturâ & moribus, verùm etiam studio & doctrinâ esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Græcia neminem: nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtiliùs quærunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, & eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum.

7. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eòque magis, quòd his

proximis Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissimè semper illum diem, & illud munus solitus esses obire.

8. Scævola. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderatè; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quòd autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, invaletudinem causæ, non mœstitiam fuisse.

9. Lælius. Rectè tu quidem, Scævola, & verè: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amicè; sed, ut mihi videris, non rectè judicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram Paulum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto & spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ip-

ſum, quem Apollo, ut ais, ſapientiſſimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quàm id rectè faciam, viderint ſapientes; ſed certè mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; &, ut confirmare poſſum, nemo certè fuit: ſed non egeo medicinâ: me ipſe conſolor; & maximè illo ſolatio, quòd eo errore careo, quo amicorum deceſſu plerique angi ſolent: nihil enim mali accidiſſe Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit: ſuis autem incommodis graviter angi, non amicum, ſed ſe ipſum amantis eſt.

11. Cum illo verò quis neget actum eſſe præclarè? nisi enim, quod ille minimè putabat, immortalitatem optare vellet, quid non eſt adeptus, quod homini fas eſſet optare? qui ſummam ſpem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adoleſcens incredibili virtute ſuperavit: qui conſulatum petivit numquam, factus eſt conſul bis; primùm ante tempus; iterum sibi, ſuo tempore, reipublicæ, pene ſerò: qui, duabus urbibus everſis, inimicissimis huic imperio, non modò præſentia, verùm etiam futura bel-

la delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? justitiâ in omnes? hæc nota sunt vobis: quàm autem civitati carus fuerit, mœrore funeris, indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno antè quàm mortuus est, mecum & cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio.

12. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere; moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen verè licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, a populo Romano, a sociis, & Latinis, pridie quàm excessit e vita; ut ex tam alto dignitatis gradu, ad superos videatur deos potiùs, quàm ad inferos pervenisse. Neque enim assentior iis, qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt, quod non fecissent profectò, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur; vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis & præceptis suis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos; iisque, quum e corpore excessissent, reditum in cœlum patere, optimoque & justissimo cuique expeditissimum.

14. Quod idem Scipioni videbatur; qui quidem quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum & Philus, & Manilius adessent, & alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum venisses, triduum disseruit de republica; cujus disputationis fuit extremum ferè de immortalitate animorum; quæ se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillimè evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quàm Scipioni? quocirca mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis, quàm

amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum, & corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certè nihil mali: sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum & nos gaudemus, & hæc civitas, dum erit, lætabitur.

15. Quamobrem cum illo quidem (ut suprà dixi) actum optimè est; mecum incommodiùs; quem fuerat æquius, ut priùs introieram, sic priùs exire de vita. Sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beatè vixisse videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publica, & de privata fuit; quocum & domus, & militia communis; & id, in quo est omnis vis amicitiæ, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modò Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quàm quòd amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eò magis est cordi, quòd ex omnibus seculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis & Lælii amicitiam, notam posteritati fore.

16. Fannius. Istud quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiæ men-

tionem fecisti, & sumus otiosi, pergratum mihi feceris (spero item Scævolæ) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, quum ex te quæruntur; sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des. SCÆVOLA. Mihi verò pergratum erit; atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

V. LÆLIUS. Ego verò non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam & præclara res est, & sumus, ut dixit Fannius, otiosi: sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent, quamvis subitò. Magnum opus est, egetque exercitatione non parvâ. Quamobrem quæ disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantùm possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas.

18. Sed hoc primùm sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtiliùs disserunt; fortasse verè, sed ad communem utilitatem parum: negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapien-

tem. Sit ita sanè: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus: nos autem ea, quæ sunt in usu, vitaque communi, non ea, quæ finguntur, aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen & invidiosum, & obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi.

19. Agamus igitur pingui Minervâ, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, libido, audacia; sintque magnâ constantiâ, ut ii fuerunt, modò quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam; major autem, ut quisque proximè accederet: itaque cives, potiores, quàm peregrini; & propinqui, quàm alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet fir-

mitatis: namque hoc præstat amicitia propinquitati, quòd ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublatâ enim benevolentiâ amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maximè potest, quòd ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, & adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia, & caritate summa consensio: quâ quidem haud scio, an, exceptâ sapientiâ, quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates: belluarum hoc quidem extremum est; illa autem superiora, caduca & incerta, posita non tam in nostris consiliis, quàm in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclarè illi quidem; sed hæc ipsa virtus amicitiam & gignit, & continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.

21. Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magni-

ficentiâ metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos: his communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros, amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

22. Principiò, cui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? quid dulcius, quàm habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æquè, ac tu ipse, gauderet? adversas verò ferre difficile esset sine eo, qui illas graviùs etiam, quàm tu, ferret. Denique ceteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus ferè singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquò te verteris, præstò est, nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aquâ, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quàm amicitiâ: neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quæ tamen ipsa & delectat, & prodest) sed de vera & perfecta loquor, qualis eo-

rum, qui pauci nominantur, fuit: nam & secundas res, splendidiores facit amicitia, & adversas partiens communicansque, leviores.

VII. Quumque plurimas & maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quòd bonâ spe prælucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etenim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui: quocirca & absentes adsunt, & egentes abundant, & imbecilles valent, &, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quòd si exemeris ex natura rerum benevolentiæ conjunctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit: id si minùs intelligitur, quanta vis amicitiæ concordiæque sit; ex dissensionibus atque ex discordiis percipi potest: quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest.

24. Agrigentinum quidem, doctum quemdam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura

totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam: atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt, & re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores totâ caveâ nuper in hospitis & amici mei M. Pacuvii nova fabula; quum ignorante rege uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera fuisse facturos? facilè indicabat ipsa natura vim suam; quum homines, quod facere ipsi non possent, id rectè fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quod sentirem, potuisse dicere: si qua præterea sunt (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote.

25. FANNIUS. Nos autem a te potiùs; quamquam etiam ab istis sæpe quæsivi & audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ. SCÆVOLA. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de Republica disputatum, affuisses: qualis tum patronus justitiæ fuit contra

accuratam orationem Phili! FANNIUS. Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere. SCÆVOLA. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summâ fide, constantiâ, justitiâque servatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. LÆLIUS. Vim hoc quidem est afferre: quid enim refert, quâ me ratione cogatis? cogitis certè: studiis enim generorum, præsertim in re bona, quum difficile est, tum ne æquum quidem, obsistere. Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maximè illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia; ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minùs per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiæ; sed antiquior, & pulchrior, & magis a natura ipsa profecta alia causa: amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps est ad benevolentiam conjungendam: nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur & observantur causâ temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; &, quidquid in ea est, id est verum & voluntarium.

27. Quapropter a natura mihi videtur potiùs, quàm ab indigentia, orta amicitia,

tia, & applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quàm cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, & ab eis ita amantur, ut facilè earum sensus appareat: quod in homine multò est evidentius. Primùm ex ea caritate, quæ est inter natos & parentes; quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus & natura congruamus, quòd in eo quasi lumen aliquod probitatis & virtutis perspicere videamur.

28. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat homines ad diligendum; quippe quum propter virtutem & probitatem eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua & benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho & Annibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper hæc civitas oderit.

IX. Quòd si tanta vis probitatis est; ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem & bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor & beneficio accepto, & studio perspecto, & consuetudine adjunctâ; quibus rebus ad illum primum motum animi & amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sanè relinquunt, & minimè generosum, ut ita dicam, ortum amicitiæ, quam ex inopia atque indigentia natam volunt.

30. Quod si ita esset, ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longè secus est. Ut enim quisque sibi plurimùm confidit, & ut quisque maximè virtute & sapientiâ sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet; ita in amicitiis expetendis colendisque maximè excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minimè herclè: ac ne egô quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis ejus; ille vicissim opinione

fortaſſe nonnullâ, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam conſuetudo. Sed quamquam utilitates multæ & magnæ conſecutæ ſunt, non ſunt tamen ab earum ſpe cauſæ diligendi profectæ.

31. Ut enim benefici liberaleſque ſumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur) ſed naturâ propensi ad liberalitatem ſumus; sic amicitiam, non ſpe mercedis adducti, ſed quòd omnis ejus fructus in ipſo amore ineſt, expetendam putamus.

32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longè diſſentiunt; nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum ſuſpicere poſſunt, qui ſuas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam: quamobrem hos quidem ab hoc ſermone removeamus; ipsi autem intelligamus, naturâ gigni ſenſum diligendi, & benevolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant ſeſe & propiùs admovent, ut & uſu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, & moribus; sintque pares in amore, & æquales; propenſioreſque ad bene merendum, quàm ad repoſcendum; atque hæc inter eos sit honeſta certatio. Sic & utilitates ex amicitia maximæ capientur;

& erit ejus ortus a natura, quàm ab imbecillitate, & gravior, & verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata diſſolveret: ſed quia natura mutari non poteſt, idcirco veræ amicitiæ ſempiternæ ſunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc fortè vultis. Fannius. Tu verò perge, Læli: pro hoc enim, qui minor eſt natu, meo jure respondeo. Scævola. Rectè tu quidem: quamobrem audiamus.

X. Lælius. Audite ergo, optimi viri, ea quæ ſæpiſſime inter me & Scipionem de amicitia diſſerebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius eſſe dicebat, quàm amicitiam uſque ad extremum vitæ permanere: nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere ſæpe; vel ut de republica non idem ſentirent: mutari etiam mores hominum ſæpe dicebat, aliàs adverſis rebus, aliàs ætate ingraveſcente: atque earum rerum exemplum ex ſimilitudine capiebat ineuntis ætatis, quòd ſummi puerorum amores ſæpe unà cum prætexta ponerentur.

34. Sin autem ad adoleſcentiam perduxiſſent; dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipiſci uterque non poſſet. Quòd ſi qui longiùs in amicitia provecti eſſent, tamen ſæpe la-

befactari, si in honoris contentionem incidiſſent: peſtem enim majorem eſſe nullam in amicitiis, quàm in pleriſque pecuniæ cupiditatem; in optimis quibuſque honoris certamen, & gloriæ; ex quo inimicitias maximas ſæpe inter amicissimos exſtitiſſe.

35. Magna etiam dissidia, & plerumque juſta naſci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non eſſet, poſtularetur; ut aut libidinis miniſtri, aut adjutores eſſent ad injuriam: quod qui recuſarent, quamvis honeſtè id facerent, jus tamen amicitiæ deſerere arguerentur ab iis, quibus obſequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent poſtulare, poſtulatione ipsâ profiteri, omnia ſe amici causâ eſſe facturos: eorum querelâ inveteratas non modò familiaritates exſtingui ſolere, ſed etiam odia gigni ſempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia ſubterfugere non modò ſapientiæ, ſed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primùm videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viſcellinum amici regnum appetentem, nùm Sp. Mælium debuerunt juvare?

37. Tib. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, æqualibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blosius, Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, quum ad me, qui aderam Lænati & Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quòd tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? *Numquam*, inquit, *voluisset id quidem.* Sed, si voluisset? *Paruissem.* Videtis, quàm nefaria vox: & hercle ita fecit, vel plus etiam, quàm dixit: non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem præbuit: itaque hac amentiâ, quæstione novâ perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, pœnas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causâ peccaveris: nam, quum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

38. Quòd si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfectâ quidem sapientiâ sumus, si nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut

de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis : ex hoc numero nobis exempla ſumenda ſunt ; & eorum quidem maximè, qui ad ſapientiam proximè accedunt.

39. Videmus Papum Æmilium C. Luſcino familiarem fuiſſe (sic a patribus accepimus) bis unà conſules, & collegas in cenſura : tum & cum iis, & inter ſe conjunctiſſimos fuiſſe, M'. Curium, & T. Coruncanium, memoriæ proditum eſt. Igitur ne ſuſpicari quidem poſſumus, quemquam horum ab amico quippiam contendiſſe, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam eſſet : nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendiſſet, impetratum non fuiſſe ? quum illi ſanctiſſimi viri fuerint ; æquè autem nefas sit, tale aliquid & facere rogatum, & rogare. At verò Tib. Gracchum ſequebantur C. Carbo, C. Cato, & minimè tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitia ſanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati : turpis enim excuſatio eſt, & minimè accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam ſe amici causâ feciſſe fateatur. Etenim eo loco, Fanni & Scævola, locati ſumus, ut nos longè proſpicere oporteat futuros ca-

ſus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de ſpatio curriculoque conſuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus eſt, vel regnavit is quidem paucos menſes. Num quid ſimile populus Romanus audierat, aut viderat.

41. Hunc etiam poſt mortem ſecuti amici & propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, ſine lacrymis non queo dicere: nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Tib. Gracchi, ſuſtinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid exſpectem, non libet augurari: ſerpit enim deinde res, quæ procliviùs ad perniciem, quum ſemel cœpit, labitur. Videtis in tabella jam antè quanta ſit facta labes, primò Gabiniâ lege, biennio autem pòſt, Caſſiâ. Videre jam videor populum a ſenatu disjunctum, multitudiniſque arbitrio res maximas agi. Plures enim diſcent, quemadmodum hæc fiant, quàm quemadmodum his reſiſtatur.

42. Quorſum hæc? quia ſine ſociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum eſt igitur bonis, ut, ſi in ejuſmodi amicitias ignari caſu aliquo inciderint, ne exiſtiment, ita ſe alligatos, ut ab amicis, magnâ aliquâ re in rempublicam peccantibus, non diſcedant: improbis autem pœna ſtatuenda eſt; nec verò minor iis, qui ſecuti erunt alterum, quàm iis, qui ipſi

fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themiſtocle ? quis potentior ? qui quum imperator bello Persico ſervitute Græciam liberaſſet, propterque invidiam in exsilium pulſus eſſet, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis antè apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus eſt nemo : itaque mortem sibi uterque conſcivit.

43. Quare talis improborum conſensio non modò excuſatione amicitiæ tegenda non eſt, ſed potiùs omni ſupplicio vindicanda ; ut ne quis sibi conceſſum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, ſequi : quod quidem, ut res cœpit ire, haud ſcio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ eſt, qualis reſpublica poſt mortem meam futura ſit, quàm qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ ſanciatur, ut ab amicis honeſta petamus, amicorum causâ honeſta faciamus ; ne exſpectemus quidem, dum rogemur : ſtudium ſemper adsit, cunctatio absit : consilium verò dare gaudeamus liberè : plurimùm in amicitia amicorum bene ſuadentium valeat auctoritas : eaque adhibeatur ad monendum non modò apertè, ſed etiam acriter, si res poſtulabit ; & adhibitæ pareatur.

45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græcia, placuisse opinor mirabilia quædam; sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quàm laxissimas habenas habere amicitiæ; quas vel adducas, quum velis, vel remittas: caput enim esse ad beatè vivendum, securitatem; quâ frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus.

46. Alios autem dicere aiunt multò etiam inhumaniùs (quem locum breviter perstrinxi paulò antè) præsidii adjumentique causâ, non benevolentiæ, neque caritatis, amicitias esse expetendas: itaque ut quisque minimùm firmitatis habeat, minimúmque virium, ita amicitias appetere maximè: ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quàm viri; & inopes, quàm opulenti; & calamitosi, quàm ii, qui putentur beati.

47. O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt; quâ a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius: quæ est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis

repudianda. Neque enim eſt conſentaneum, ullam honeſtam rem actionemve, ne ſollicitus ſis, aut non ſuſcipere, aut ſuſceptam deponere. Quòd si curam fugimus, virtus fugienda eſt; quæ neceſſe eſt, cum aliqua cura res sibi contrarias aſpernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injuſtis juſtos maximè dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modeſtos. Ergo hoc proprium eſt animi bene conſtituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrariis.

48. Quamobrem si cadit in ſapientem animi dolor (qui profectò cadit, nisi ex ejus animo exſtirpatam humanitatem arbitremur) quæ cauſa eſt, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam ſuſcipiamus moleſtias? Quid enim intereſt, motu animi ſublato, non dico inter hominem & pecudem, ſed inter hominem & ſaxum, aut truncum, aut quidvis generis ejuſdem? Neque enim ſunt iſti audiendi, qui virtutem duram, & quasi ferream eſſe quamdam volunt; quæ quidem eſt quum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut & bonis amici quasi diffundantur, & incommodis contrahantur. Quamobrem angor iſte, qui pro amico ſæpe capiendus eſt, non tantum valet, ut tollat e

vita amicitiam; non plus, quàm ut virtutes, quia nonnullas curas & molestias afferunt, repudientur.

XIV. Quum autem contrahat amicitiam (ut suprà dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet & adjungat; id quum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quàm delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut vestitu cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine studiorum officiorumque jucundius.

50. Quòd si etiam illud addimus, quod rectè addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat, tam attrahat, quàm ad amicitiam similitudo; concedetur profectò verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propinquitate conjunctos, atque naturâ. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quàm natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni & Scævola, constat (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiæ fons a natura constitutus: sed eadem bonitas etiam ad multitudinem per-

tinet. Non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba; quæ etiam populos universos tueri, eisque optimè consulere soleat: quod non faceret profectò, si a caritate vulgi abhorreret.

51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere: non enim tam utilitas parta per amicum, quàm amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiæ propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus & copiis, maximéque virtute præditi, in qua plurimum est præsidii, minimè alterius indigeant, liberalissimi sint, & beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis: ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam operâ nostrâ, nec domi nec militiæ Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, proh deûm fidem, atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec

ipſe ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? hæc enim eſt tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla ſtabilis benevolentiæ poteſt eſſe fiducia: omnia ſemper ſuſpecta, atque ſollicita: nullus locus amicitiæ.

53. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo ſe metui putat? Coluntur tamen ſimulatione duntaxat ad tempus. Quòd ſi fortè (ut fit plerumque) ceciderint; tum intelligitur, quàm fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixiſſe ferunt tum exſulantem ſe intellexiſſe, quos fidos amicos habuiſſet, quos infidos, quum jam neutris gratiam referre poſſet: quamquam miror, illâ ſuperbiâ & importunitate si quemquam habere potuit.

54. Atque ut hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere; sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim ſolùm ipſa fortuna cæca eſt, ſed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa eſt. Itaque efferuntur illi ferè faſtidio & contumaciâ; neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri poteſt. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio,

potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis.

55. Quid autem stultius, quàm, quum plurimùm copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam & pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causâ laborent: ejus enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis & certa possessio; ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta & deserta ab amicis non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, & quasi termini diligendi; de quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis.

57. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior: nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quis-

que, sic in amicum sit animatus. Quàm multa enim, quæ noſtrâ causâ numquam faceremus, facimus causâ amicorum? precari ab indigno, ſupplicare; tum acerbiùs in aliquem invehi, inſectarique vehementiùs; quæ in noſtris rebus non ſatis honeſtè, in amicorum fiunt honeſtissimè: multæ quoque res ſunt, in quibus de ſuis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potiùs, quàm ipsi, fruantur.

58. Altera ſententia eſt, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus; hoc quidem eſt nimis exiguè & exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum & datorum. Divitior mihi, & affluentior videtur eſſe vera amicitia; nec obſervare reſtrictè, ne plus reddat, quàm acceperit: neque enim verendum eſt, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur.

59. Tertius verò ille finis deterrimus, ut, quanti quiſque ſe ipſe faciat, tanti fiat ab amicis: ſæpe enim in quibuſdam aut animus abjectior eſt, aut ſpes amplificandæ fortunæ fractior: non eſt igitur amici, talem eſſe in eum, qualis ille in ſe eſt; ſed potiùs eniti & efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in ſpem cogitationemque meliorem.

Alius igitur finis veræ amicitiæ constituendus est, si priùs, quid maximè reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quàm ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus : nec verò se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem ; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere & optare, ut quàm sæpissimè peccet amicus, quò plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum : rursum autem rectè factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere.

60. Quare hoc quidem præceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potiùs præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus : quin etiam si minùs felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potiùs, quàm inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum ar-

bitror, ut quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut etiam si qua fortuna acciderit, ut minùs justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modò ne summa turpitudo sequatur: est enim quatenus amicitiæ dari venia possit: nec verò negligenda est fama; nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium; quàm blanditiis & assentando colligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas, minimè repudianda est.

62. Sed sæpe (redeo enim ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quòd omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras & oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: & in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam, & notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, & stabiles, & constantes eligendi; cujus generis est magna penuria; & judicare difficile est sanè, nisi expertum: experiendum autem est in ipsa amicitia:

ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi poteſtatem.

63. Eſt igitur prudentis, ſuſtinere, ut currum, ſic impetum benevolentiæ; quò utamur quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam ſæpe in parva pecunia perſpiciuntur, quàm sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoſcuntur in magna. Sin verò erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ, ſordidum exiſtiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magiſtratus, imperia, poteſtates, opes amicitiæ non anteponent? ut, quum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitiæ, non multò illa malint? imbecilla enim natura eſt ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglectâ amicitiâ conſecuti ſunt, obſcuratum iri arbitrantur, quia non sine magna cauſa sit neglecta amicitia.

64. Itaque veræ amicitiæ difficillimè reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica verſantur. Ubi enim iſtum invenias, qui honorem amici anteponat ſuo? Quid? hæc ut omittam, quàm graves, quàm difficiles pleriſque videntur calamitatum ſocietates? ad quas non eſt facile inventu, qui deſcendat. Quamquam Ennius rectè:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen hæc duo levitatis & infirmitatis plerosque convincunt ; aut si in bonis rebus contemnunt, aut si in malis deserunt.

XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maximè raro hominum genere judicare debemus, & pene divino. Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides est : nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem præterea, & communem, & consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est; quæ omnia pertinent ad fidelitatem : neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, & tortuosum. Neque verò, qui non iisdem rebus movetur, & naturâ consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eódem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis ; quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse : est enim boni viri (quem eumdem sapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitia ; primum, ne quid fictum sit, neve simulatum : apertè enim vel odisse, magis ingenui est, quàm fronte occultare sententiam : deinde non

solùm ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum.

66. Accedat huc suavitas quædam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem, & in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet, & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis, num quando amici novi, digni amicitiâ, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio: non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima; verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiæ munus expletum sit.

68. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ; vetustas tamen suo loco conservanda est: maxima est enim vis vetustatis & consuetudinis, ut in ipso equo, cujus modò mentionem feci, si

nulla res impediat, nemo eſt, qui non eo, quo conſuevit, libentiùs utatur, quàm intractato & novo: nec modò in hoc, quod eſt animal, ſed in iis etiam, quæ ſunt inanimata, conſuetudo valet; quum locis etiam ipsis montuosis delectemur, & silveſtribus, in quibus diutius commorati ſumus.

69. Sed maximum eſt in amicitia, ſuperiorem parem eſſe inferiori: ſæpe enim excellentiæ quædam ſunt; qualis erat Scipionis in noſtro, ut ita dicam, grege. Numquam ſe ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio antepoſuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. verò Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quòd is anteibat ætate, tamquam ſuperiorem colebat; ſuoſque omnes per ſe eſſe ampliores volebat.

70. Quod faciendum imitandumque eſt omnibus: ut, si quam præſtantiam virtutis, ingenii, fortunæ conſecuti ſunt, impertiant eam ſuis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortunâ, eorum augeant opes, eiſque honori sint & dignitati; ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem ſtirpis & generis in famulatu fuerint, quum cogniti

ſunt, & aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in paſtores, quos patres multos annos eſſe duxerunt. Quod quidem eſt multò profectò magis in veris patribus certiſque faciendum. Fructus enim ingenii & virtutis, omniſque præſtantiæ, tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui ſunt in amicitiæ conjunctioniſque necessitudine ſuperiores, exæquare ſe cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, ſe a ſuis amicis aut ingenio, aut fortunâ, aut dignitate ſuperari: quorum plerique aut queruntur ſemper aliquid, aut etiam exprobrant; eóque magis, si aliquid habere ſe putant, quod officiosè, & amicè, & cum labore aliquo ſuo factum queant dicere. Odioſum ſanè genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminiſſe debet is, in quem collata ſunt, non commemorare, qui contulit.

72. Quamobrem ut ii, qui ſuperiores ſunt, ſummittere ſe debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere: ſunt enim quidam, qui moleſtas amicitias faciunt, quum ipsi ſe contemni putant; quod non ferè contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos ſe arbitrantur, qui hac opinione non modò verbis, ſed etiam opere levandi ſunt.

73. Tantum autem cuique tribuendum est, primùm, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere: non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos producere; ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quòd si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

74. Omnino amicitiæ, corroboratis jam, confirmatisque & ingeniis, & ætatibus, judicandæ sunt; nec, si qui ineunte ætate venandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt: isto enim modo nutrices & pædagogi jure vetustatis plurimum benevolentiæ postulabunt; qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi: aliter amicitiæ stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni, improbis; improbi, bonis amici esse non possunt, nisi quòd tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

75. Rectè etiam præcipi potest in amicitiis, ne intemperata quædam benevo-

lentia

lentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum : nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset : & sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis ; quas qui impedire vult, quòd desiderium non facilè ferat, is & infirmus est mollisque naturâ, & ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, &, quid postules ab amico, & quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria : jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum quum in ipsos amicos, tum in alienos ; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt remissione usûs eluendæ, & (ut Catonem dicere audivi) dissuendæ magis, quàm discindendæ : nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit.

77. Sin autem morum, aut studiorum commutatio quædam (ut fieri solet)

facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit (loquor enim, ut paulò antè dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solùm amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ videantur: nihil enim turpius, quàm cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio; propter dissensionem autem, quæ erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate, & offensione animi non acerbâ.

78. Quamobrem primùm danda opera est, ne qua amicorum dissidia fiant: sin tale aliquid evenerit; ut exstinctæ potiùs amicitiæ, quàm oppressæ esse videantur. Cavendum verò est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ; e quibus jurgia, maledicta, contumeliæ generentur: quæ tamen si tolerabiles erunt, ferendæ sunt; & hic honos veteri amicitiæ tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis citò diligere incipiamus, neve indignos.

79. Digni autem sunt amicitiâ, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur.

Rarum genus (& quidem omnia præclara rara) nec quidquam difficilius, quàm reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum : sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit ; & amicos, tamquam pecudes, eos potissimùm diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos.

80. Ita pulcherrimâ illâ & maximè naturali carent amicitiâ, per se & propter se expetendâ ; nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis & quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipso mercedem exigat caritatis suæ, sed quòd per se sibi quisque carus est : quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur : est enim is quidem tamquam alter idem.

81. Quòd si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primùm ut se ipse diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur) deinde ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes ; idque faciunt cum desiderio, & cum quadam similitudine amoris humani : quantò id magis in homine fit naturâ, qui & se ipse diligit, & alterum anquirit, cujus animum ita cum suo commisceat, ut efficiat pene unum ex duobus ?

XXII. Sed plerique perversè, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt; quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primùm ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere: in talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiæ confirmari potest; quum homines benevolentiâ conjuncti, primùm cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt; deinde æquitate justitiâque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet: neque quidquam umquam nisi honestum & rectum alter ab altero postulabit; neque solùm colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex ea tollit verecundiam.

83. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta & consociata cum altera perveniret; quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimusque comitatus.

84. Hæc eſt, inquam, ſocietas, in qua omnia inſunt, quæ putant homines expetenda, honeſtas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas; ut, quum hæc adſint, beata vita sit, & sine his eſſe non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipiſci, virtuti opera danda eſt; sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam conſequi poſſumus: eâ verò neglectâ, qui ſe amicos habere arbitrantur, tum ſe denique erraſſe ſentiunt, quum eos gravis aliquis caſus experiri cogit.

85. Quocirca (dicendum eſt enim ſæpius) quum judicaveris, diligere oportet; non quum dilexeris, judicare. Sed quum multis in rebus negligentiâ plectimur; tum maximè in amicis & deligendis & colendis: præpoſteris enim utimur consiliis, & acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro & citro, vel uſu diuturno, vel etiam officiis, repentè in medio curſu amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus.

XXIII. Quò etiam magis vituperanda eſt rei maximè neceſſariæ tanta incuria. Una eſt enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore conſentiunt. Quamquam a multis ipſa virtus contemnitur, & venditatio quædam atque oſtentatio eſſe dicitur: multi divitias de-

ſpiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultuſque delectat : honores verò, quorum cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius eſſe exiſtiment ? itemque cetera, quæ quibuſdam admirabilia videntur, permulti ſunt, qui pro nihilo putent : de amicitia omnes ad unum idem ſentiunt ; & ii qui ad rempublicam ſe contulerunt ; & ii, qui rerum cognitione doctrinâque delectantur ; & ii, qui ſuum negotium gerunt otiosi ; poſtremò ii, qui ſe totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam eſſe nullam ſentiunt, si modò velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim neſcio quomodo per omnium vitam amicitia ; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur eſſe expertem ſui.

87. Quin etiam si quis eâ aſperitate eſt, & immanitate naturæ, congreſſus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuiſſe Athenis Timonem neſcio quem accepimus ; tamen is pati non poſſit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis ſuæ. Atque hoc maximè judicaretur, si quid tale poſſet contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret, & in ſolitudine uſpiam collocaret, atque ibi ſuppeditans omnium rerum, quas natura

desiderat, abundantiam & copiam, hominis omnino adſpiciendi poteſtatem eriperet : quis tam eſſet ferreus, qui eam vitam ferre poſſet, cuique non auferret fructum voluptatum omnium ſolitudo ?

88. Verum ergo illud eſt, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici ſolitum, noſtros ſenes commemorare audivi, ab aliis ſenibus auditum : » Si quis » in cœlum adſcendiſſet, naturamque » mundi, & pulchritudinem siderum per- » ſpexiſſet, inſuavem illam admiratio- » nem ei fore, quæ jucundissima fuiſſet, » si aliquem, cui narraret, habuiſſet. » Sic natura ſolitarium nihil amat, ſemperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum eſt.

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret ; obſurdeſcimus tamen neſcio quomodo, nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Eſt enim varius & multiplex uſus amicitiæ, multæque cauſæ ſuſpicionum offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, ſapientis eſt. Una illa ſubeunda offensio eſt, ut & veritas in amicitia, & fides retineatur : nam & monendi amici ſæpe ſunt, & objurgandi ; & hæc accipienda amicè, quum benevolè fiunt.

89. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas est, si quidem ex ea nascitur odium (quod est venenum amicitiæ) sed obsequium multò molestius, quod peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit: maxima autem culpa in eo est, qui & veritatem aspernatur, & in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio & diligentia est; primùm, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit; assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modò amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur.

90. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeant, hujus salus desperanda est: scitum est enim illud Catonis, ut multa: » Meliùs de quibusdam acerbos inimicos » mereri, quàm eos amicos, qui dulces » videantur: illos verum sæpe dicere, » hos numquam. » Atque illud absurdum est, quòd ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non ca-

piunt; eam capiunt, quâ debent vacare: peccasse enim se non anguntur, objurgari molestè ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur & monere, & moneri, proprium est veræ amicitiæ; & alterum liberè facere, non asperè; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quàm adulationem, blanditiam, assentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem.

92. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maximè: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiæ valere non potest: nam quum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex?

93. Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quàm animus ejus, qui ad alterius non modò sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego. Ait? aio. Postremò imperavi egomet mihi,
Omnia assentari,

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona; quod amici genus adhibere, omnino levitatis est.

94. Multi autem Gnathonum similes, quum sint loco, fortunâ, famâ superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas.

95. Secerni autem blandus amicus a vero, & internosci tam potest, adhibitá diligentiâ, quàm omnia fucata, & simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem & levem civem, & inter constantem, severum & gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Dissuasimus nos: sed nihil de me; de Scipione dicam libentiùs.

96. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione majestas? ut facilè ducem populi Romani diceres. Sed affuistis; & est in manibus oratio: itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam: meminis-

tis, Q. Maximo, fratre Scipionis, & L. Mancino consulibus, quàm popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primùm instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facilè vincebat: atque id actum est prætore me, quinquennio antè quàm consul sum factus. Itaque rei veritate magis, quàm summâ auctoritate causa illa defensa est.

XXVI. Quòd si in scena, in qua rebus fictis & adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modò id patefactum & illustratum est) quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari possis, quum id, quàm verè fiat, ignores. Quamquam ista assentatio quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque eâ delectatur: ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maximè, qui ipse sibi assentetur, & se maximè ipse delectet.

98. Omnino est amans sui virtus: opti-

mè enim se ipsa novit, quámque amabilis sit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione: virtute enim ipsâ non tam multi præditi esse, quàm videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluptatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant: nulla est igitur hæc amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas verò agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere, *magnas: ingentes*, inquit: semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum.

99. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant & invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callidâ assentatione capiantur: apertè enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille & occultus ne se insinuet, studiosè cavendum est: nec enim facillimè agnoscitur, quippe qui etiam adver-

ſando ſæpe aſſentetur ; & litigare ſe ſimulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique ſe patiatur ; ut is, qui illuſus sit, plus vidiſſe videatur. Quid autem turpius, quàm illudi ? quod ne accidat, magis cavendum eſt, ut in Epiclero.

Hodie me ante omnes comicos ſtultos ſenes
Verſâris, atque luſeris lautissimè.

100. Hæc enim etiam in fabulis ſtultissima perſona eſt improvidorum & credulorum ſenum. Sed neſcio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id eſt, ſapientium (de hac dico ſapientia, quæ videtur in hominem cadere poſſe) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipſa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, & tu, Q. Muci, & conciliat amicitias, & conſervat : in ea eſt enim convenientia rerum, in ea ſtabilitas, in ea conſtantia : quæ quum ſe extulit, & oſtendit lumen ſuum, & idem adſpexit agnovitque in alio ; ad id ſe admovet, viciſſimque accipit illud, quod in altero eſt ; ex quo eorum exardeſcit sive amor, sive amicitia : utrumque enim dictum eſt ab amando : amare autem nihil aliud eſt,

nisi eum ipſum diligere, quem ames, nullâ indigentiâ, nullâ utilitate quæsitâ; quæ tamen ipſa efflorefcit ex amicitia, etiam si tu eam minùs ſecutus sis.

101. Hac nos adoleſcentes benevolentiâ ſenes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis noſtri ſocerum, dileximus: hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me & Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium: vicissim autem ſenes in adoleſcentium caritate acquieſcimus; ut ego in veſtra, ut in Q. Tuberonis. Equidem etiam admodum adoleſcentis, P. Rutilii Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata eſt vitæ, naturæque noſtræ, ut alia ætas oriatur; maximè quidem optandum eſt, ut cum æqualibus possis, quibuſcum tamquam e carceribus emiſſus sis, cum iiſdem ad calcem, ut dicitur, pervenire.

102. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque ſunt, ſemper aliqui anquirendi ſunt, quos diligamus, & a quibus diligamur: caritate enim, benevolentiâque ſublatâ, omnis eſt e vita ſublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam eſt ſubitò ereptus, vivit tamen, ſemperque vivet: virtutem enim amavi

illius viri, quæ exſtincta non eſt: nec mihi ſoli verſatur ante oculos, qui illam ſemper in manibus habui, ſed etiam poſteris erit clara & insignis: nemo umquam animo, aut ſpe majora ſuſcipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica conſenſus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit: numquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem ſenſerim; nihil audivi ex eo ipſe, quod nollem: una domus erat, idem victus, iſque communis: neque ſolùm militia; ſed etiam peregrinationes, ruſticationeſque communes.

104. Nam quid ego de ſtudiis dicam cognoſcendi ſemper aliquid, atque diſcendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otioſum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio & memoria, si unà cum illo occidiſſet, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo poſſem: ſed nec illa exſtincta ſunt, alunturque potiùs & augentur cogitatione & memoriâ: &, si illis planè

orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum: omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest; ut, eâ, exceptâ, nihil amicitiâ præstabilius putetis.

PARADOXA,

AD M. BRUTUM.

I. ANIMADVERTI, Brute, ſæpe Catonem, avunculum tuum, quum in ſenatu ſententiam diceret, locos graves ex philoſophia tractare, abhorrentes ab hoc uſu forenſi & publico; ſed dicendo conſequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur: quod eo majus eſt illi, quàm aut tibi, aut nobis; quia nos eâ philoſophiâ plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, & in qua dicuntur ea, quæ non multum diſcrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus (meâ ſententiâ) Stoicus, & ea ſentit, quæ non ſanè probantur in vulgus; & in ea eſt hæresi, quæ nullum ſequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quaſi punctis, quod propoſuit, efficit. Sed nihil eſt tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam in-

cultum, quod non ſplendeſcat oratione, & tamquam excolatur: quod quum ita putarem, feci etiam audaciùs, quàm ille ipſe, de quo loquor. Cato enim duntataxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriæ, Stoicè ſolet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego autem illa ipſa; quæ vix in gymnaſiis, & in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos; quæ quia ſunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipſis etiam παράδοξα appellantur. Tentare volui, poſſentne proferri in lucem, id eſt, in forum, & ita dici, ut probarentur; an alia quædam eſſet erudita, alia popularis oratio: eóque ſcripſi libentiùs, quòd mihi iſta παράδοξα quæ appellant, maximè videntur eſſe Socratica, longéque veriſſima. Accipies igitur hoc parvum opuſculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus, quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit; & deguſtabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti conſuevi, quum ea, quæ dicuntur in ſcholis θετικὰ, ad noſtrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil poſtulo: non eſt enim tale, ut in arce poni poſſit, quaſi illa Minerva Phidiæ; ſed tamen, ut ex eadem officina exiſſe appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.
Quod honeſtum ſit, id ſolum bonum eſſe.

I. VEREOR, ne cui veſtrûm ex Stoicorum hominum diſputationibus, non ex meo ſenſu deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen quod ſentio; & dicam breviùs, quàm res tanta dici poſcit. Numquam mehercule ego neque pecunias iſtorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maximè adſtricti ſunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis eſſe duxi; quippe quum viderem, rebus his circumfluentibus, ea tamen desiderare maximè, quibus abundarent: neque enim expletur umquam, nec ſatiatur cupiditatis sitis; neque ſolùm ea quæ habent libidine augendi cruciantur, ſed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, majorum noſtrorum, ſæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla & commutabilia pecuniæ membra, verbo BONA putaverunt appellanda, quum re ac factis longè aliter judicaviſſent. Poteſtne bonum cuiquam malo eſſe? aut

poteſt quiſquam in abundantia bonorum ipſe eſſe non bonus? Atqui iſta omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, & obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit, quàm vulgi opinio: neque ego umquam bona perdidiſſe dicam, si quis pecus aut ſupellectilem amiſerit; neque non ſæpe laudabo ſapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in ſeptem; cujus quum patriam Prienen cepiſſet hoſtis, ceterique ita fugerent, ut multa de ſuis rebus ſecum aſportarent; quum eſſet admonitus a quodam, ut idem ipſe faceret: *Ego verò*, inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* Ille hæc ludibria fortunæ ne ſua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid eſt igitur, quæret aliquis, bonum? si quid rectè ſit, & honeſtè, & cum virtute, id bene fieri, verè dicitur; &, quod rectum, & honeſtum, & cum virtute eſt, id ſolum opinor Bonum.

II. Sed hæc videri poſſunt obſcuriora, quum lentiùs diſputantur. Vitâ aque factis illuſtranda ſunt ſummorum virorum hæc, quæ verbis ſubtiliùs, quàm ſatis eſt, diſputari videntur. Quæro enim a vobis, num ullam cogitationem habuiſſe videantur ii, qui hanc rempublicam tam præclarè fundatam nobis reliquerunt, aut

argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut ſupellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis poſt liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus adſcendit in cœlum? iiſne, quæ iſti bona appellant? an rebus geſtis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minúſnè gratas diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuiſſe, quàm ſilicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos; ſunt enim omnes pares inter ſe, præter Superbum. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda; si quis item reliquos ejuſdem consilii ſocios, quid ſpectaverint, quid ſecuti sint: num quis exsiſtet, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique præter officium fortis & magni viri, quidquam aliud propositum fuiſſe videatur? Quæ res ad necem Porſennæ C. Mucium impulit, sine ulla ſpe ſalutis ſuæ? quæ vis Coclitem contra ŏmnes hoſtium copias tenuit in ponte ſolum? quæ patrem Decium, quæ filium devotavit, atque immisit in armatas hoſtium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victûs M'. Curii ſequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. & P. Scipiones, qui Carthaginien-

sium adventum corporibus suis interclu-dendum putaverunt? Quid Africanus ma-jor? quid minor? quid inter horum æta-tes interjectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domesticis exemplis abunda-mus: cogitasse quidquam putamus in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile es-se, & præclarum videretur?

III. Veniant igitur isti irrisores hujus orationis ac sententiæ; & jam vel ipsi judicent, utrùm se horum alicujus, qui marmoreis tectis, ebore & auro fulgenti-bus, qui signis, qui tabulis, qui cælato auro & argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? Atque hæc quidem, quæ modò huc, modò illuc transferuntur, facilè ad-duci solent, ut in rebus bonis esse ne-gent; illud tamen arctè tenent, accuraté-que defendunt, voluptatem esse summum bonum: quæ quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, quum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est præstantius, neque divi-nius; sic te ipse abjicies atque proster-nes, ut nihil inter te atque inter quadru-pedem aliquam putes interesse? Quid-quam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quis-

que eſt maximè boni particeps, ita & laudabilis maximè; neque eſt ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeſtè poſſit gloriari: quid autem eſt horum in voluptate? melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quiſquam in potiundis voluptatibus gloriando ſeſe, & prædicatione effert? Atqui si voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non eſt; eaque, quò eſt major, eò magis mentem e ſua ſede & ſtatu dimovet; profectò nihil eſt aliud bene & beatè vivere, nisi honeſtè & rectè vivere.

Paradoxon II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deeſſe ad beatè vivendum.

I. Nec verò ego M. Regulum ærumnoſum, nec infelicem, nec miſerum umquam putavi: non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Pœnis, non gravitas, non fides, non conſtantia, non ulla virtus, non denique animus ipſe; qui tot virtutum præsidio, tantoque comitatu, quum corpus ejus caperetur, capi certè

ipſe non potuit. Caium verò Marium vidimus, qui mihi ſecundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adverſis, unus ex ſummis viris videbatur; quo beatius eſſe mortali nihil poteſt. Neſcis, inſane, neſcis, quantas vires virtus habeat: nomen tantùm virtutis uſurpas; quid ipſa valeat, ignoras. Nemo poteſt non beatiſſimus eſſe, qui eſt totus aptus ex ſeſe, quique in ſe uno ſua ponit omnia. Cui ſpes omnis, & ratio & cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil poteſt eſſe certi; nihil quod exploratum habeat permanſurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, iſtis mortis, aut exsilii minis: mihi verò quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recuſanti quidem evenerit, non modò repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ & cogitationes meæ, si quidem nihil peperi tale, nihil conſecutus ſum, ut eo ſtatu eſſem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? mors terribilis eſt iis, quorum cum vita omnia exſtinguuntur; non iis, quorum laus emori non poteſt: exsilium autem illis, quibus quasi circumſcriptus eſt habitandi locus; non iis, qui

qui omnem orbem terrarum, unam urbem esse ducunt. Te miseriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui te florentem putas: tuæ libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, & id ipsum, ne non sit diuturnum, times: te conscientiæ stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocumque adspexisti, ut furiæ, sic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem ut improbo, & stulto, & inerti nemini bene esse potest; sic bonus vir, & fortis, & sapiens, miser esse nemo potest. Nec verò, cujus virtus moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est; neque porrò fugienda vita, quæ laudanda est: esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem & beatum, & florens, & expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα.
Æqualia esse peccata, & rectè facta.

I. PARVA, inquis, res est: at magna culpa: nec enim peccata, rerum eventu,

ſed vitiis hominum metienda ſunt. In quo peccatur, id poteſt aliud alio majus eſſe, aut minùs; ipſum quidem illud peccare, quoquò te verteris, unum eſt. Auri navem evertat gubernator, an paleæ, in re aliquantulum, in gubernatoris inſcientia nihil intereſt. Lapſa eſt libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quàm si petulans fuiſſet in aliqua generoſa ac nobili virgine: peccavit verò nihilò minùs, si quidem eſt peccare, tamquam transilire lineas; quod quum feceris, culpa commiſſa eſt: quàm longè progrediare, quum ſemel transieris, ad augendam tranſeundi culpam nihil pertinet. Peccare certè licet nemini: quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec majus, nec minus umquam fieri poteſt (quoniam in eo eſt peccatum, si non licuit; quod ſemper unum, & idem eſt) quæ ex eo peccata naſcuntur, æqualia sint oportet. Quòd si virtutes pares ſunt inter ſe, paria eſſe etiam vitia neceſſe eſt. Atqui pares eſſe virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec ſapiente ſapientiorem poſſe fieri, facillimè poteſt perſpici. An virum bonum dices, qui depoſitum nullo teſte, quum lucrari impunè poſſet, auri pondo decem, reddiderit,

si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus est, consentiens cum ratione & perpetua constantia: nihil huic addi potest, quò magis virtus sit; nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta, rectè facta sunt, & nihil recto rectius; certè ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria; siquidem pravitates animi rectè vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt, rectè facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia necesse est.

II. A philosophis, inquit, ista sumis. Metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras: nam istum doctum & sapientem virum fuisse, memoriæ traditum est. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrùm nobis est quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? præsertim quum hac sententiâ non modò verior, sed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla possit. Quæ vis enim est, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quàm si

ſenſerint, nullum in delictis eſſe diſcrimen? æquè peccare ſe, si privatis, ac si magiſtratibus manus afferant? quamcumque in domum ſtuprum intulerint, eamdem eſſe labem libidinis? Nihilne igitur intereſt (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an ſervum? Nuda iſta si pœnas, judicari, qualia sint, non facilè poſſunt. Patrem vitâ privare, si per ſe ſcelus eſt; Saguntini, qui parentes ſuos, liberos emori, quàm ſervos vivere maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo & parenti nonnumquam adimi vita sine ſcelere poteſt; & ſervo ſæpe sine injuria non poteſt. Cauſa igitur hæc, non natura diſtinguit: quæ quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant neceſſe eſt. Illud tamen intereſt, quòd in ſervo necando, si adsit injuria, ſemel peccatur; in patris vita violanda, multa peccantur. Violatur is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudivit; is, qui in ſede ac domo, atque in republica collocavit: multitudine peccatorum præſtat, eóque pœnâ majore dignus eſt. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato pœna sit, ſed quantum cuique liceat, ſpectare debemus: quidquid non oportet, ſcelus eſſe; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum

modum fingere non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrio si paulùm se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllabâ unâ brevior, aut longior, exsibilatur & exploditur: in vita tu, quæ omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, in syllaba te peccare dices? poëtam non audio in nugis; in vitæ societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Si visa sunt breviora, leviora videantur. Quî possint videri, quum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? perturbatâ autem semel ratione & ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire.

I. EGO verò te non stultum, ut sæpe; non improbum, ut semper; sed dementem & insanum rebus advincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantiâ rerum humanarum, contemptione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus, septus, vincetur

& expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli poteſt? Quæ eſt enim civitas? omniſne conventus etiam ferorum & immanium? omniſne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? certè negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum judicia jacebant; quum mos patrius occiderat; quum ferro pulsis magiſtratibus, ſenatûs nomen in republica non erat. Prædonum ille concurſus, & te duce latrocinium in foro conſtitutum, & reliquiæ conjurationis a Catilinæ furiis ad tuum ſcelus furoremque converſæ, non civitas erat. Itaque pulſus ego civitate non ſum, quæ nulla erat; arceſſitus in civitatem ſum, quum eſſet in republica conſul, qui tum nullus fuerat; eſſet ſenatus, qui tum occiderat; eſſet conſenſus populi liber; eſſet juris & æquitatis (quæ vincula ſunt civitatis) repetita memoria. Ac vide, quàm iſta tui latrocinii tela contempſerim. Jactam & immiſſam a te nefariam in me injuriam ſemper duxi; perveniſſe ad me numquam putavi: niſi fortè, quum parietes diſturbabas, aut quum tectis ſceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum eſt neque cujuſquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti poteſt. Si

mihi eripuiſſes divinam animi mei conſtantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus reſpublica te invitissimo ſtat: si hujus æterni beneficii immortalem memoriam deleviſſes: multò etiam magis si illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuiſſes; tum ego accepiſſe me confiterer injuriam. Sed si hæc nec feciſti, nec facere potuiſti; reditum mihi glorioſum injuria tua dedit, non exitum calamitoſum. Ergo ego ſemper civis; & tum maximè, quum meam ſalutem ſenatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem; nisi fortè idem eſſe hoſtis, & civis poteſt. An tu civem ab hoſte naturâ ac loco, non animo factiſque diſtinguis? Cædem in foro feciſti: armatis latronibus templa tenuiſti: privatorum domos, ædes ſacras incendiſti. Cur hoſtis Spartacus, si tu civis? potes autem eſſe tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me exſulem tuo nomine appellas, quum omnes meo diſceſſu exſulaſſe rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumſpicies? numquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? neſcis exsilium ſcelerum eſſe pœnam? meum illud iter ob præclarissimas res a me geſtas eſſe ſuſceptum? Omnes ſcelerati atque impii, quo-

rum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse jubeant, non eris tu exsul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? ædes nympharum manu tuâ deflagrarunt. Qui templa deorum occupaverit? in foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ Deæ accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exsilium ejectus, nomen exsulis nōn perhorrescis? Romæ sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.
Solum ſapientem eſſe liberum, & omnem ſtultum ſervum.

I. LAUDETUR verò hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur? quo modo? aut cui tandem hic libero imperabit, qui non poteſt cupiditatibus ſuis imperare? Refrenet primùm libidines, ſpernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare; quum ipſe improbiſſimis dominis, dedecori ac turpitudini parere deſierit: dum quidem his obediet, non modò imperator, ſed liber habendus omnino non erit. Præclarè enim eſt hoc uſurpatum a doctiſſimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agreſtes hæc habenda eſſet oratio: quum verò apud prudentiſſimos loquar, quibus hæc inaudita non ſunt; cur ego ſimulem, me, si quid in his ſtudiis operæ poſuerim, perdidiſſe? Dictum eſt igitur ab eruditiſſimis viris, niſi ſapientem, liberum eſſe neminem. Quid eſt enim

libertas? poteſtas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult? nisi qui recta ſequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via conſiderata atque proviſa eſt; qui legibus quidem non propter metum paret, ſed eas ſequitur atque colit; quia id ſalutare maximè eſſe judicat; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac liberè; cujus omnia conſilia, reſque omnes, quas gerit, ab ipſo proficiſcuntur, eódemque feruntur; nec eſt ulla res, quæ plus apud eum polleat, quàm ipsius voluntas atque judicium; cui quidem etiam (quæ vim habere maximam dicitur) fortuna ipſa cedit, sicut ſapiens poëta dixit, *Suis ea cuique fingitur moribus*. Soli igitur hoc contingit ſapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus: quod etsi ita eſſe, pluribus verbis diſſerendum eſt; illud tamen & breve & confitendum eſt, nisi qui ita sit affectus, eſſe liberum neminem. Servi igitur, omnes improbi; nec hoc tam re eſt, quàm dictu inopinatum atque mirabile: non enim ita dicunt, eos eſſe ſervos, ut mancipia, quæ ſunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili; ſed, si ſervitus sit, sicut eſt, obedientia fracti animi, & abjecti, & arbitrio carentis ſuo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, eſſe ſervos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præſcribit, jubet, vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare poteſt, nihil recuſare audet? Poſcit? dandum eſt: vocat? veniendum? ejicit? abeundum: minatur? extimeſcendum. Ego verò iſtum non modò ſervum, ſed nequissimum ſervum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia ſunt alii lautiores (ut sibi videntur) ſervi, ſed tamen ſervi, atrienſes ac topiarii; pari ſtultitiâ ſunt, quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectant. At ſumus, inquiunt, civitatis principes. Vos verò ne conſervorum quidem veſtrorum principes eſtis. Sed ut in familia, qui tractant iſta, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui ſpargunt, non honeſtissimum locum ſervitutis tenent; sic in civitate, qui ſe iſtarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius ſervitutis locum pene infimum obtinent. Magna, inquis, bella gessi; magnis imperiis & provinciis præfui. Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te ſtupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde ſuſtuleris, & quomodo habeas: intuentem te, admirantem, cla-

mores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. Nonne igitur sunt illa festiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus: sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissimè tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset; utrùm illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M'. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, præter ipsos; & videat aliquem summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina, & pertractantem, & murænarum copiâ gloriantem; nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimæ servitutis? hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem; quidquid denuntiatum sit, facit; assectatur, assidet, muneratur: quid horum est liberi? quid denique non servi inertis?

III. Quid? jam illa cupiditas (quæ videtur esse liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quàm dura est domina! quàm imperiosa! quàm vehemens! Cethego homini non probatissimo servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare: quæ servitus est, si hæc libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, & alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quàm est illa misera, quàm dura servitus! adolescentibus paulò loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini, timentur. Judex verò quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? an non est omnis metus, servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quàm sapiens oratio? *Eripite nos ex servitute.* Quæ est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, & humilis, & fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? minimè: quid enim adjungit? *nisi vobis universis* (dominum mutare, non liber esse vult) *quibus & possumus & debemus.* Nos verò, si quidem animo excelso, & alto, & virtutibus exag-

gerato ſumus, nec debemus, nec poſſumus. Tu poſſe te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quiſquam debet, niſi quod eſt turpe non reddere. Sed hæc haſtenus. Ille videat, quomodo imperator eſſe poſſit: quum eum ne liberum quidem eſſe ratio & veritas ipſa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.
Solum ſapientem eſſe divitem.

I. Quæ eſt iſta in commemoranda pecunia tua tam inſolens oſtentatio? ſoluſne tu dives? Proh dii immortales! egone me audiviſſe aliquid, & didiciſſe, non gaudeam? Soluſne tu dives? Quid ſi ne dives quidem? quid ſi pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut, hoc verbum, in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta poſſeſſio eſt, ut ad liberaliter vivendum facilè contentus sit; qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet ampliùs. Animus oportet tuus te judicet divitem, non hominum ſermo, neque poſſeſſiones tuæ: nihil sibi deeſſe putet, nihil curet ampliùs. Satiatus eſt,

aut contentus etiam pecuniâ? concedo; dives es: sin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæstum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis: si socios spolias, ærarium expilas: si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, at ipse supponis; hæc utrùm abundantis, an egentis signa sunt? Animus hominis, dives, non arca appellari solet: quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo: etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecuniâ est opus. Duas? majore. Plures? majore etiam. Et si, ut aiunt Danai, quinquaginta sint filiæ; tot dotes magnam quærunt pecuniam: quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut antè dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quæ brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quomodo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus; quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. Ergo hoc proposito,

numquam eris dives antè, quàm tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones, & magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potiùs egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscurè tulisti.

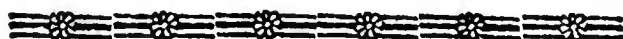
II. Nam ut iis, qui honestè rem quærunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quæsito; sic, qui videt domi tuæ pariter accusatorum atque judicum consociatos greges, qui nocentes & pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam judicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defœnerandas diripiendasque provincias; qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subjecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium; quis hunc non putet

confiteri, sibi quæsito opus esse? cui autem quæsito opus sit, quis umquam hunc verè dixerit divitem? Est enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum, atque abundantia; quam tu quoniam numquam assequêre, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, & rectè (est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica) de me silebo: de re loquar. Si censenda nobis, atque æstimanda res sit, utrùm tandem pluris æstimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrùm aurum Samnitum, an responsum M'. Curii? hereditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Hæc profectò, quæ sunt summarum virtutum, pluris æstimanda sunt, quàm illa quæ sunt pecuniæ. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita divitissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiæ sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri & argenti pluris, quàm virtus, æstimanda est.

III. O dii immortales! non intelligunt homines, quàm magnum vectigal sit parcimonia: venio enim jam ad sumptuosos;

relinquo iſtum quæſtuoſum. Capit ille ex ſuis prædiis ſexcenta ſeſtertia, ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis, & ſola marmorea facienti, & signa, tabulas, ſupellectilem, & veſtem infinitè concupiſcenti, non modò ad fructum ille eſt ſumptus, ſed etiam ad fœnus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis ſumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur eſt divitior, cui deeſt, an cui ſuperat? qui eget, an qui abundat? cujus poſſeſſio quò eſt major, eò plus requirit ad ſe tuendam; an quæ ſuis ſe viribus ſuſtinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantùm etiam ipſe fortaſſe in hujus ſeculi errore verſer? M'. Manilius patrum noſtrorum memoriâ (ne ſemper Curios & Luſcinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim ædiculas in Carinis, & fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! ſed non æſtimatione cenſûs, verùm victu atque cultu terminatur pecuniæ modus. Non eſſe cupidum, pecunia eſt: non eſſe emacem, vectigal eſt: contentum verò ſuis rebus eſſe, maximæ ſunt certissimæque divitiæ. Etenim si callidi rerum æſtimatores, prata & areas quaſdam magno æſtimant, quòd ei generi poſſeſſionum minimè quaſi noceri poteſt;

quanti eſt æſtimanda virtus, quæ nec eripi, nec ſurripi poteſt; neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempeſtatum, nec temporum permutatione mutatur? quâ præditi qui ſunt, ſoli ſunt divites: ſoli enim poſſident res & fructuoſas, & ſempiternas; ſolique (quod eſt proprium divitiarum) contenti ſunt rebus ſuis. Satis eſſe putant, quod eſt; nihil appetunt, nullâ re egent, nihil ſibi deeſſe ſentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, & avari, quoniam incertas, atque in caſu poſitas poſſeſſiones habent, & plus ſemper appetunt, nec eorum quiſquam adhuc inventus eſt, cui, quod haberet, eſſet ſatis, non modò non copioſi ac divites, ſed etiam inopes ac pauperes exiſtimandi ſunt.

INDEX LIBRORUM,

ad quos pertinent, quæ ſequuntur, FRAGMENTA.

Œconomicorum Libri III.
Protagoras, ex Platone.
De Republica Libri VI. in quorum ultimo ineſt SOMNIUM SCIPIONIS,
De Jure civili Liber.
De Auguriis Liber.
Hortenſius, vel, de Philoſophia.
M. Cato, ſeu, Laus M. Catonis.
De Gloria Libri II.
De Conſolatione.
De ſuis Conſiliis.

PHILOSOPHICORUM

FRAGMENTA.

ŒCONOMICORUM LIB. I.

Œconomicum Xenophontis Cicero adolescens admodum convertit (Vide de Officiis 2, 87.) quem librum de tuenda re familiari unicum pro suo arbitratu in tres divisit: quorum primus præcepta habuit, quemadmodum mater familiâs domi agere deberet; secundus quemadmodum foris pater familiâs; tertius agri colendi rationem est complexus. PATRICIUS.

PRISC. *lib.* VIII.] Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur.

COLUM. *lib.* XII. *cap.* I.] Maritale conjugium sic comparatum est naturâ, ut non solùm jucundissima, verùm etiam utilissima vitæ societas iniretur, & ne

genus humanum temporis longinquitate occideret: propter hoc mas cum femina eſt conjunctus: deinde ut ex hac eadem ſocietate mortalibus adjutoria ſenectutis, nec minùs propugnacula præparentur: tum etiam, quum victus & cultus humanus non, uti feris, in propatulo, ac silveſtribus locis, ſed domi ſub tecto accurandus eſſet, neceſſarium fuit, alterutrum foris ſub dio eſſe, qui labore & induſtriâ compararet; intus, qui tectis reconderet atque cuſtodiret: siquidem vel ruſticari, vel navigare, vel etiam alio genere negotiari neceſſe erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum verò paratæ res ſub tectum eſſent congeſtæ, alium eſſe oportuit, qui & illatas cuſtodiret, & cetera conficeret opera, quæ domi deberent adminiſtrari. Nam & fruges, & cetera alimenta terreſtria indigebant tecto; & ovium ceterarumque pecudum fœtus atque fructus clauſo cuſtodienda erant; nec minùs reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum & operam, & diligentiam ea, quæ propoſuimus, desiderarent, nec exiguâ curâ foris acquirerentur, quæ domi cuſtodiri oporteret; jure, ut dixi, a natura comparata eſt opera mulieris ad domeſticam diligentiam, viri autem ad exercitationem

forensem & extraneam. Itaque viro calores & frigora perpetienda, tum etiam itinera & labores pacis ac belli, id est, rusticationis & militarium stipendiorum, distribuit; mulieri deinceps, quòd omnibus his rebus fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiæ & diligentiæ assignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quàm virilem: nam metus plurimùm confert ad diligentiam custodiendi. Quòd autem necesse erat foris & in aperto victum quærentibus nonnumquam injuriam propulsare, idcirco virum, quàm mulierem, fecit audaciorem. Quia verò partis opibus æquè fuit opus memoriâ, & diligentiâ; non minorem feminæ, quàm viro, earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quòd simplex natura non omnes res commodas amplecti volebat, idcirco alterum alterius indigere voluit; quoniam, quod alteri deest, præstò plerumque est alteri.

COLUM. *lib.* XII. *cap.* 2.] Nam vetus est proverbium, *paupertatem certissimam esse, quum alicujus indigeas, uti eo non posse*, quia ignoretur, ubi projectum jaceat quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia, quàm diligentia. Quis enim dubitet, nihil esse pulchrius in omni ratione vitæ, disposi-

tione atque ordine? quod etiam ludicris ſpectaculis licet ſæpe cognoſcere. Nam ubi chorus canentium, non certis modis, neque numeris præeuntis magiſtri conſenſit, diſſonum quiddam ac tumultuoſum audientibus canere videtur: at ubi certis numeris ac pedibus, velut factâ conſpiratione conſensit, atque concinuit; ex ejuſmodi vocum concordia non ſolùm ipſis canentibus amicum quiddam & dulce reſonat, verùm etiam ſpectantes audienteſque lætissimâ voluptate permulcentur.

DONAT. *in Ter.*] Quid igitur, proh deûm immortalium! primum eam docebas? quæſo.

COLUM.] Præparatis idoneis locis, inſtrumentum & ſupellectilem diſtribuere cœpimus, ac primùm ea ſecrevimus, quibus ad res divinas uti ſolemus; poſtea mundum muliebrem, qui ad dies feſtos comparatur; deinde virilem: item dierum ſolennium ornatum, nec minùs calceamenta utrique ſexui convenientia: tum jam ſeorſum arma ac tela ſeponebantur, & in altera parte inſtrumenta, quibus ad lanificia utuntur: pòſt, quæ ad cibum conficiendum vaſa (ut aſſolent) conſtituebantur; inde, quæ ad lavationem, quæ ad exornationem, quæ ad menſam quotidianam, atque epulationem, pertinerent, exponebantur: poſtea ex iis,

quibus quotidie utimur, quod menſtruum eſſet, ſepoſuimus; quod annuum quoque, in duas partes divisimus: nam sic minùs fallit, qui exitus futurus sit. Hæc poſtquam omnia ſecrevimus, tum ſuo quæque loco diſpoſuimus: deinde quibus quotidie ſervuli utuntur, quæ ad lanificia, quæ ad cibaria coquenda & conficienda pertinent, hæc ipſa iis, qui uti ſolent, tradidimus, & ubi ea ponerent, demonſtravimus, & ut ſalva eſſent, præcepimus. Quibus autem ad dies feſtos, & ad hoſpitum adventum utimur, hæc promæ tradidimus, & loca singula demonſtravimus, & cuique ſua annumeravimus, atque annumerata ipsi exſcripsimus, eamque admonuimus, ut quodcumque opus eſſet, ſciret unde daret; & meminiſſet, atque adnotaret, quid, & quando, & cui dediſſet, & quum recepiſſet, ut quidque ſuo loco reponeret.

Œconomicorum Lib. II.

Colum. *lib.* II. *cap.* I.] Utrúmne, Iſchomache, inquam, si res familiaris desideraſſet, mercari villicum tamquam fabrum, an ipſe inſtituere conſueviſti? Ego verò ipſe inſtituo. Etenim qui me abſente in meum locum ſubſtituitur, & vicarius meæ diligentiæ ſuccedit, is ea, quæ ego, ſcire debet.

ŒCONOMICORUM LIB. III.

NONIUS. *Interfici.*] Nullo modo faciliùs arbitror posse neque herbas arescere, & interfici; neque terram ab sole percoqui.

QUINCT. *lib.* XII. *cap.* 5. NON. *Profligare.*] Quum verò affectâ jam propè æstate, uvas a sole mitescere tempus est.

MACR. *lib.* III. *cap.* 10.] Qui neque serit vitem, neque quæ sata est, diligenter colit; oleum, ficus, poma non habet.

CARIS. *lib.* I.] Apes in alvearium concesserunt.

SERVIUS *in 2. Georg.*] Scrobes.

PROTAGORAS, EX PLATONE.

Hunc Platonis dialogum a Cicerone conversum fuisse Hieronymi, Prisciani, & Donati testimoniis tantùm scimus; idque extremo tempore ætatis ab eo factum videtur.

PRISC. *lib.* VI.] Quid tu? unde tandem appares, ô Socrate? an id quidem dubium non est, quin ab Alcibiade?

PRISC. *lib.* VIII.] Nunc a vobis, Protagora & Socrate, postulo, ut de

isto concedatis alter alteri, & inter vos de hujuscemodi rebus controversemini, non concertetis.

PRISC. *lib.* VI.] Quæ igitur potest esse indignitas voluptatis ad molestiam, nisi in magnitudine, aut longitudine alterius utrius posita?

DONATUS *in* PHORMION. [Confirmandi genera compluria.

DE REPUBLICA LIB. I.

Sex libros de republica scripsit Cicero Anno Urbis 699. ætatis 53. Hanc autem disputationem de optimo statu civitatis & de optimo cive in Africani minoris personam, & Phili, & Lælii, & Manilii contulit. Adjunxit adolescentes Q. Tuberonem, P. Rutilium, & duo Lælii generos, Scævolam & Fannium. Suorum de republica librorum multis locis mentionem facit Tullius. Vide de Divinatione 2, 3. Libros de Legibus, & Epist. ad Atticum Libb. 3. 4. 7. &c.

FRONTO.] Nuntiatum est, venire Lælium, domoque jam exisse.

NON. *Propter.*] Eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem jussit assidere.

FRONTO.] Negotii publici expers.

NON. *Cituma.*] Quare si placet, deduc orationem tuam de cœlo ad hæc cituma.

DIOMED.] Quasi alius assimulare rempublicam aut melius non possit, aut omnino non possit.

NON. *Accommodatum.*] expositamque ad exemplum nostræ reipublicæ accommodabo ad eam, si potero, omnem illam orationem, quæ est mihi habenda de optimo civitatis statu.

NON. *Urbs a civitate.*] Quam quum locis manuque sepsissent, ejusmodi conjunctionem tectorum, oppidum, vel urbem appellarunt, delubris distinctam, spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis cœtus multitudinis, qualem exposui, civitas est: omnis civitas, quæ est constitutio populi, respublica.

FRONTO.] Ut ad eam urbem, quam incolas, possis adnare.

S. AUGUST. *epist.* 5.] brevi multitudo diversa atque vaga, concordiâ civitas facta erat.

NON. *Cognoscere.*] Cognoscere mehercule, inquit, consuetudinem istam, & studium, sermonemque.

SENECA. *lib.* XIX. *epist.*] duos Romanos reges esse, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam de Servii matre dubitatur: Anci Marcii pater quoque

ignoratur. Tantùm hic Marcius, Numæ nepos dicitur.

NON. *Dimittere.*] Tum annui consules, tum demissi populo fasces.

SENECA *lib.* XIX. *epist.*] provocationem ad populum etiam a regibus fuisse.

NON. *Horrendum ab horrido.*] Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primùm civitas.

SENECA. *lib.* XIX. *epist.*] Quem nos dictatorem dicimus, & in historia ita nominari legimus, apud antiquos magister populi vocatus est, quòd, qui ab illo nominatur, magister equitum est.

CIC. VI. *ad Atticum* 9.] Cn. Flavius fastos protulit.

FRONTO.] Ipsa cognitio nos delectavit.

NON. *Æmulus.*] Quomodo enim judicatur iste optimas, aut optimatium æmulus doctrinâ, artibus, studiis. Audio, quando?

NON.] Sed audisse te credo, tum verò Platonem, Socrate mortuo, primùm in Ægyptum discendi causâ, pòst in Italiam contendisse.

NON. *Anima.*] Tum virtute, labore, industriâ quæreret summi viri indolem, nisi nimis animosè ferax natura illum nescio quo pacto.

NON. *Consitura.*] Quæ videlicet ille

non ex agri consitura; quam cernebat, ſed ex doctrinæ indiciis interpretabatur.

NON. *Antiquus*, *Antiquior.*] Sed quoniam plurima beneficia continet patria, & eſt antiquior parens, quàm is, qui ut aiunt, creaverit, major ei profectò, quàm parenti, debetur gratia.

NON. *Pignerari.*] Sed ut plurimas & maximas noſtri animi, ingenii, conſilii primà ipſa ſibi ad utilitatem pigneraretur.

NON. *Conducere.*] Facillimam autem in ea republica eſſe poſſe concordiam, in qua idem conducat omnibus.

NON. *Firmitudo.*] Habent æquabilitatem quamdam, quâ carere diutius vix poſſunt liberi, deinde firmitudinem.

NON. *lib. de doct. indagine.*] Nec tantum Carthago habuiſſet opum ſexcentos ferè annos ſine conſiliis & diſciplina.

NON. *Dominatus.*] Quid? tune quum es iratus, permittis illi iracundiæ dominatum animi tui?

NON. *Anima.*] Ergo non probares conſilio pulſas libidines, quæ ſunt innumerabiles, iracundias, quæ tenerent omnia? Ego verò nihil iſto animo, nihil ita animato homine miſerius ducerem.

NON. *Invitare.*] Denique ipſa natura non invitaret ſolùm, ſed etiam cogeret.

FRONTO.] Populo gratificans & aliena, & ſua.

FRONTO.] Nec verò jam meo nomine abſtinet.

NON. *Horrendum ab horrido.*] Sed ut ille, qui navigat, quum ſubitò mare cœpit horreſcere.

MACR. *lib. de different. & ſocietatibus Græci Latinique verbi.* Libenter tibi, Læli, uti eum desideras, equidem conceſſero.

DE REPUBLICA LIBER. II.

NON. *Exſultare.*] Eſt igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exſultat voluptate, vel moleſtiâ frangitur.

NON. *Volutabundus.*] Cupido autem, & expetenti, & libidinoſò, & volutabundo in voluptatibus.

NON. *Anxitudo.*] Qantaque anxitudo prona ad luctum, & mœrens, ſemperque ipſa ſe ſollicitans.

NON. *Timor & timiditas.*] Eſſe autem angore & miſeriâ afflictas, atque abjectas timiditate & ignaviâ.

NON. *Elidere.*] Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur.

NON. *Offendere.*] Sed imitor Archytam Tarentinum, qui quum ad villam veniſſet, & omnia aliter offendiſſet.

NON. *urbs a civitate.*] quo auctore & principe vocitatur civitas.

NON. *Modicum.*] Statuo esse optimè constitutam rempublicam, quæ ex tribus generibus illis, regali, optimo, & populari confusa modicè, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum, nec omnia prætermittendo, licentiâ cives deteriores reddat.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Ut in fidibus, ac tibiis atque cantu ipso, ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum ac discrepantem aures eruditæ ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur & congruens; sic ex summis, & infimis, & mediis interjectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas consensu dissimillimorum concinit; & quæ harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum omni in republica vinculum incolumitatis, quæ sine justitia nullo pacto esse potest.

NON. *Projectum.*] Justitia foras spectat, & projecta tota est, atque eminet.

NON. *Explicare.*] Quæ virtus præter ceteras totam se ad alienas utilitates porrigit, atque explicat.

NON. *Exsultare.* quæ sanguine alitur, atque in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur.

NON. *lib. de doct. indagine.*] Itaque præclara illa institutio Romuli quum ducentos annos & triginta ferè firma mansisset.

NON. *Viritim.*] Ac primus agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus.

FRONTO.)]. Quum aliud nihil domum suam deportavisset.

NON. *Pecuniosus.*] Multâque ditione ovium & boum, quòd tunc erat res in pecore, & in locorum possessionibus, ex quo pecuniosi & locupletes vocabantur.

GELLIUS *lib.* I. *cap.* 22.] Non gravarer, Læli, nisi & hos velle putarem, & ipse cuperem, te quoque aliquam partem hujus nostri sermonis attingere; præsertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verùm, si id quidem fieri non potest, ne desis, omnes te rogamus.

NON. *Calumnia.*] ut Carneadi respondeatis, qui sæpe optimas causas ingenii calumniâ ludificari solebat.

FRONTO.] Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit facillimum.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Nihil est quod adhuc de republica putem dictum, & quò possim longiùs progredi, nisi sit confirmatum, non modò falsum esse illud, sine injuria non posse, sed hoc

verissimum, sine summa justitia rempublicam regi non posse.

DE REPUBLICA LIBER III.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*] Homo non ut a matre, sed ut a noverca naturâ editus est in vitam corpore nudo, & fragili, & infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen inest tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii & mentis.

SENECA *lib.* XIX. *epist.*] Quoniam sumus ab ipsa calce ejus interpellatione revocati.

LACT. *Epitome cap.* I.] Nullum est jus naturale. Itaque omnes animantes ipsâ ducente naturâ commoda sua defendunt: & ideo justitia, si alienis utilitatibus consulat, suas negligat, stultitia est dicenda. Quòd si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possedere, justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi & armis occupaverunt, ad casas & egestatem revertentur. Quod si fecerint, justos dicemus quidem, sed tamen stultos judicare necesse est, qui, ut aliis prosint, sibi nocere contendunt.

LACT. *lib.* V. *cap.* 16. *Epit. cap.* I.] Bonus vir si habeat servum fugitivum,

vel domum insalubrem ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, & ideo proscribat, ut vendat; utrùmne profitebitur, fugitivum servum, ac pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur; bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Deinde, si reperiat hominem, qui aut aurum pro orichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat; utrùm dissimulabit, & emet parvo, an potiùs indicabit? Justus utique dicetur, quia non fefellit, sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid? si vita ejus in periculum veniet, ut eum aliquando necesse sit, aut occupare, aut mori, quid faciet? Potest hoc evenire, ut naufragio facto inveniat aliquem imbecillum, tabulæ inhærentem; aut victo exercitu, fugiens reperiat aliquem vulneratum, equo insidentem; utrúmne aut illum tabulâ, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcit, suam perdet. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia

sibi consulit; sed & idem malus, quia nocebit.

LACT. *lib.* V. *cap.* 12.] Quæro, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summâ justitiâ, singulari fide; alter insigni scelere & audaciâ existimetur: & si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contrà autem, qui sit improbissimus, summâ esse probitate ac fide existimet: proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat; postremò jure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur; contrà autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes copiæ conferantur; vir denique optimus omnium existimatione, & dignissimus omni fortunâ judicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit?

NON. *Famulatur.*] Est enim genus injustæ servitutis, quum ii sunt alterius, qui sui possunt esse. Quum autem hi famulantur.

NON. *Infestum mare. Myoparo.*] Nam quum quæreretur ex eo, quo scelere

compulſus mare haberet infeſtum uno myoparone: Eodem, inquit, quo tu orbem terræ.

LACT. *lib.* VI. *cap.* 8.] Eſt quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna; quæ vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat: quæ tamen neque probos fruſtra jubet, aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas eſt, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari poteſt. Nec verò aut per ſenatum, aut per populum ſolvi hac lege poſſumus. Neque eſt quærendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia poſthac: ſed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & ſempiterna, & immortalis continebit; unuſque erit communis quaſi magiſter, & imperator omnium Deus. Ille legis hujus inventor, diſceptator, lator: cui qui non parebit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpernabitur; atque hoc ipſo luet maximas pœnas, etiamſi cetera ſupplicia, quæ putantur, effugerit.

LACT. *lib.* V. *cap.* 19.] Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui iſta omnia putat humana, ſua bona divina judicat.

Prisc. *lib.* viii.] quibus assentior, sollicitam & periculosam justitiam non esse sapientis.

Non. *Ubi genit. pro ablativo.*] Noster autem populus, sociis defendendis, terrarum jam omnium potitus est.

Non. *Largitas.*] Pyrrhi ridetur largitas a consule, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt.

Non. *Apud.*] Cujus etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat, apud quem sedens, Samnitium, quondam hostium, tum jam clientium suorum, dona repudiaverat.

S. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 6.] Nullum bellum suscipitur a civitate optima, nisi aut pro fide, aut pro salute.

S. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 4. *Civit.*] Quorum non corpora sunt in cœlum elata: neque enim natura pateretur, ut id, quod esset de terra, nisi in terra maneret.

S. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 6. *Civit.*] Magis est in Romulo admirandum, quòd ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minùs eruditis hominum seculis fuerunt; ut fingendi proclivior esset ratio, quum imperiti facilè ad credendum impellerentur. Romuli autem ætatem minùs his sexcentis annis, jam inveteratis

litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus.

S. AUG. *ibidem.*] Ex quo intelligi potest, permultis annis antè Homerum fuisse, quàm Romulum; ut jam doctis hominibus, ac temporibus ipsis eruditis, ad fingendum vix quicquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas, fictas etiam nonnumquam inconditè. Hæc ætas autem, jam exculta præsertim, & erudita, omne, quod fieri non potest, respuit.

LACTANT. *lib.* V. *cap.* 19. SENECA *lib.* XIX. *epist.*] Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas endo plagas cœlestûm adscendere cuiquam est,
Mi soli cæli maxima porta patet.

Est verò, inquit, Africane. Nam & Herculi eadem ipsa porta patuit.

SENECA. *ibid.*] *Hic est ille situs, cui nemo civi', neque hostis*
Quivit pro factis reddere operæ pretium.

S. AUG. *lib.* III. *cap.* 15. *Civit.*] Tantum est consecutus, ut, quum subitò sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6.] Propter-

ea & iſtum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortaſſe quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, ſi hoc & alteri tribueretur.

LACT. *lib.* v. *cap.* 19.] Vult planè virtus honorem; nec eſt virtutis ulla alia merces; quam tamen illa accipit facilè, exigit non acerbè. Sed ſi aut ingrati univerſi, aut invidi multi, aut inimici potentes ſuis virtutem præmiis ſpoliant, næ illa ſe tamen multis ſolatiis obleƈtat, maximéque ſuo decore ſe ipſam ſuſtentat.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6. *Civit.*] Sed his pœnis, quas etiam ſtultissimi ſentiunt, egeſtate, exsilio, vinculis, verberibus elabuntur ſæpe privati, oblatâ mortis celeritate. Civitatibus autem mors ipſa pœna eſt; quæ videtur à pœna ſingulos vindicare. Debet enim conſtituta ſic eſſe civitas, ut æterna ſit. Itaque nullus interitus eſt reipublicæ naturalis, ut hominis, in quo mors non modò neceſſaria eſt, verùm etiam optanda perſæpe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exſtinguitur, ſimile eſt quodammodo, ut magnis parva conferamus, ac ſi omnis hic mundus intereat ac concidat.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Reſpublica eſt res populi. Populus autem

non omnis cœtus multitudinis, ſed cœtus juris conſenſu, & utilitatis communione ſociatus.

S. AUG. *ibidem.*] Reſpublica res eſt populi, quum bene ac juſtè geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab univerſo populo. Quum verò injuſtus eſt rex, quem tyrannum voco; aut injuſti optimates, quorum conſenſus factio eſt; aut injuſtus ipſe populus, cui nomen usitatum nullum reperio, nisi ut etiam ipſum tyrannum appellem; non jam vitioſa, ſed omnino nulla reſpublica eſt, quoniam non eſt res populi, quum tyrannus eam, factiove capeſſat; nec ipſe populus jam populus eſt, si sit injuſtus, quoniam non eſt multitudo juris conſenſu, & utilitatis communione ſociata.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 21. *Civit.*] Ubi verò juſtitia non eſt, nec jus poteſt eſſe. Quod enim jure fit, profectò juſtè fit: quod autem fit injuſtè, nec jure fieri poteſt. Non enim jura dicenda ſunt, vel putanda, iniqua hominum conſtituta, quum illud etiam ipsi jus eſſe dicant, quod de juſtitiæ fonte manaverit, falſumque sit, quod a quibuſdam non rectè ſentientibus dici ſolet, id jus eſſe, quod ei, qui plus poteſt, utile eſt.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*]

An non cernimus, optimo cuique dominatum ab ipsa natura, cum summa utilitate infimorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini, iracundiæque, & ceteris vitiosis ejusdem animi partibus?

S. AUG. *ibidem.*] Sed & imperandi, & serviendi sunt dissimilitudines cognoscendæ. Nam, ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; sed corpori, ut rex civibus suis, aut parens liberis; libidini autem, ut servis dominus, quòd eam coërcet & frangit: sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque præsunt, ut corporibus animus. Domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est, sapientia, ejusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, & perturbationes ceteras.

NON. *Mercatura.*] Phœnices primi mercaturis & mercibus suis avaritiam, & magnificentiam, & inexplebiles cupiditates omnium rerum supportaverunt in Græciam.

NON. *Confidentia.*] duas sibi res; quò minùs in vulgus & in foro diceret, confidentiam & vocem defuisse.

NON. *Proferre.*] Sapientia jubet proferre opes, amplificare divitias.

NON. *Periculum.*] ſed ut ipsi ſeu animum periclitentur, ſeu videant, quid ſe putent eſſe facturos.

NON. *Impigritas.* Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiæ.

PRISC. *lib.* VI.] Quid ergo illa sibi vult abſurda exceptio, niſi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? quis enim eſt Atho, aut Olympus tantus?

NON. *Vafrum.*] Non ſunt in diſputando vafri, non veteratores, non malitioſi.

DE REPUBLICA LIBER IV.

NON. *Ubi accuſativus pro genitivo.*] Atque ipſa mens, quæ futura videt, præterita meminit.

NON. *Mitis.*] Quumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad conficiendas compreſſerit, vere ad effundendas relaxarit, æſtate ac maturitate alias mitigaverit, alias torruerit.

NON. *Aptam.*] eademque ſoli objecta umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem.

LAET. *de Opif. Dei.*] Nec voluntatem mihi defuiſſe, nec curam.

S. AUG. *lib.* IX. *cap.* 9. *Civit.*] Numquam comœdiæ, nisi consuetudo vitæ pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent.

S. AUG. *ibidem.*] Quem illa non attigit, vel potiùs quem non vexavit? cui pepercit? Esto: populares homines, improbos in rempublicam, seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læsit: patiamur: etsi hujusmodi cives a censore meliùs est, quàm a poëta notari. Sed Periclem, quum jam suæ civitati maximâ auctoritate plurimos annos domi & belli præfuisset, violari versibus, & eos agi in scena, non plus decuit, quàm si Plautus noster voluisset, aut Nævius, P. & Cn. Scipioni, aut Cæcilius M. Catoni maledicere.

S. AUG. 6.] Nostræ contrà XII. tabulæ quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, *Si quis actitavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam afferret flagitiumve alteri.* Præclarè. Judiciis enim, ac magistratuum disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus; nec probrum audire, nisi eâ lege, ut respondere liceat, & judicio defendere.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 10. *Civit.*] Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragœdias actitavisset,

rempublicam capessivit; & Aristodemum tragicum item actorem, maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses sæpe miserunt.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 12. *Civit.*] Probris & injuriis poëtarum subjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam puniri sancientes, tale carmen condere si quis auderet.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 13. *Civit.*] Quum artem ludicram, scenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modò honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoriâ voluerunt.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 14. *Civit.*] Ad quos quum accessisset clamor & approbatio populi, quasi magni cujusdam & sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates?

NON. *Fingere.*] Ego verò eodem, quo ille Homerum redimitum coronis, & delibutum unguentis, emittit ex ea urbe, quam ipse sibi fingit.

MARCEL. *lib.* XXX.] Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in republica, quàm suffragium, quàm sententia; non intelligo, cur, qui ea pecuniâ corruperit, pœnâ dignus sit; qui eloquentiâ, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali

facere videtur, qui oratione, quàm qui pretio judicem corrumpit, quòd pecuniâ corrumpere prudentem nemo poteſt, dicendo poteſt.

NON. *Impurus & immanis.*] Sed juventuti noſtræ minimè audiendus. Quippe si ita ſensit, ut loquitur, eſt homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio eſt tamen immanis.

NON. *Ignominia.*] Cenſoris judicium nihil ferè damnato affert, nisi ruborem. Itaque quia omnis ea judicatio verſatur tantummodo in nomine, animadverſio illa *ignominia* dicta eſt.

NON. *ubi dativus pro accuſativo.*] Nec verò mulieribus præfectus præponatur, qui apud Græcos creari ſolet, ſed sit cenſor, qui viros doceat moderari uxoribus.

NON. *Temulenta.*] Magnam habet vim diſciplina verecundiæ. Carent temeto omnes mulieres.

NON. *Fama.*] atque etiam si qua erat famoſa, ei cognati oſculum non ferebant.

NON. *Clepere.*] Non modò ut Spartæ, rapere ubi pueri, & clepere diſcunt.

SERV. Apud Græcos opprobrio fuit adoleſcentibus, si amatores non haberent.

NON. *Jurgium a lite.*] Admiror, nec rerum ſolùm, ſed verborum etiam elegantiam. *Si jurgant*, inquit: benevolorum

concertatio, non lis inimicorum, jurgium dicitur.

NON. *ibid.*] Jurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare.

NON. *Petulantia, Procacitas.*] Itaque a petendo petulantia, a procando, id est, poscendo, procacitas nominata est.

NON. *Fides.*] Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur.

NON. *Blandimentum.*] In cive excelso, atque homine nobili, blanditiam, ostentationem, ambitionem, notam esse levitatis.

NON. *Portitor.*] Nolo enim eumdem populum, imperatorem & portitorem esse terrarum: optimum autem & in privatis familiis, & in republica vectigal duco esse parcimoniam.

NON. *Pecuda.*] quum adhibent in pecuda pastores.

NON. *Excipere.*] quòd insepultos reliquissent eos, quos ex mari, propter vim tempestatis, excipere non potuissent, innocentes necaverint.

NON. *Proprium.*] Et noster Plato magis etiam, quàm Lycurgus, omnia prorsus jubet esse communia, ne quis civis propriam, aut suam rem ullam queat dicere.

NON. *de Doctr. ind.*] Nec in hac dis-

ſensione ſuſcepi populi cauſam, ſed bonorum.

NON. *Auguro.*] Cui quidem utinam verè auguraverim.

NON. *Sanctitudo.*] eoſdem terminos hominum curæ atque vitæ: sic pontificio jure ſanctitudo ſepulturæ.

PRISC. *lib.* XV] Non enim facilè valenti populo resiſtitur, si aut nihil impertias juris, aut parum.

PRISC. *Carm.*] Brachialia.

PRISC.] Armentum habeo.

DE REPUBLICA LIB. V.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.* Ennius:

Moribus antiquis res ſtat Romana, viriſque.

Quem quidem ille verſum, vel brevitate, vel veritate, tamquam ex oraculo mihi quodam eſſe effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuiſſet, neque mores, nisi hi viri præfuiſſent, aut fundare, aut tam diu tenere potuiſſent tantam, & tam longè latéque imperantem rempublicam. Itaque ante noſtram memoriam & mos ipſe patrius præſtantes viros adhibebat, & veterum morem, ac majorum inſtituta retinebant excellentes viri. Noſtra verò ætas quum rempublicam sicut picturam accepiſſet egregiam, ſed jam evaneſcentem vetuſtate, non mo-

dò eam coloribus iisdem, quibus fuerat; renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus, & extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit *rem stare* Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modò non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? mores enim ipsi interierunt virorum penuriâ. Cujus tanti mali non modò reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodammodo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rempublicam verbo retinemus; reapse verò jampridem amisimus.

CIC. *lib.* VIII. *epist. ad Atticum.*] Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria; sic huic moderatori reipublicæ beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloriâ ampla, virtute honesta sit. Hujus enim operis maximi inter homines, atque optimi, illum esse effectorem volo.

DIOMED. *lib.* I.] Excellunt.

NON. *Contemptio.*] Quæ virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio.

NON. *Lentum.*] Marcellus, ut acer & pugnax. Maximus: ut consideratus & lentus.

NON.

NON. *ubi nominativus, vel.*] Sed tamen ut bono patrifamiliâs colendi, ædificandi, ratiocinandi quidam usus, opus est.

GEL. *lib.* XII. *cap.* 2.] Menelao Laconi quædam fuit suaviloquens jucunditas.

Idem ib.] Breviloquentiam in dicendo colat.

NON. *Imbuere.*] Quæ quum Scipio dixisset, admodum probans; nimio enim erat odio rhetorum imbutus.

NON. *Ferocia.*] Qui comperit ejus vim & effrenatam illam ferociam.

CARIS. *lib.* I. *Orbi.*] Orbi terrarum comprehensos.

NON. *impertire.*] Quòd molestias senectutis suæ vestris familiis impertire posset.

NON.] Quod non modò singulis hominibus, sed potentissimis populis sæpe contingit.

DE REPUBLICA LIB. VI.

NON. *Prudentia.*] Totam igitur exspectas prudentiam hujus rectoris, quæ ipsum nomen hoc nacta est ex providendo.

NON. *Tristis.*] Qui numeros optimatum, & principum obtulit his vocibus, & gravitatis suæ liquit illum tristem & plenum dignitatis sonum.

NON. *Expleri atque satiari.*] Graves enim dominæ cogitationum libidines, infinita quædam cogunt atque imperant:

quæ quia expleri atque ſatiari nullo modo poſſunt, ad omne facinus impellunt eos, qui illecebris ſuis incenduntur.

NON. *Samium.*] Oratio exſtat, Læli, quam omnes habemus in manibus, quàm ſimpuvia pontificum diis immortalibus grata sint, Samiæque, ut hic ſcribit, capedines.

NON. *Firmiter.* & PRISC.] Firmiter enim majores noſtri ſtabilita matrimonia eſſe voluerunt.

NON. *Comparare.*] Quamobrem ſe comparet hic civis ita neceſſe eſt, ut sit contra hæc, quæ civitatis ſtatum pervertunt, ſemper armatus.

NON. *Seditio.*] Eaque diſſenſio civium, quòd ſeorſum eunt alii ad alios, *ſeditio* dicitur.

NON. *de Doctr. ind.*] Et verò in diſſenſione civili, quum boni plus, quàm multi valent, expendendos ab his, non numerandos puto.

GEL. *lib.* VI. *cap.* 16. & NON. *Deprecari.*] Quod quidem eò fuit majus, quia quum in cauſa pari collegæ eſſent, non modò invidiâ pari non erant, ſed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur.

NON. *Mactare.*] Ferunt hos laudibus, mactant honoribus.

S. AUG. *lib.* V. *cap.* 13. *Civit.*] Alendus hic eſt gloriâ.

NON. *Desubitò*] in his, ut meministis, concursu levissimæ multitudinis ære congesto funus desubitò esset ornatum.

NON. *ubi genitivus pro nominativo*] Ut quemadmodum scribit ille, quotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent.

MACR. *lib.* I. *Somn.*] Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis præmium est, tamen illa divina virtus non statuas plumbo in hærentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quædam & viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem ista sunt? inquit Lælius. Tum Scipio, Patimini me (inquit) quoniam tertium diem feriati sumus....

SOMNIUM SCIPIONIS.

SCIPIO LOQUITUR.

I. QUUM in Africam venissem, M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum; nihil mihi potius fuit, quàm ut Masinissam convenirem, regem familiæ nostræ justis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus

me senex collacrymavit, aliquantoque post suspexit in cœlum: & Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui cœlites, quòd antè quàm ex hac vita migro, conspicio in meo regno, & his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor; ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra republica percunctatus est; multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies. Pòst autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, quum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solùm, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me fessum de via, & qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quàm solebat, somnus complexus est.

2. Hìc mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti; fit enim ferè, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet sæpissime vigilans solebat cogitare, & loqui) Africanus se ostendit eâ formâ, quæ mihi ex imagine ejus, quàm ex ipso, erat notior: quem ut agnovi, equidem cohorrui; sed ille, Ades, inquit, animo, &

omitte timorem, Scipio, & quæ dicam, trade memoriæ.

II. Videsne illam urbem, quæ parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelso, & pleno stellarum, illustri & claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc à nobis hereditarium. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, & obieris legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam, deligêre iterum consul absens, bellumque maximum conficies, Numantiam exscindes.

3. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriæ lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam: nam quum ætas tua septenos octies solis anfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint; in te unum, atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te se-

natus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus: ac ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Lælius, ingemuissentque ceteri vehementiùs; leniter arridens Scipio, Quæso, inquit, ne me e somno excitetis, & parum rebus: audite cetera.

III. Sed quò sis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam, sic habeto: Omnibus, qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo definitum locum, ubi beati ævo sempiterno fruantur: nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptiùs, quàm concilia cœtusque hominum jure sociati, quæ civitates appellantur: harum rectores & conservatores hinc profecti, huc revertuntur.

5. Hìc ego, etsi eram perterritus, non tam metu mortis, quàm insidiarum a meis, quæsivi tamen, viveretne ipse & Paulus pater, & alii, quos nos exstinctos arbitraremur. Immo verò, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt; vestra verò, quæ dicitur vita, mors est: quin tu adspicias ad te venientem Paulum pa-

trem. Quem ut vidi, equidem vim lacrymarum profudi.

6. Ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat. Atque ego ut primùm fletu represso loqui posse cœpi, Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille: nisi enim Deus is, cujus hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur; hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera & stellas vocatis: quæ globosæ, & rotundæ, divinis animatæ mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili.

7. Quare & tibi, Publi, & piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, & pietatem; quæ, quum sit magna in parentibus & propinquis, tum in patria maxima est. Ea vita,

via eſt in cœlum, & in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt, & corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides: erit autem is ſplendidissimo candore inter flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis accepiſtis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cetera & mirabilia videbantur.

8. Erant autem eæ ſtellæ, quas numquam ex hoc loco vidimus; & eæ magnitudines omnium, quas eſſe numquam ſuſpicati ſumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima a cœlo, citima terris, luce lucebat alienâ. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facilè vincebant. Jam ipſa terra ita mihi parva viſa eſt, ut me imperii noſtri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret.

IV. Quam quum magis intuerer; Quæſo, inquit Africanus, quouſque humi defixa tua mens erit? nonne adſpicis, quæ in templa veneris? novem tibi orbibus, vel potiùs globis, connexa ſunt omnia: quorum unus eſt cœleſtis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, ſummus ipſe Deus, arcens & continens ceteros; in quo infixi ſunt illi, qui volvuntur, ſtellarum curſus ſempiterni: cui ſubjecti ſunt ſeptem, qui verſantur retrò contrario motu, atque cœlum: ex qui-

bus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant: deinde est hominum generi prosperus & salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum rutilus, horribilisque terris, quem Martem dicitis.

10. Deinde subter mediam ferè regionem Sol obtinet, dux, & princeps, & moderator luminum reliquorum, mens mundi, & temperatio, tantâ magnitudine, ut cuncta suâ luce illustret, & compleat: hunc ut comites consequuntur, alter Veneris, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis Solis accensa convertitur: infrà autem jam nihil est, nisi mortale & caducum, præter animos generi hominum, munere deorum datos. Supra lunam sunt æterna omnia. Nam ea, quæ est media, & nona tellus, neque movetur, & infima est, & in eam feruntur omnia suo nutu pondera.

V. Quæ quum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas tantus & tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen, pro rata parte, ratione distinctis, impulsu & motu ipsorum orbium efficitur; qui acuta cum gravibus temperans, varios æquabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt;

& natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acutè sonent.

12. Quam ob causam summus ille cœli stelliferi cursus, cujus conversio est concitatior, acuto & excitato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra, nona, immobilis manens, imâ sede semper hæret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos; qui numerus rerum omnium ferè nodus est: quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui præstantibus ingeniis, in vita humana, divina studia coluerunt.

13. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitûs, sensu audiendi caret. Hic verò tantus est totius mundi incitatissimâ conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint; sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

VI. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ si tibi parva, ut eſt, ita videtur, hæc cœleſtia ſemper ſpectato; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem ſermonis hominum, aut quam expetendam gloriam conſequi potes? vides habitari in terra raris & anguſtis in locis; & in ipsis, quasi maculis, ubi habitatur, vaſtas ſolitudines interjectas: hoſque, qui incolunt terram, non modò interruptos ita eſſe, ut nihil inter ipſos ab aliis ad alios manare poſſit; ſed partim obliquos, partim averſos, partim etiam adverſos ſtare vobis, a quibus exſpectare gloriam certè nullam poteſtis.

15. Cernis autem eamdem terram, quasi quibuſdam redimitam & circumdatam cingulis: e quibus duos maximè inter ſe diverſos, & cœli verticibus ipsis ex utraque parte ſubnixos, obriguiſſe pruinâ vides; medium autem illum, & maximum, ſolis ardore torreri: duo ſunt habitabiles; quorum auſtralis ille, in quo qui insiſtunt, adverſa vobis urgent veſtigia. Nihil ad veſtrum genus. Hic autem alter ſubjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quàm tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quæ colitur a vobis, anguſta verticibus, lateribus latior, parva quædam inſula eſt, circumfuſa illo mari,

quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quàm sit parvus, vides.

16. Ex his ipsis cultis notiſque terris, num aut tuum aut cujuſquam noſtrûm nomen, vel Caucaſum hunc, quem cernis, tranſcendere potuit, vel illum Gangem tranſnare? quis in reliquis orientis, aut obeuntis ſolis ultimis, aut aquilonis, auſtrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profectò, quantis in anguſtiis veſtra gloria ſe dilatari velit. Ipſi autem, qui de vobis loquuntur, quàm loquentur diu?

VII. Quin etiam, ſi cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuſcujuſque noſtrûm a patribus acceptas poſteris prodere; tamen propter eluviones exuſtioneſque terrarum, quas accidere tempore certo neceſſe eſt, non modò non æternam, ſed ne diuturnam quidem gloriam aſſequi poſſumus.

17. Quid autem intereſt, ab iis, qui poſtea naſcentur, ſermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui antè nati ſint, qui nec pauciores, & certè meliores fuerunt viri? quum præſertim apud eos ipſos, a quibus audiri nomen noſtrum poteſt, nemo unius anni memoriam conſequi poſſit: homines enim populariter annum tantummodo ſolis, id eſt,

unius astri reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius cœli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille verè vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quàm multa secula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit; ita quandoque eâdem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam.

18. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis & præstantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur altè spectare si voles, atque hanc sedem, & æternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen: sermo autem omnis ille, & angustiis cingitur iis regionum, quas vides; nec umquam de ullo

perennis fuit; & obruitur hominum interitu; & oblivione posteritatis exstinguitur.

VIII. Quæ quum dixisset, Ego verò, inquam, ô Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cœli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, & tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto præmio proposito, enitar multò vigilantiùs. Et ille, Tu verò enitere, & sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu is es, quem forma ista declarat; sed mens cujusque, is est quisque; non ea figura, quæ digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si quidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, & moderatur, & movet id corpus, cui præpositus est, quàm hunc mundum princeps ille Deus: & ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

20. Nam quod semper movetur, æternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde; quando finem habet motûs, vivendi habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit:

quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi; principii autem nulla est origo; nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quòd si numquam oritur, ne occidit quidem umquam: nam principium exstinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit; si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motûs principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori; vel concidat omne cœlum, omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quâ, ut a primo impulsu moveatur.

IX. Quum pateat igitur, æternum id esse, quod seipsum moveat; quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, & suo: nam hæc est propria natura animæ, atque vis: quæ si est una ex omnibus, quæ seipsa semper moveat; neque nata certè est, & æterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus: sunt autem optimæ curæ, de salute patriæ; quibus agitatus & exercitatus animus velociùs in hanc sedem & domum suam pervolabit: idque

ociùs faciet, si jam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras, & ea, quæ extrà erunt, contemplans, quàm maximè se a corpore abstrahet.

22. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum & hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati seculis, revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

DE JURE CIVILI.

Librum de jure civili in artem redigendo scripsisse Ciceronem testes sunt Gellius & Carisius: quin ipse Tullius id sibi in animo fuisse declarat de Oratore lib. 1, 190.

CARIS.] Aliquo excellente ac nobili viro.

GEL. *lib.* VII. *c.* 22] Nec verò scientiâ juris majoribus suis Q. Ælius Tubero defuit, doctrinâ etiam superfuit.

DE AUGURIIS.

Citantur a Carisio & Servio Libri Ciceronis Augurales, ii fortasse, quos ille Ciliciæ proconsul ad Appium Pulchrum adornavit, Librorum ejusdem argumenti auctorem. Vid. Epist. ad familiares 3, 11.

CARISIUS] Oscen.
IDEM. Avi incertâ.
IDEM. Oscinis.

DE PHILOSOPHIA, SIVE HORTENSIUS.

Tullius de Finibus 1, 2. scribit hoc libro a se defensam & collaudatam esse philosophiam, quum esset accusata & vituperata ab Hortensio. Huic autem sermoni Q. Catulum, & L. Lucullum interfuisse censet Sigonius. Hunc librum longè omnium pulcherrimum fuisse, veterum, qui illum legerunt, testimonia multa confirmant. Sanctus quidem Augustinus non semel profitetur se illius potissimùm lectione incensum esse ad veræ philosophiæ, id est, christianæ, contemplationem. De hoc eodem libro mentio fit de Divinatione lib. 1, 1.

NON. *Occupare.*] & Paulum Marcelli occupavisse.

NON. *Annuere.*] Quod quum uterque noſtrûm annuiſſet, omneſque ad id tempus, quod erat dictum, poſtero die veniſſemus.

FRONTO.] Lucullo quidem noſter adventus & gratus & jucundus fuiſſe.

IDEM.] Hic primùm Catulus delectatur ipſo loco.

NON. *Inanima.*] Nam quum omnis ſolertia admiranda eſt, tum ea, quæ efficit, ut inanima quæ ſunt, vivere & ſpirare videantur.

NON. *Effero.*] præter ceteras noſtra extulit civitas.

NON. *Lentus.*] hunc Craſſum, qui lentus (ut ſcitis) dicere ſolebat, ad imitationem quasi noſtri generis contendiſſe.

NON. *Imbuere*, *ſufficere.*] Ut ii, qui combibi purpuram volunt, ſufficiunt priùs lanam medicamentis quibuſdam; sic litteris talibuſque doctrinis antè excoli animos, & ad ſapientiam concipiendam imbui & præparari decet.

NON. *Subigere*, *ſegetes.*] Ut enim ſegetes agricolæ ſubigunt aratris multò antè quàm ſerant.

NON. *Grave*, *Acre*, *Mite.*] Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philiſto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophraſto mitius inveniri poteſt?

NON. *Cognoscere, Grave.*] Unde autem faciliùs, quàm ex annalium monumentis, aut res bellica, aut omnis reipublicæ disciplina cognoscitur? unde ad agendum, aut dicendum copia depromi major gravissimorum exemplorum, quasi incorruptorum testimoniorum potest?

NON. *Exorsum.*] Perge, quæso: nec enim imperitè exorsus es.

NON. *Contendere.*] Magna etiam animi contentio adhibenda est in explicando Aristotele, si legeris.

NON. *Comest.*] Se ad extremum pollicetur prolaturum, quæ seipsa comest: quod efficit dialecticorum ratio.

NON. *Relaxo. Remitto.*] Quæro enim, non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem & remittam.

LACT. *lib.* III. *cap.* 15.] Quando philosophi esse cœperunt? Thales, ut opinor, primus. Recens hæc quidem ætas.

S. AUG. *lib.* III. *contra Acad.*] Id enim est sapientis providere: ex quo sapientia est appellata, prudentia.

SERVIUS.] Epicurei plures volunt esse cœlos.

NON. *Urgeo.*] Itaque tunc Democriti manus urgebatur: est enim non magna.

SERVIUS. *in* 1 & 2. *Æneid.*] Annum magnum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum: quod fit

post XII. millia nongentos quinquaginta quatuor annos.

S. AUG. *lib.* XII. *cap.* 4. *Trin.*] Beati certè omnes esse volumus.

NON. *Differre.*] Quantum inter se homines studiis, moribus, & omni vitæ ratione differant.

NON. *Præfractum.*] Huic contrarius Aristo Chius, præfractus, ferreus, nihil bonum, nisi quod rectum & honestum est.

S. AUG. *de Trin. lib.* XIII. *cap.* 5.] Ecce autem non philosophi illi quidem, sed prompti tamen ad disputandum homines, omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. Falsum id quidem. Velle enim quod non deceat, id ipsum miserrimum est; nec tam miserum est, non adipisci, quod velis, quàm adipisci velle, quod non oporteat.

LACT. *lib.* I. *cap.* 7.] Si Deus unus est, quis beatus esse in solitudine queat?

NON. *Præcipere.*] Præcipiunt hoc isti, & facit nemo.

LACT. *lib.* III. *cap.* 16.] Profectò omnis istorum disputatio, quamquàm uberrimos fontes virtutis & scientiæ contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne tantùm videatur attulisse negotiis hominum quamdam oblectationem otii

NON. *Lautum.*] Quæ est igitur philo-

ſophia; Socrates? nec dubito, quin, quæcumque ſit, lautum victum & elegantem, magnificè, neque minùs quàm deceret, colere inſtituiſſet.

NON. *De doct. ind.*] Vidi in dolore podagræ vel omnium maximum Stoicorum Poſſidonium, nihilò ipſum, quàm Nicomachum Tyrium, hoſpitem meum, fortiorem.

NON. *Sublatum.*] Eloquentiam tueri, quam tu in cœlum, Hortenſi, credo, ut ipſe cum ea ſimul adſcenderes, ſuſtuliſſes.

NON. *Eventus.*] Tu me & aliàs nonnumquam, & paulò antè adhortatus es, ut aliorum facta & eventa conquiram.

FRONTO.] Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant.

NON. *Sumo.*] Quare velim dari mihi, Luculle, jubeas indicem tragicorum, ut ſumam, ſi qui fortè mihi deſunt.

NON. *Faceſſo.*] Faceſſant igitur omnes, qui docere nihil poſſunt, quò meliùs ſapientiúſque vivamus.

S. AUG. *de Trin. lib.* IV. *cap.* 2.] Prudentiæ partes ſunt, memoria, intelligentia, providentia.

S. AUG. *ibid.*] Si nobis, quum ex hac vita migraverimus, in beatorum inſulis, immortale ævum, ut fabulæ ferunt, degere liceret, quid opus eſſet eloquentiâ,

quum judicia nulla fierent? aut ipsis etiam virtutibus? nec enim fortitudinis indigeremus, nullo proposito aut labore, aut periculo; nec justitiâ, quum esset nihil, quod appeteretur alieni; nec temperantiâ, quæ regeret eas, quæ nullæ essent, libidines: ne prudentiâ quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum & malorum. Unâ igitur essemus beati cognitione naturæ, & scientiâ, quæ sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest cetera necessitatis esse; unum hoc, voluptatis.

NON. *Capere.*] deinde boni mores, & modestiores, & ad capienda præcepta molliores.

NON. *Aptum.*] Altera est nexa cum superiore, & inde, aptéque pendens.

NON. *Spectare.*] Cœli signorum admirabilem ordinem, insatiabilemque pulchritudinem magis spectant.

S. AUG. *lib.* IV. *cap.* 15. *Civit.*] Ut easdem tenebras efficiat, quas effecit in interitu Romuli; qui in obscuratione solis factus est.

NON. *Increpo.*] Tune pseudomenon, & soritem, & totam dialecticam aut illudis, aut increpas?

NON. *Pressum.*] Quis te aut est, aut fuit umquam in partiendis rebus, in definiendis, in explanandis pressior?

LACT. *lib.* VI. *cap.* 2.] Malo vel unum parvum de officio libellum, quàm longam orationem pro seditioso homine Cornelio.

NON. *Convenire.*] Nam quòd vereris, ne non conveniat nostris ætatibus ista oratio, quæ spectat ad hortandum.

NON. *Cædere.*] Aut tibi id ipsum pervertendum fuit, quod tu ne attigisti quidem; aut ejus partes, quasi membra quædam, cædendæ.

NON. *Æra.*] Quid tu, inquam? soles, quum rationem a dispensatore accipis, si æra singula probasti, summam quæ ex his confecta sit, non probare?

NON. *Scripta.*] Itaque tibi concedo, quod in duodecim scriptis solemus, ut calculum reducas, si te alicujus dati pœnitet.

NON. *Gratificari.*] Quare egredere, quæso; & gratificare reipublicæ.

IDEM, *Tollere.*] nihil tamen esse, in quo se animus excellens tollat.

IDEM, *Capere.*] Captum me fortasse, inquis, tu putas, & id quod nollem, confiteri coactum.

IDEM, *Subducere.*] An quum videat me & meas comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, constantiam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat?

PRISC. *lib.* VI.] ut ait Ennius: *Refugiat timido ſanguen, atque exalbeſcat metu.*

NON. *Præſtare.*] Itaque nec in philoſophia cuiquam cessit, & vitæ gravitate præſtitit.

IDEM, *Comtemptus.*] magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio.

IDEM, *Detrahere.*] ut ea sibi ratio vera reſtituat, quæ conſuetudo vitioſa detraxerit.

NON. *Deſpicere.* Conſolabitur eum magnitudo animi, & humanarum opinionum alta quædam deſpectio.

IDEM, *Deductum.*] Habet enim ipſa certam & definitam viam, ſed ex ea multis vitiis & erroribus depravata deducitur.

IDEM, *Vindicare.*] deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturæ mos vindicat.

IDEM, *Exſultare.*] Imbecillus autem eſt pudoris magiſter timor, qui si quando paululum aberraverit, ſtatim ſpe impunitatis exſultat.

SERVIUS. *lib.* IX. *Æn.*] Sufficit ad gloriam benefacti conſcientia.

NON. *Redundo.*] Tum intelligas, quàm illud non sit neceſſarium, quod redundat.

IDEM, *Gliſco.*] Ad juvenilem libidinem, copia voluptatum gliſcit illa, ut ignis oleo.

IDEM,

Idem, *Verecundantur.*] Hi noſtri amici verecundantur, capti ſplendore virtutis.

S. Aug. *Vita beata.*] Oratæ, homini ditissimo, amœnissimo, delicatissimo, neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam & prædiis quæſtuosissimis, amicis jucundissimis, quantum libuit, & abundavit, & illis omnibus aptissimè ad ſalutem corporis uſus eſt; ejuſque (ut breviter totum explicem) omne inſtitutum voluntatemque omnem ſuccessio proſpera conſecuta eſt.

Non. *Balneæ.*] Primus balneolas ſuſpendit, inclusit piſces.

Prisc. *lib.* x.] & amœnitate ſummâ perfructus eſt.

Non. *Oſtrea.*] ſolertiamque eam, quæ poſſet vel in tegulis proſeminare oſtreas.

Idem, *Summus.*] Vixit ad ſummam ſenectutem valetudine optimâ.

Idem, *Invitare.*] Voluptates autem nulla ad res neceſſarias invitamenta afferunt ſenibus.

S. Aug. *lib. contra Pelagium.* Non. *Conficere.*] An verò voluptates corporis expetendæ, quæ verè & graviter a Platone dictæ ſunt illecebræ atque eſcæ malorum? Quæ enim confectio eſt valetudinis, quæ deformatio coloris & corpo-

ris, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cujus motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiæ. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim, quum utatur voluptate eâ, quâ nulla possit major esse, attendere animum, inire rationem, cogitare omnino quidquam potest? Quis autem tantus est gurges, qui dies & noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? Quis autem bonâ mente præditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas?

S. AUG. *contra Pelag. lib.* V. *cap.* 5.] tunc obsequatur naturæ, quum sine magistro senserit, quid natura desideret.

NON. *Ubi genitivus pro ablativo.*] Et qui exspectat, pendet animi, quia semper, quid futurum sit, incertum est.

NON. *Noxia a noxa.*] Et ceteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima insunt, noxias tamen inferunt.

NON. *Equuleus.*] Ut igitur domitores equorum non verbera solùm adhibent ad domandum, sed cibum etiam subtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis.

NON. *Lentum.*] Qui quum publicas

injurias lentè tuliſſet, ſuam non tulit.

NON. *Continens.*] In continentibus quidem terris veſtrum nomen dilatari poteſt.

NON. *Conficere.*] Ea facultas noſtris majoribus erat, qui confectis ſenatuſconſultis.

NON. *Acre.*] quod alterius ingenium sic dulce, ut acetum Ægyptium ; alterius sic acre, ut mel Hymettium dicimus.

NON. *Fides.*] Ponendæ ſunt fides, & tibiæ.

NON. *Severum.*] Aliud ex silvis ſeverum & triſte.

NON. *Tenue.*] Eumdem enim non modò ex mediocri pecunia, ſed etiam ex tenui percipere poſſum.

NON. *Priores a Primores.*] Qui iidem neſcio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris.

NON. *Subducere.*] non & sine ea cogitatione ineundis ſubducendiſque rationibus.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*] Ex quibus humanæ vitæ erroribus & ærumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in ſacris initiiſque tradendis divinæ mentis interpretes, qui nos ob aliqua ſcelera ſuſcepta in vita ſuperiore, pœnarum luendarum causâ natos eſſe

dixerunt, aliquid vidiſſe videantur; verumque ſit illud, quod eſt apud Ariſtotelem, ſimili nos affectos eſſe ſupplicio, atque eos, qui quondam, quum in prædonum Etruſcorum manus incidiſſent, crudelitate excogitatâ necabantur; quorum corpora viva cum mortuis, adverſa adversis accommodata, quàm aptissimè colligabantur; ita noſtros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis eſſe conjunctos.

NON. *Appendix.*] Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi eſſe corpus, nihilque in eo eſſe magnum.

S. AUG. *lib.* XIV. *cap. ult. Trin.*] Quæ nobis dies noctеſque considerantibus, acuentibuſque intelligentiam, quæ eſt mentis acies, caventibuſque, ne quando illa hebeſcat, magna ſpes eſt, aut si hoc quo ſentimus & ſapimus, mortale & caducum eſt, jucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occaſum, neque moleſtam exſtinctionem, & quasi quietem vitæ fore: aut si, ut antiquis philoſophis, hiſque maximis, longéque clarissimis placuit, æternos animos, ac divinos habemus; sic exiſtimandum eſt, quò magis hi fuerint ſemper in curſu, id eſt, in ratione & inveſtigandi cupiditate, & quò minùs ſe admiſcuerint atque implicuerint hominum vitiis atque errori-

bus, hòc illis faciliorem adſcenſum & reditum in cœlum fore. Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exſtingui tranquillè volumus, quum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paulò meliorem domum sine mora demigrare, in his ſtudiis nobis omnis opera & cura ponenda eſt.

M. CATO, SEU, LAUS M. CATONIS.

Catonem Uticenſem Tullius cœlo æquavit eo libro, quem, ut ſcribit in Oratore 35. numquam attigiſſet, tempora timeris inimica virtuti, nisi M. Bruto hortanti, & illius memoriam excitanti, non parere nefas eſſe duxiſſet. Huic Cæſar Catonis inimicissimus, reſcriptâ oratione, quam Anticatonem appellavit, velut apud judices reſpondit cum maximis Ciceronis laudibus. Vide ad Atticum 12, 4. & 40. & lib. 13, 46. & de Divinatione, 2, 3.

GELL. *lib.* XIII. *cap.* 18.] Pronepos M. Catonis cenſorii.

MACR. *lib.* IV. *cap.* 2.] Contingebat in eo, quod pleriſque contrà ſolet, ut majora omnia re, quàm famâ viderentur : id quod non ſæpe evenit, ut ex-

ſpectatio a cognitione, aures ab oculis vincerentur.

DE GLORIA, LIB. I.

Librorum de Gloria meminit Cicero ad Atticum lib. 15, 27. & lib. 16, 2. & 6. & de Officiis lib. 2, 3. Ex iis Gellius lib. 15, 6. notat errorem Ciceronis, verba tribuentis Ajaci, quæ ſunt apud Homerum Hectoris. Vide Iliados ꞃ, *89.*

CARIS.] In Tuſculanum mihi nuntiabantur gladiatorii ſibili.

FESTUS *lib.* XIII.] Oppidorum appellationem uſurpatione appellatam eſſe exiſtimo, quòd opem darent.

DE GLORIA, LIB. II.

GELL. *lib.* XV. *cap.* 6.] Apud eumdem poëtam Ajax cum Hectore congrediens depugnandi causâ agit, ut ſepeliatur, ſi ſit fortè victus, declaratque ſe velle, ut ſuum tumulum multis etiam pòſt ſeculis prætereuntes, sic loquantur:

Hic situs eſt vitæ jampridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculſus concidit enſe.
Fabitur hoc aliquis, mea ſemper gloria vivet.

CARIS.] Quo ſtante & incolume.
PHILARG.] Statuerunt gloria leæna.

DE CONSOLATIONE LIBER.

Quanto dolore ex morte Tulliæ cariſſimæ filiæ Cicero exarſerit, ipſe oſtendit in epiſtolis, quas tum ad Atticum miſit, quæ exſtant lib. 12 & 13. Acceptis eo tempore a pluribus, atque ab ipſo Cæſare conſolatoriis epiſtolis, ſe ipſe per litteras conſolatus eſt, ſcripsitque librum, quem Conſolationem, vel de luctu minuendo inſcripsit.

PLIN. *præfatione.*] Crantorem ſequor.

LACT. *lib.* III. *cap.* 18.] Idcirco nati ſumus, ut ſcelerum pœnas lueremus.

LACT. *lib.* II. *cap.* 19.] Non naſci, longè optimum, nec in hos ſcopulos incidere vitæ: proximum autem, si natus sis, quamprimum mori, & tamquam ex incendio effugere fortunæ.

LACT. *lib.* III. *cap.* 14.] Sed neſcio qui nos teneat error, aut mirabilis ignoratio veri.

CIC. *Tuſcul.* I. 66. LACT. *de Ira cap.* 10. & *Inſtit. lib.* I. *cap.* 5.] Animorum nulla in terris origo inveniri poteſt: nihil enim eſt in animis mixtum atque concre-

tum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur; nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum: his enim in naturis nihil inest, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quod & præterita teneat, & futura provideat, & complecti possit præsentia; quæ sola divina sunt: nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a Deo: singularis est igitur quædam natura atque vis animi, sejuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, quod vult, quod viget, cœleste & divinum est; ob eamque rem æternum sit necesse est. Nec verò Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quædam & libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens & movens, ipsaque prædita motu sempiterno.

LACT. *lib.* I. *cap.* 15.] Quum verò & mares, & feminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, & eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur; assentiamur eorum sapientiæ, quorum ingeniis & inventis omnem vitam, legibus & institutis excultam, constitutamque habemus. Quòd si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profectò fuit,

Si Cadmi, aut Amphionis progenies, aut Tyndari, in cœlum tollenda famâ fuit, huic idem honos certè dicandus est: quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo.

LACT. *lib.* III. *cap.* 19.] Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in cœlum patere: nam vitiis & sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, levi quodam ac facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem pervolare.

LACT. *lib.* III. *cap.* 28.] Cedo, en manum tollo.

DE SUIS CONSILIIS.

Citatur a Boëtio liber Ciceronis de consiliis suis, quem librum eumdem esse putat Sigonius, atque eum, quem Asconius, in commentario orationis in toga candida vocat Expositionem *consiliorum suorum.*

BOET. *lib.* I. *Mus.*] Sed ut aliquâ similitudine adductus, maximis minima con-

feram, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicæ fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret, Pythagoras dicitur: quod quum illa fecisset, tarditate modorum, & gravitate cantûs, illorum furentem petulantiam resedisse.

DE VIRTUTIBUS.

Patricius censet Ciceronem in hoc libro; quæ copiosè in libris de Officiis tradiderat, breviter comprehensa litteris consignavisse.

CARIS. *lib.* II.] Illud neutiquam probares.

CHOROGRAPHIA.

Hic liber in Prisciano citatur, errore fortasse librarii, tamquam Ciceronis; sed est planè Chorographia *Varronis.*

PRISC. *lib.* VI.] Ibi quercorum rami ad terram jacent, ut sues, quasi capræ ex ramis, glande pascantur.

ACADEMICORUM LIB. I.

Fragmenta hæc ex Academicis, ad eos libros pertinent, qui erant posterioris editionis. Nonius, dum quartum esse putat ejus editionis, qui est prioris secundus, fecit ut quarti libri fragmentum certum demonstrari nullum possit.

NON. *Digladiari.*] Quid autem stomachetur Mnesarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus?

ACADEMICORUM LIB. II.

NON. *Adamare.*] Qui enim seriùs honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec satis commendati multitudini possunt esse.

NON. *Exponere.*] Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum juventuti.

NON. *Hebes.*] Quid? lunæ quæ lineamenta sint, potesne dicere? cur ejus nascentis aliàs hebetiora, aliàs acutiora videantur cornua?

NON. *Purpurascit.*] Quid? mare nonne cœruleum? at ejus unda, quum est pulsa remis, purpurascit: & quidem aquâ tinctum quodam modo & infectum.

NON. *Æquor.*] Quid tam planum videtur, quàm mare? ex quo etiam *æquor* illud poëtæ vocant.

NON. *Alabaſter.*] Quibus etiam alabaſter plenus unguenti putere videatur.

NON. *Siccum.*] Alius adultis, alius ſenibus : alius ægris, alius ſanis : alius siccis, alius vinolentis.

NON. *Urinari.*] Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil ſuperum, aut obſcurè admodum cernimus.

NON. *Perpendiculum.*] Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non armis, non regulis.

NON. *Gallina.*] Quum ovum inſpexerant, quæ gallina peperiſſet, dicere ſolebant.

DIOMED.] Opera affixa.

ACADEMICORUM LIB. III.

NON. *Ingenerari.*] In tanta animalium varietate, homini ut ſoli cupiditas ingeneraretur cognitionis & ſcientiæ.

NON. *Vindico.*] Aliqua poteſtas si sit, vindicet ſe in libertatem.

NON. *Digladiari.*] Digladiari autem ſemper, depugnare cum facinorosis & audacibus, quis non quum miſerrimum, tum etiam ſtultissimum dixerit?

NON. *Exſulto.*] Et ut nos nunc ſede-

mus ad Lucrinum, pisciculosque exsultantes videmus.

LACT. *lib.* VI. *cap.* 24.] Quòd si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis, corrigere errorem pœnitendo, facilior esset emendatio temeritatis.

EX LIBRO INCERTO ACADEMICORUM.

LACT. *lib.* III. *cap.* 15.] Mihi autem non modò ad sapientiam cæci videmur, sed ad ea ipsa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes & obtusi.

MARCIAN. *lib.* V. FORTUN. *lib.* III.] Latent ista omnia, Varro, magnis obscurata & circumfusa tenebris.

S. AUG. *lib.* III. *contra Acad.*] Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundæ partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare necesse sit: ex quo potest probabiliter confici, eum rectè primum esse judicio suo, qui omnium ceterorum judicio sit secundus. Fac enim, verbi causâ, Stoicum adesse sapientem: nam contra eos potissimùm Academicorum exarsit ingenium. Ergo Zeno, vel Chrysippus si interrogentur, quis sit sapiens, respondebit, eum esse, quem ipse

descripserit. Contrà Epicurus, vel quis alius adversariorum negabit, suumque potiùs peritissimum voluptatum aucupem, sapientem esse contendet. Inde ad jurgium. Clamat Zeno, & tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud quàm honestatem: ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodò extrinsecus posito, & quasi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem & hominem, & sapientem trudere nefas esse. Contrà ille, convocatâ de hortulis in auxilium quasi liberâ turbâ temulentorum, quærentium tantùm, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes: sed si in illos, aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus, temerariusque clamabitur. Itaque quum & huc & illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat; an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta

deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat Academicum prælatum iri. Rursus te ad illum converte, & quære, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit, Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentiùs : nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem præ illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro?

S. AUG. *lib.* II. *contra Acad.*] Talia mihi videntur omnia, quæ probabilia, vel verisimilia putavi nominanda : quæ tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno; satis enim mihi est te jam bene accepisse, quid dicam, id est, quibus rebus hæc nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem.

S. AUG. *lib.* III. *contra Acad.*] Mos fuit Academicis occultandi sententiam suam, nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperiendi.

EX LIB. DE NATURA DEORUM III.

LACT. *lib.* II. *cap.* 9.] Primùm igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divinâ pro-

videntiâ effectam, sed habere & habuisse vim, & naturam suam. Ut igitur faber, quum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed eâ utitur, quæ sit parata; fictorque item e cera; sic isti providentiæ divinæ materiam præstò esse oportuit, non quam ipsa faceret, sed quam haberet paratam. Quòd si non est a Deo materia facta, ne terra quidem, & aqua, & aër, & ignis a Deo factus est.

LACT. *lib.* II. *cap.* 3.] Non sunt ista vulgò disputanda, ne susceptas publicè religiones disputatio talis exstinguat.

EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

DIOMED. *lib.* I.] Præterea *similiter* cohortatione circum conciliabula antecellunt.

EX LIB. I. DE LEGIBUS.

LACT. *lib.* V. *cap.* 8.] Sicut unâ eâdemque naturâ mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret ac nititur; sic omnes homines inter se naturâ confusi, pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos, & subjectos omnes sub unam eamdemque tutelam: quod si teneretur, deorum profectò vitam omnes viverent.

EX LIB. II. DE LEGIBUS.

LACT. *lib.* I. *cap.* 20.] Magnum audaxque consilium Græcia suscepit, quòd Cupidinum & Amorum simulacra in gymnasiis consecravit.

EX LIB. V. DE LEGIBUS.

MACR. *lib.* VI.] Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie jam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim, eaque, quæ restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?

EX LIBRO INCERTO DE LEGIBUS.

LACT. *lib.* III. *cap.* 19.] Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quàm qui est in vita, aut certè non deteriorem est allatura statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina est vita: sensu carenti nihil profectò est mali.

S. AUGUST. *lib.* XXI. *Civit.*] Octo pœnarum genera in legibus continentur, damnum, vincula, verbera, talio, ignominia, exsilium, mors, servitus.

Ex Lib. de Fato.

Gel. *lib.* v. *cap.* 3.] Chrysippus æstuans, laboransque quonam pacto explicet, & fato omnia fieri, & esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.

Macr. *lib.* iii.] Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio, unáque Pontius; allatus est fortè Scipioni acipenser, qui admodum rarò capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum & alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset; pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, *Scipio*, inquit, *vide quid agas : acipenser iste paucorum hominum est.*

TIMÆUS,

SEU

DE UNIVERSITATE.

S. Hieronymus de Timæi Ciceroniana translatione ita judicavit : Obſcurissimus Platonis Timæus ne Ciceronis quidem aureo ore ſit planior.

1. MULTA ſunt a nobis & in Academicis conſcripta contra physicos, & ſæpe cum P. Nigidio, Carneadeo more & modo diſputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quæ quidem dignæ libero eſſent, ornatus omnibus ; tum acer investigator, & diligens earum rerum, quæ a natura involutæ videntur. Denique sic judico, poſt illos nobiles Pythagoreos, quorum diſciplina exſtincta eſt quodam modo, quum aliquot ſecula in Italia Siciliaque viguiſſent, hunc exſtitiſſe, qui illam renovaret.

2. Qui quum me in Ciliciam proficiſcentem, Epheſi exſpectaviſſet, Romam ex legatione ipſe decedens ; veniſſetque

eódem Mytilenis mei ſalutandi & viſendí causâ Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo judicio facilè princeps; perlibenter & Nigidium vidi, & Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus ſalutationibus, reliquum percunctatione conſumpſimus. *** *Deſunt multa.*

II. Quid eſt, quod ſemper sit, neque ullum habet ortum? & quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentiâ & ratione comprehenditur; quod unum ſemper, atque idem eſt: alterum, quod affert opinionem per ſenſus, rationis expers; quod totum opinabile eſt, id gignitur & interit, nec umquam eſſe verè poteſt. Omne autem quod gignitur, ex aliqua cauſa gigni neceſſe eſt: nullius enim rei, causâ remotâ, reperiri origo poteſt. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam ſpeciem, quæ ſemper eſt eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, præclarum opus efficiat neceſſe eſt: sin autem illam, quæ gignitur; numquam illam, quam expetet, pulchritudinem conſequetur. Omne igitur cœlum, sive mundus, sive quovis alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit.

4. De quo id primùm consideremus, quod principiò eſt in omni quæſtione

considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu, an ortus sit ab aliquo temporis principatu. Ortus est, quandoquidem cernitur, & tangitur, & est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent; sensusque moventia quæ sunt, eadem in opinatione consistunt, quæ ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni posse sine causis. Atque illum quidem quasi parentem hujus universitatis invenire, difficile; & quum jam inveneris, indicare in vulgus, nefas.

5. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum & idem, & sui simile; an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est mundus hic, & si probus ejus artifex; profectò speciem æternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est; generatum exemplum est pro æterno secutus. Non igitur dubium, quin æternitatem maluerit exsequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque ejus ædificatore præstantius. Si igitur generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiâque comprehenditur, atque immutabili æternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus, mundum, simulacrum æternum esse alicujus æterni,

Difficillimum autem eſt in omni inquisitione rationis, exordium. De iis igitur, quæ diximus, hæc sit prima diſtinctio.

III. In omni oratione cum iis rebus, de quibus explicandum, videtur eſſe cognatio. Itaque quum de re ſtabili & immutabili diſputatur; oratio talis sit, qualis sit illa, quæ neque redargui, neque convinci poteſt. Quum autem ingreſſa eſt imitata & effiƈta simulacra; bene agi putat, si similitudinem veri conſequatur. Quantum enim ad id, quod ortum eſt, æternitas valet; tantum ad fidem veritas. Quocirca si fortè de deorum natura ortuque mundi diſſerentes, minùs id, quod avemus, animo conſequimur, ut tota dilucidè & planè exornata oratio *sibi* conſtet, & ex omni parte ſecum ipſa conſentiat; haud ſanè erit mirum, contentique eſſe debebitis, si probabilia dicentur. Æquum eſt enim meminiſſe, & me, qui diſſeram, hominem eſſe; & vos, qui judicatis: ut si probabilia dicentur, nil ultrà requiratis.

7. Quæramus igitur cauſam, quæ eum impulerit, qui hæc machinatus sit, ut originem rerum, & molitionem novam quæreret. Probitate videlicet præſtabat: probus autem invidet nemini. Itaque ſui similia omnia generavit. Hæc nimirum gignendi mundi cauſa juſtissima. Nam

quum constituisset Deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur; quidquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi assumpsit, non tranquillum & quietum, sed immoderatè agitatum & fluctuans; idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim judicabat esse præstantius. Fas autem nec est, nec umquam fuit, quidquam nisi pulcherrimum facere eum, qui esset optimus.

8. Quum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quæ naturâ cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto genere, præstantius; intelligentiam autem ulli rei adjunctam esse, sine animo nefas esse. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quam ob causam non est cunctandum profiteri, si modò investigari aliquid conjecturâ potest, hunc mundum animal esse, idque intelligens, & divinâ providentiâ constitutum.

IV. Hoc posito; quod sequitur, videndum est, cujusnam animantium Deus in fingendo mundo similitudinem secutus sit. Nullius profectò eorum quidem, quæ sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quædam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Im-

perfecto autem nec absoluto simile, pulchrum esse nihil potest. Cujus ergo omne animal quasi particula quædam est, sive in singulis, sive in diverso genere cernatur, ejus similem mundum esse dicamus.

9. Omnes igitur, qui animo cernuntur, & ratione intelliguntur animantes, complexu rationis & intelligentiæ, sicut homines hoc mundo, & pecudes, & omnia, quæ sub adspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi potest, & quod ex omni parte absolutissimum est, quum Deus similem mundum efficere vellet, animal unum, adspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Recténe igitur unum mundum dixerimus; an sint plures, an innumerabiles, dictu verius & melius? Unus profectò, siquidem factus est ad exemplum.

10. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cujus partes sint animantes superiores; cœlumque hoc, simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret, atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quòd solus atque unus esset;

esset; idcirco singularem Deus hunc mundum, atque unigenam procreavit.

II. Corporeum autem, & adspectabile, itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porrò, igni vacuum, videri potest; nec verò tangi, quod careat solido; solidum autem nihil, quod terræ sit expers. Quamobrem mundum efficere moliens Deus, terram primùm, ignemque jungebat. Omnia autem duo ad cohærendum, tertium aliquid requirunt, & quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se, atque de his, quæ adstringit, quàm maximè unum efficit. Id optimè assequitur, quæ Græcè ἀναλογία, Latinè (audendum est enim, quoniam hæc primùm a nobis novantur) comparatio, proportiove dici potest.

V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcumque generum contingit, ut quod medium sit, uti primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur; id quod medium est, tum primum fit, tum postremum; postrema verò, & prima media fiunt. Ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quæ devincta fuerunt. Eadem autem quum

facta sint, efficitur, ut omnia sint unum.

13. Quòd si universitatis corpus, planum & æquabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum; unum interjectum medium, & se ipsum, & ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quæreretur; solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur; ita contigit, ut inter ignem & terram, aquam Deus, animamque poneret, eaque inter se compararet, & proportione conjungeret; ut quemadmodum ignis, animæ; sic anima aquæ: quodque anima, aquæ; id aqua, terræ proportione redderet. Qua ex conjunctione cœlum ita aptum est, ut sub adspectum & tactum cadat. Itaque & ob eam causam, & ab iis rebus numero quatuor mundi est corpus effectum, eâ constructum proportione, quâ dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitiâ & caritate complectitur; atque ita aptè cohæret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus.

14. Earum autem quatuor rerum, quas suprà dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatæ sunt, ut nulla pars hujusce generis excederet extrà, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas causas, primùm ut mundus animans possit ex perfectis partibus esse

perfectus; deinde ut unus esset, nullâ parte, unde alter gigneretur, relictâ; postremò ne quis morbus eum possit, aut senectus attingere. Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliquâ impulsione vehementi labefactatur & frangitur, & ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi, molitorque Deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur; quod omni morbo & senio vacaret.

VI. Formam autem & maximè sibi cognatam & decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc eâ formâ figuravit, quâ unâ omnes reliquæ formæ concluduntur; & globosus est fabricatus; quod σφαιροειδὴς Græci vocant. Cujus omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur: idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil incisum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum; omnesque partes simillimæ omnium, quòd ejus judicio præstabat dissimilitudini similitudo.

16. Omni autem totam figuram mundi lævitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extrà, quod cerni

posset, relictum erat; nec auribus, quia ne quod audiretur quidem; neque erant animâ circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret; nec verò desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti & consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio; neque verò erat unde. Ita se ipse consumptione & senio alebat sui, quum ipse per se, & a se & pateretur, & faceret omnia. Sic enim ratus est ille, qui ista junxit & condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero.

17. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum; nec pedes, nec alia membra, quibus ingressum corpore sustineret. Motum enim dedit cœlo eum, qui figuræ ejus sit aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cohiberet maximè. Itaque unâ conversione atque eadem ipse circum se torquetur & vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quæ pedibus & gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Hæc Deus is, qui erat, de aliquando Deo futuro cogitans, lævem eum effecit & undique æquabilem, & a medio ad summum

parem, & perfectum atque abſolutum ex abſolutis atque perfectis.

18. Animum autem ut in ejus medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore, & veſtivit extrinſecus: cœloque ſolivago, & volubili, & in orbem incitato complexus eſt, quòd ſecum ipſe propter virtutem facilè eſſe poſſet, nec desideraret alterum; ſatis sibi ipſe notus & familiaris. Sic Deus ille æternus hunc perfectè beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modò locuti ſumus, tum denique, quum corpus ei effeciſſet, inchoavit. Neque enim eſſet rectum minori parere majorem. Sed nos multa inconſideratè ac temerè dicimus.

VII. Deus autem & ortu, & virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum atque imperantem, obedienti præfecit corpori; idque molitus tali quodam eſt modo. Ex materia, quæ individua eſt, & quæ ſemper unius modi, ſuique similis, & ex ea, quæ corporibus dividua gignitur, tertium materiæ genus in medium admiſcuit, quod eſſet ejuſdem naturæ, & quod alterius; idque interjecit inter individuum, atque id, quod dividuum eſſet in corpore. Ea quum tria ſumpsiſſet, unam in ſpeciem temperavit; naturamque illam, quam alterius

diximus, vi cum eadem conjunxit, fugientem, & ejus copulationis alienam. Permiſcens autem cum materia, quum ex tribus effeciſſet unum, id ipſum in ea, quæ decuit, membra partitus eſt.

20. Jam partes ſingulas ex eodem, & ex altero, & ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Unam principiò partem detraxit ex toto: ſecundam autem primæ partis duplam: deinde tertiam, quæ eſſet ſecundæ ſeſquialtera, primæ tripla: deinde quartam, quæ ſecundæ dupla eſſet: quintam inde, quæ tertiæ tripla: tum ſextam octuplam primæ: poſtremò ſeptimam, quæ ſeptem & viginti partibus antecederet primæ. Deinde inſtituit dupla & tripla intervalla explere, partes rurſus ex toto deſecans; quas intervallis ita locabat, ut in ſingulis eſſent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Græci μεσότητας appellant: ſed quaſi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius. Earum alteram, eâdem parte præſtantem extremis, eâdemque ſuperatam: alteram pari numero præſtantem extremis, parique numero ſuperatam.

21. Seſquialteris autem intervallis, & ſeſquitertiis, & ſeſquioctavis ſumptis ex his colligationibus in primis intervallis, ſeſquioctavo intervallo, ſeſquitertia om-

nia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Ejus autem particulæ intervallo relicto habebat numerus ad numerum eamdem proportionem, comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permistum illud, ex quo hæc fecuit, jam omne consumpserat. Hanc igitur omnem conjunctionem, duplicem in longitudinem diffidit; mediæque accommodans mediam, quasi decussavit: deinde in orbem torsit, ut & ipsæ secum, & inter se, ex commissura, quæ e regione esset, jungerentur: eoque motu, cujus orbis semper in eodem erat, eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus.

22. Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem; illum, ejusdem naturæ; hunc, alterius nominavit: eamque, quæ erat ejusdem, detorsit a latere in dextram partem; hanc autem citimam, a media linea direxit ad lævam: sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interiorem autem quum in sex partes divisisset, septem orbes dispares duplo & triplo intervallo moveri jussit, contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates: sed quatuor, & inter se dispares, & dissimiles trium reliquorum.

VIII. Animum igitur quum ille pro-

creator mundi Deus ex ſua mente & divinitate genuiſſet, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, ſubſternebat animo, interiuſque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus, extremitatem cœli a ſuprema regione rotundo ambitu circumjecit, ſeſeque ipſe verſans, divinæ, ſempiternæ, ſapientiſque vitæ induxit exordium. Et corpus quidem cœli ſpectabile effectum eſt, animus autem oculorum effugit obtutum.

24. Eſt autem animus ex omnibus, rationis concentioniſque (ἁρμονίη Græcè) ſempiternarum rerum, & ſub intelligentiam cadentium, compos & particeps; quo nihil ab optimo & præſtantiſſimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adjunctâ materiâ, temperatione trium partium, proportione compactâ, ſe ipſe converſans, quum materiam mutabilem arripuiſſet, & quum rurſus individuam atque ſimplicem, per quam omnis movetur; diſcernit, quid ſit ejuſdem generis, quid alterius, & cetera dijudicat, quid cuique rei ſit maximè aptum, quid quoque loco, aut modo, aut tempore contingat, quæque diſtinctio ſit inter ea, quæ gignantur, & ea, quæ ſint ſemper eadem.

25. Ratio autem vera, quæ verſatur

In iis ; quæ sunt semper eadem, & in iis, quæ mutantur, quum in eodem, & in altero movetur ipsa per se sine voce, & sine ullo sono, quum eamdem partem attingit, quâ sensus cieri potest: orbis illius generis alterius immutatus & rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones assensionesque firmæ veræque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quæ manentes semper eædem, non sensu, sed intelligentiâ continentur; tum intelligentia scientiaque necessariò efficitur. *** *Desunt multa.*

IX. Ratione igitur & mente divinâ, ad originem temporis, curriculum inventum est solis & lunæ. *** Corpora autem eorum singulorum quum effecisset Deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quæ sunt septem, ut & illa septem. Ita vim suam natura convertit, ut terram lunæ cursus proximè ambiret, eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde, & sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam : eâque conversione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt, vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quæ causa collocandi fuerit, quæque eorum sit collocatio, in sermonem alium

differendum eſt, ne in eo, quod attingendum fuit, quàm in eo, cujus causâ id attigimus, longior ponatur oratio.

27. Quando igitur unum quodque eorum siderum curſum decorum eſt adeptum, e quibus erat motus temporis consignandus, colligatiſque corporibus vinculis animalibus, tum animantia orta ſunt: eaque imperio parere didicerunt: tum ex alterius naturæ motione tranſverſa, in ejuſdem naturæ motum incurrentia, in eoque hærentia atque impedita, quum alia majorem luſtrarent orbem, alia minorem, tardiúſque majorem, celeriúſque minorem, motu verò unius ejuſdemque naturæ; quæ velocissimè movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, & quum ſuperabant, ſuperari videbantur. Omnes enim orbes eorum quasi Helicis inflexione vertebantur: quam bifariam contrariè simul procedentia efficiebant; ut quod eſſet tardissimum, id proximum fieret celerrimo.

28. Atque ut eſſet menſura quædam evidens, quæ in iſtis octo cursibus celeritates tarditateſque declaret; Deus ipſe ſolem, quasi lumen, accendit ad ſecundum ſupra terram ambitum, ut quàm maximè cœlum omnibus colluceret, animanteſque, quibus jus eſſet doceri, ab ejuſdem motu, & ab eo quod simile eſſet,

numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur, & dies ad hunc modum, & ob has generata causas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum: mensis autem, quando luna lustrato suo cursu solem consecuta est: annus, ubi sol suum totum confecit & peragravit orbem.

29. Ceterorum autem siderum ambitus ignorantes homines, præter admodum paucos, neque nomen appellant, neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores, id ipsum esse, quod ritè dicitur tempus, multitudine infinitâ, varietate admirabili præditos. Attamen illud perspici & intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permensus est idem, & semper sui similis orbis. Has igitur ob causas nata astra sunt, quæ per cœlum penetrantia solstitiali se & brumali revocatione converterent: ut hoc omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad æternitatis imitationem simillimum.

X. Et cetera quidem usque ad temporis ortum impressa ab illis, quæ imitabatur, effinxerat: sed quia nondum

omne animal in mundo intus incluserat; ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur, & quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem & tales in hoc mundo secum cogitavit effingere.

31. Erant autem animantium genera quatuor: quorum unum divinum atque cœleste: alterum pennigerum & aërium: tertium aquatile: terrestre, quartum. Divinæ animationis maximè speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset, & adspectu pulcherrimus: quumque similem universitatis naturæ efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comitemque eum sapientiæ quàm optimæ mentis effecit, circumque cœlum æqualiter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum, bene Græci κόσμον, nos lucentem mundum nominaremus.

32. Dedit autem divinis duo genera motûs: unum, quod semper esset in eodem æquè, & idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a conversione ejusdem, & similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem, & stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quæ infixa cœlo non moventur loco, quæ sunt animan-

tia, eaque divina, ob eamque caufam fuis fedibus inhærent, & perpetuo manent. Quæ autem vaga & mutabili ratione labuntur, ita generata funt, ut fuprà diximus. Jam verò terram, altricem noftram, quæ trajecto axe fuftinetur, diei noctifque effectricem, eamdemque cuftodem, antiquissimam corporum voluit effe eorum, quæ intra cœlum gignerentur.

33. Flexiones autem deorum, & inter ipfos deos concurfiones, quæque in orbibus eorum converfiones antecessionefque eveniant, quumque inter fe pene contingant, eos, qui propè copulentur contrariâ regione, & ponè quos, aut antè labantur, quibufque temporibus a noftro adfpectu oblitefcant, rurfufque emersi errorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito fub oculis simulacro, earum rerum fruftra fufcipiatur labor. Sed hæc fatis sint dicta nobis. Quæ de deorum, qui cernuntur, quique orti funt, natura præfati fumus, habeant hunc terminum.

XI. Reliquorum autem, quos Græci δαίμονας appellant, noftri (opinor) Lares, si modò hoc rectè converfum videri poteft, & noffe, & nuntiare ortum eorum, majus eft, quàm ut profiteri fcribere nos audeamus. Credendum nimirum eft veteribus & prifcis, ut aiunt, viris,

qui se progeniem deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optimè poterant: ac difficile factu est, a diis ortis, fidem non habere; quamquam nec argumentis, nec rationibus certis eorum ratio confirmatur: sed quia de suis rebus ac sibi notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est.

35. Sic igitur, ut ab his est traditum, horum deorum ortus habeatur, atque dicatur: ut Oceanum Salaciamque Cœli satu, Terræque conceptu generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum, & Opem, deinceps Jovem, atque Junonem, reliquos, quos fratres inter se, agnatosque usurpari atque appellari videmus, & eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, & qui moventur, palamque ostenduntur, & qui eatenus nobis declarantur, quoad ipsi volunt, creati sunt; tum ad eos is Deus, qui omnia genuit, fatur hæc: Vos, qui deorum satu orti estis, attendite. Quorum operum ego parens effectorque sum, hæc sunt indissoluta, me invito; quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquaquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse, & indissolubiles non

poteſtis: neutiquam tàmen diſſolvemini, nec vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, quàm conſilium meum, quod majus eſt vinculum ad perpetuitatem veſtram, quàm illa, quibus eſtis tum, quum gignebamini, colligati. Quid ſentiam igitur, cognoſcite.

36. Tria nobis genera reliqua ſunt, eaque mortalia: quibus prætermissis, cœli abſolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut eodem ne quid absit, quæ a me ipſo effecta sint, quod deorum vitam possit adæquare. Ut igitur mortali generentur conditione, vos ſuſcipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, quâ in veſtro ortu me uſum eſſe meminiſtis: in quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles eſſe debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobiſque jure & lege volentes pareant: quorum vobis initium ſtatuſque traditur a me. Vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos & vivos alatis, & conſumptos sinu recipiatis. Hæc ille dixit.

XII. Deinde àd temperationem ſuperiorem reverrit: in qua omnem animum

universæ naturæ temperans permiscebat; superiorisque permixtionis reliquias fundens æquabat, eodem modo fermè, nisi quòd non ita incorruptas, ut ea, quæ semper idem; sed a diis secundum sumebat, atque tertium. Toto igitur omnino constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum, & singulos adjunxit ad singula, atque ita quasi in currum universitatis imposuit, commonstravitque leges fatales ac necessarias, & ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem, nec ab ullo imminutum: satis autem, & quasi sparsis animis, fore uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum Deorum aptissimum.

38. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut præstantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Quum autem animis corpora cum necessitate insevisset, quumque ad corpora tum accessio fieret, tum abscessio; necesse erat, sensum exsistere unum, communemque omnium, vehementiore motu excitatum, conjunctumque naturæ: deinde voluptate & molestiâ mixtum amorem: pòst iram, & metum, & reliquos motus animi, comites superiorum, & his etiam contrarios dissidentes: quos qui ratione rexerit, justè vixe-

rit; qui autem his se dediderit, injustè.

39. Atque ille, qui rectè & honestè curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur: qui autem immoderatè & intemperatè vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et, si ne tum quidem finem vitiorum faciet; graviùs etiam jactabitur, & in suis moribus simillimas figuras pecudum & ferarum transferetur; neque malorum terminum priùs adspiciet, quàm illam sequi cœperit conversionem, quam habebat in se ipse, ejusdem & unius, simul innatam & insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quæ ex igne, aëre, aqua, atque terra, turbulenta & rationis expertia insederint, denique ratione depulerit, & ad primam atque optimam affectionem animi pervenerint.

XIII. Quæ quum ita designasset, sesesque, si quid postea fraudis, aut vitii evenisset, extra omnem culpam causamque posuisset: alios in solem, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quæ sunt ad spatiorum temporis significationem notæ constitutæ, spargens quasi serebat. Post autem sationem eam, diis, ut ita dicam, junioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex humano animo, quod

deberet accedere, id omne, & quæ sequentia essent, perpolirent & absolverent: deinde ut huic animanti principes se, ducesque præberent, vitamque ejus pulcherrimè regerent & gubernarent; quatenus non ipse bene factus suâ culpâ sibi aliquid miseriæ quæreret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu. Qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur.

41. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem & effectorem sui, particulas ignis, & terræ, & aquæ, & aëris a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur, easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quæ cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis injectis, unum efficiebant ex omnibus corpus; itemque in eo influente atque effluente animi divini ambitum illigabant. Itaque illi in flumen immersi, neque tenebant, neque tenebantur; sed vi magnâ tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderatè, & fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam & antè, & ponè, ad lævam, & ad dextram, & sursum, & deorsum, modò huc, modò illuc, ***

Desunt nonnulla. Sex oras, regionesque versùs errans procedebat. *** Jam verò earum imaginum quæ finguntur & redduntur in speculis, eorumque, quæ splendida & lævia sunt, rationem perspicere, haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus, & multis modis concors & aptus redditus in lævore consedit. ***

XIV. Sed si in splendore consedit: tum vel eadem species, vel interdum immutata redditur. *** Omniaque hujusmodi necessariò in speculo referuntur, *** quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus. *** in re lævi, & splendida, *** se confudit, & contulit. Dextra autem videntur, quæ læva sunt, quia contrariis partibus oculorum, contrarias partes attingunt *** præter morem usitatum adjectionis & commissuræ. *** Respondent autem dextra dextris, læva lævis, conversione luminum, quum ea inter se non cohærescunt. Id fit, quum speculorum lævitas hinc illincque altitudinem assumpsit: & ita dextra detrusit in lævam partem oculorum, lævaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quæ convertens inferiora reddit, quæ sunt superiora.

43. Atqui hæc omnia ex eo genere

ſunt, quæ rerum adjuvant cauſas: quibus utitur miniſteriis Deus, quum optimi ſpeciem, quoad fieri poteſt, efficit. Sed exiſtimant plerique non hæc adjuvantia cauſarum, ſed has ipſas eſſe omnium cauſas, quæ vim habeant frigoris & caloris, concretionis & liquoris; careant autem omni intelligentiâ atque ratione, quæ nisi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem ſenſum omnem effugit oculorum. At ignis, & aqua, & terra, & aër, corpora ſunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiæ ſapientiæque ſe amatorem profitetur, neceſſe eſt, intelligentis ſapientiſque naturæ primas cauſas conquirere: deinde ſecundas cauſas rerum earum, quæ neceſſariò movent alias, quum ipſæ ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno eſſe faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere cauſarum; ſeparatim autem de iis, quæ cum intelligentia ſunt efficientes pulcherrimarum rerum, atque optimarum: & de iis, quæ vacantes prudentiâ, inconſtantia, perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, ſatis fermè eſſe dictum puto.

44. Maxima autem eorum utilitas, donata humano generi deorum munere, deinceps explicetur. Rerum enim opti-

marum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam hæc, quæ est habita de universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera, neque sol, neque cœlum sub oculorum adspectum cadere potuissent. Nunc verò dies, noctesque oculis cognitæ, tum mensium, annorumque conversiones ad numerum machinatæ sunt, & spatium temporis demensæ sunt, & ad quæstionem totius naturæ impulerunt. Quibus ex rebus philosophiam adepti sumus : quo bono nullum optabilius, nullum præstantius, neque datum est mortalium generi deorum concessu, atque munere, neque dabitur. *Multa desiderantur.*

Aliud ex Timæo.

PRISC. *lib.* I. *Part.* Defenstrix.

NOTANDA ET CORRIGENDA.

Numerus alter paginam, alter lineam indicat.

P. 2. L. 3. *In Mario.* Marius poëma Ciceronis, quo res geſtas a Mario municipe ſuo adoleſcens explicarat.

4, 7. *Et Athenis.* Vulgati auctiores, *& verumne sit Athenis*, quod additamentum Ursini codex, & alii plures ignorant.

Ibid. 16. *Vel ſeveritas.* Ita Turnebi & Gruteri codices. Vulgata lectio, *vel veritas*, conjecturâ ſolâ nititur.

Ibib. 20. *In iſto periculo.* Lambinus interpretatur *opus*, quod fit ab artifice, experiendi tantùm & periclitandi ingenii gratiâ.

Ibid. 27. *Ad veritatem quæque referantur.* Ita liber Ursini, & veteres editi, meliùs, quàm in vulgatis *ad veritatem*, *Quinte*, *referantur.*

5, 21. *Nihil poteſt eſſe jucundius.* Ultima vox mendoſa. Repone vel cum Lambino *juncidius*, vel cum Manutio *jejunius.*

6, 2. *Succeſſere huic Gellii.* Vitiosè ſcribitur in mſſ. *Bellii.* Emendarunt Gulielmius, & Voſsius, a quo memorantur Sextus & Cn. Gellii hiſtoriarum ſcriptores. Vulgò *Gellius.*

Ibid. 9. *Ad ſummam impudentiam.* Nonnulli codices habent *dacio ſumma impudentia*, unde Sigonius legebat, *in mendacio ſumma impudentia.*

8, 14, *In cantu ceciderat.* Ita Manutius & Gruterus, & editio Veneta. Lambinus & Daviſius e conjectura *remiſerat* aut *reciderat.* Vide de Oratore 1, 254.

9, 23. *Et hàc quidem adire sic placet.* Ita Ursino teste libri veteres, meliùs quàm in vulgatis, *& hàc quidem adire, si placet.*

14, 8. *Caput viri optimi.* i. e, decretum, sive sententiam maximè ratam Epicuri. Ita Aldus emendavit, probatque Pearcius, quum in mss. vitiosè scribatur *capituli optimi.* Victorius dedit *caput libri optimi*, minùs rectè.

15, 6. *Si ... parent ii, multò etiam magis. Parent autem &c.* Ita e duobus mss. & Venetâ editione anni 1471. locum restituit Davisius. E vulgata lectione, *Si .... parent, multò etiam magis parent huic, &c.* sensus commodus erui non potest.

Ibid. 18. *De natura hominis.* Ita Victorius, probatque Davisius: de sola enim natura hominis nunc agit Cicero. Turnebus dedit *de natura omni.*

Ibid. 19. *Et nimirum ita sunt.* Gruterus transpositâ syllabâ, mallet, *& mirum ni ita sunt.*

16, 9. *Neque ullo alio ingenio.* Davisius, quem sequimur, legendum esse monuit, *neque ullo alio in genere.*

17, 1. *Obscuras, nec satis enodatas intelligentias.* Scil. attribuit homini. Ita cum Davisio & Pearcio legimus, & eódem alludunt Turnebus, Gulielmius, & Lambinus. Victorius dedit *obscuras, nec satis intelligentias enudavit:* Alii *obscuras & necessarias intelligentias enudavit*, contra mentem scriptoris.

19, 2. *Discendi quidem facultas par.* Ita teste Davisio Harleianus codex ab emendatrice manu, & editio pervetus. Vulgata lectio prorsus absona, *discendi quidem facultate par.*

20, 20. *Jus, quod dicam, naturâ esse.* Vulgati, omissâ primâ voce, habent, *quod dicam na-*

turam esse, nullo sensu. Emendavit Pearcius, cui Turnebus ferè præiverat.

21, 6. τὰ τῶν φίλων, *&c.* Græca hæc desiderantur in mss. dubitatque Victorius an illa sint, quæ Cicero intelligit, quòd iis receptis haud bene connectitur oratio. Vide de Officiis 1, 56.

22, 17. *Naturâ esse jus.* Ita Lambino teste quidam codices, idque Davisius rectè præfert vulgato, *naturæ jus esse.*

24, 5. *Sine illius suffimentis.* Epicurum intelligit, qui se prædicabat homines mortis & deorum metu expiasse, i e, liberasse.

27, 10. *Notas res efficit eas, quas . . . inchoavit:* Ita verissimâ conjecturâ Pearcius. Mendosa vulgata lectio, *notas res efficit, easque . . . inchoavit.*

Ibid. 31. *Nos ingenia juvenum naturâ judicamus; non item virtutes . . . . judicabuntur?* Ita e vestigiis trium mss. emendavit Pearcius locum, qui in vulgatis corruptus planè est: *nos ingenia juvenum, non item ad ingenia; naturâ virtutes . . . judicabuntur?*

29. 17. *Nihil exprimit præmii.* Ita codices & veteres editi. Recentiores dederunt, *nihil expetit.*

30, 18. *Erubescunt pudici etiam de pudicitia loqui. Ac me nimis, &c.* Ita codices, ut edidere Victorius, Turnebus, Gruterus. Alii vitiosè, *erubescunt, & pudet impudica loqui? ac me nimirum &c.*

34, 2. *Sed ex iis.* Nempe XII tabulis. Mallet Turnebus, *sed ex XII.*

Ibid. 18. *Quapropter hoc dijudicari.* Notat Davisius primæ voci locum hic non esse. Pearcius autem

autem voces *inter hæc* revocat huc e versu precedenti, ubi sensum turbant, legitque, *inter hæc dijudicari.*

Ibid. 27. *Nam quæ adhuc a me dicta sunt ***.* Explendæ lacunæ Lambinus addebat, *e media philosophia ducta sunt : tu autem alicujus civitatis leges fortasse requiris. Q. Equidem nec Lycurgi &c.*

37, 6. *Dicuntur.* Lego cum Lambino *ducuntur.*

42, 24. *Postquam Theseus.* Vulgò *priusquam.* Emendarunt, ut sensus constet, Pet. Faber & Passeratius, quos sequitur Pearcius.

45, 15. *A parvis.* Legit Ursinus, *a pueris.*

46, 1. *Rem gessisse tantam, fortitudinis lege.* Liber vetus præfert, *rem gessisse tantæ fortitudinis, lege &c.*

Ibid. 19. *Item quum in homine est perfecta.* Ita rectè codices & Gruterus. Alii malunt *perfecto* aut *perfectum.*

49, 1. *At Theophrastus . . . meâ quidem sententiâ (meliorem multi) nimirum censent esse, nominat.* Ita Pearcius emendavit locum in vulgatis corruptum. *At Theophrastus . . . . meliorem multi nominant*, nullo sensu.

51, 1. *Ut in veteribus XII.* Ita Gulielmius. Sed quum vitiosè codices habeant *ex his*, Schefferus censet scripsisse Ciceronem *ut in veteribus sctis*, i e, senatusconsultis.

Ibid. 27. *Itaque, ut cadant.* Ita Pearcius e codice Turnebiano. Mendosè vulgati, *itaque, ut ita cadat.*

52, 28. *Judices duo sunto.* Scripti codices habent, *judices ne sunto*, unde Schefferus reponit *judicesque sunto.*

53, 9. *Quod sive curriculo, sive certatione corporum fiat.* Ita quidem Manutius, sed videtur

legendum esse cum editis recentioribus, *quod sine curriculo & sine certatione corporum fiat*, ut distinguantur ludi circenses à theatralibus & scenicis, in quibus adhiberi jubet moderationem musicæ, quæ nulla erat in circensibus. Vide infrà n. 38.

Ibid. 25. *Hos letho datos.* Vocem *hos* compendium esse scripturæ censet Schefferus, pro *homines*. Davisius legit *suos letho datos*.

54, 19. *Atque mea quidem sententia est.* Hæc procul dubio corrupta sic refingit Schefferus: *At tu, Quinte? Q. Eadem mea sententia est. M. At ne longum fiat &c.* & sic omnino legendum videtur.

55, 6. *Sumptu . . . addito.* Ita liber vetus Ursini, pro *adhibito*.

56, 29. *Nam illud vitiosum Athenis.* Ante hæc verba deesse quædam notat Turnebus ex Lactantio, qui lib. 1, 20, sic habet, *magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Græciam dicit, quòd Cupidinum & Amorum simulacra in gymnasiis consecravit.* Deinde subdit, *Virtutes enim oportere, non vitia consecrari*: quæ manifestum est ex hoc Ciceronis loco citari.

57, 6. *Quòd si fingenda sunt nomina, Vicæ Potæ potiùs vincendi, potiundique, stassandique cognomina Statoris, & Invicti Jovis, rerumque expetendarum nomina*, nempe fingenda sunt. Ita locum in vulgatis miserè depravatum emendavit Nic. Faber ex Memmianis & Pithœanis codicibus.

58, 6. *Cum fide tuendarum religionum.* Ita legimus cum Lipsio, pro vulgato *confitendarum*.

Ibid. 14. *Omnem castitatem peti.* i e, tum corporis, tum multò magis animi. In vulgatis legitur *pati*. Emendarunt Turnebus & Lambinus, probatque Pearcius.

Ibid. 25. *Neque multi tamen, ne esset infinitum, neve ea ipsa &c.* Vulgò *neque multorum... neque ut ea ipsa &c.* Correxit ex conjectura Davisius.

63, 3. *Sint corporum certatione.* Vulgò *certationes.* Emendavit Pearcius. Paulò pòst, *caveæ* nimirum constitutis *cantu, voce.* Hanc ultimam vocem cum eodem Pearcio delevimus, quam abesse a veteri codice testatur Manutius. Vide suprà n. 22.

Ibid. 30. *Nunc ut eadem exsultent.* Videtur legendum additâ voce cum Lambino, *nunc videtis, ut eadem exsultent*, nisi malis cum admiratione, *nunc ut eadem exsultant! ut... torquent!*

66, 31. *Tantùm ponam, erui.* Ultimam vocem cum Pearcio delevimus; abest enim, teste Manutio, a duobus mss. nec ullo alio codice nititur, in quibus scribitur *merui* aut *metui.*

69, 1. *Aut ullo omnino? Ergo, quod &c.* Hæc non videntur sana. Turnebus & Lambinus reponunt *aut luminum?* Pearcius legit ac distinguit, *aut ullo omnino, nisi quod &c.*

70, 15. *Quod est partitio &c.* Hunc locum sic emendat Pearcius, *quod est partitionis caput: si in testamento ut centum nummi deducantur scriptum sit, ipsique &c.* quam emendationem confirmant ea quæ sequuntur n. 53.

72, 2. *Super dicebant qui quid cepisset.* i e, dicebant eum, qui quid cepisset *super*, seu plus quàm &c. Hæc est lectio omnium mss. quâ rejectâ Lambinus dedit vulgatum, *superiores dicebant.*

Ibid. 11. *Alligata sacris. Venio nunc &c.* Explendæ hoc loco lacunæ Lambinus partim ex

ora codicis antiqui, partim ex Plutarcho adornavit ea, quæ hic habes formâ litterarum Italicâ, quæque retineri posse censuit Gulielmius.

Ibid. 31. *Extera sacra.* Ita rectè emendavit Pearcius, quum in vulgatis legatur *extra sacra*, nullo sensu.

73, 14. *Quod genus sacrificii lare vervecibus fiat.* Hæc procul dubio mendosa. Suspicatur Davisius scriptum fuisse, *quod genus sacrificii in exverris fiat. Exverræ* autem sunt, ut habet Festus, *purgatio quædam domûs, ex qua mortuus ad sepulturam ferendus est, quæ fit per everriatorem, certo genere scoparum adhibito, ab* extra verrendo *dictæ*.

74, 7. *Et corpus incensum est.* Hæc lectio nullo codice nititur, & sententiæ scriptoris repugnat. Codices habent, *& corpus eesus* aut *orsus est:* unde Turnebus legit, *& corpus ejus est*, i e, & corpus sepulcri factum est, & in eo conditum.

Ibid. 8. *In omnibus sepultis penitus, humati dicuntur.* Mendosam lectionem emendat Lambinus, *in omnibus sepultis ponitur, ut humati dicantur.*

75, 15. *Domina honoris.* Ita quidem plures mss. At in quibusdam scribitur, *numa* aut *mina:* unde Davisius conjicit legendum *numini honoris.*

76, 14. *De unctura: quibus servilis unctura tollitur.* Davisii codex unus habet tantùm, *de unctura tollitur:* unde rejectis superfluis, legit *unctura tollitor, omnisque circumpotatio.*

Ibid. 17. *Ne acerræ prætereant.* Ita rectè Pal. 4. Mendosè vulgati, *nec acerræ prætereantur.*

82, 30. *Nihilque aliud.* Has voces omisere Victorius & Turnebus, quas tamen servant codices, & vetustiores editi.

83, 16. *Qui nunc regnantur.* Ita Clericus & Davisius, pro vulgato *qui nunc regnant.*

87, 13. *Proposita, in ærario cognita agunto.* Hæc corrupta sic emendat Davisius, *promulgata, populo placita, in ærario condita ſunto.*

Ibid. 14. *Quàm de ſingulis rebus.* Addunt Vulgati, *ſemel* aut *simul*, quam vocem ignorant plerique codices & Victorius.

Ibid. 23. *Cenſores fide legem cuſtodiunto.* Ita Aſcensius & Victorius, & sic habent duo codices Davisii. Mendosè vulgati, *cenſoris* aut *cenſorum fide &c.*

Ibid. 26. *Diſcedite*, nempe ad ineundum ſuffragium. Ita omnino legendum eſſe monuit Davisius. Codices habent *diſcere* aut *dicere*, editio Veneta, *diſcedere.* Vulgatum *diſce rem*, eſt ab Aſcensio.

89, 3. *Ab Academica familia.* Ita ingeniosè Schefferus, e codicibus, in quibus ſcribitur *ab ac familia.* Vulgò *ab hac familia.*

92, 5. *Quæ enim ille non edidit?* Ita codices plerique, quod rectè Scheffero placuit præ Vulgato, *quem enim ille non edidit.*

94, 10. *Quin ipſum Tib. Gracchum... ſublatus interceſſor fregerat.* Ita Bentleius locum reſtituit; qui variè admodum & corruptè ſcribitur in mſſ. Nullo codice nititur vulgata lectio, *quin per ipſum Tib. Gracchum... ſublatus interceſſor fuerat.*

Ibid. 21. *Quum deni creentur: nonnullos &c.* Ita Muretus Var. Lect. 4. 3. emendavit locum, qui planè mendoſus in vulgatis, *quum deni creantur, nullos &c.*

96, 23. *Populare id ſanè, neminem, &c.* Ita Turnebus correxit mendoſam lectionem, *popularem ſanè neminem &c.*

Ibid. 28. *Ejus decreta rata ſunto.* Vocem *rata* omittunt vulgati, quam ſervant Turnebi codices & Daviſii.

97, 10. *Et cenſorem quærit interpretem.* Ita dedimus, obſecuti Turnebo, cui meritò diſplicet vulgata lectio, *& cenſorem quærat interpretem.*

100, 13. *Graviora judicia... exſtant vocis.* Ita codices plerique & vulgati, præter Gruterum, qui prætulit *voces.*

101, 6. *Doluitque, quoad vixit.* Veterem hanc lectionem revocavit Pearcius, cujus loco dederat Turnebus, *docuitque*, & sic vulgati.

102, 8. *Et utantur boni.* Vulgò *bonis.* Emendavit certiſſimâ conjecturâ Franc. Odinus.

105, 10. *Reipublicæ opem ferre.* Ita Manutius, Turnebus, Lambinus. Alii non rectè *referre.*

Ibid. 23. *Scitum eſſe & juſſum.* Ita rectè Turnebus & Lambinus, pro vulgato *ſcitum eſt & juſſum.*

107, 21. *Leges a librariis lego.* Mendum eſt in ultima voce, pro qua reponebat Lambinus *peti.*

112, 11. *Qui ſe jam illis ferè æquarunt.* Ita codices. Grævius, quia non reperit in ſuis pronomen *ſe*, maluit, *qui jam illos ferè æquarunt.*

113, 5. *Scribere ad te aliquid hoc tempore.* Ita voces ordinantur in regio codice, quem unum longè optimum in his libris de Officiis excuſſimus. Infrà, *& auctoritati meæ graviſſimum.* Ultimam vocem omittunt vulgati, quam cum Manutio ſervat regius.

117, 13. *Earumque progreſſus.* Pearcius mallet *prægreſſus*, ut habent cum regio nonnulli codices.

Ibid. 30. *Ad rem gerendam.* J. F. Gronovius legebat *ad rem quærendam*, idque etiam placet Grævio.

119, 10. *Excitaret sapientiæ.* Faernus pro *sapientiæ* reponebat *sui* : sed ne sic quidem locus Pearcio sanatus videtur, censetque legendum, *mirabiles amores* (*ut ait Plato sapientiæ*) *excitaret sui.*

120, 13. *Ordo autem.* Videtur admittenda Pearcii conjectura legentis, *ordo item.*

125, 27. *Justitiæ genus.* Hæc duo verba pro spuriis habet Pearcius, & meliùs abessent.

127, 5. *Ut non reddere depositum, etiam promissum non facere.* Ita cum Lambino codex regius. Vulgati utrobique omittunt negantem particulam.

Ibid. 26. *Nec .. contra officium est, majus anteponi minori.* Ita codex regius, ut voluere Lambinus, Gruterus, & Pearcius. Vulgati plenam distinctionem ponunt post vocem *promiseris*, & ante verbum *anteponi* negationem inserunt, quam ignorant mss.

130, 17. *Hostilius.* De quo Livius 43, 6. & 11. Ita hìc & infrà dedimus ex observatione J. F. Gronovii, quam confirmat Perizonius Animad. Hist. cap. 10 : Vulgati *Pompilium* nominant ; quo nomine nullus tunc imperator in Macedonia.

131, 8. *Lenitate verbi tristitiam rei mitigatam.* Ita J. Gronovii codices, quibus accedit & regius. Vulgò *lenitate ... mitigante.*

132, 27. *Fidem hosti datam fallere.* Hìc Lambinus & Gruterus inserunt locum de captivis ab Annibale ad senatum missis, & de perfuga Pyrrhi, quem Fabricius regi constrictum tradidit. Sed de his nihil omnino in editis vetustioribus, nec in mss. si Langii unicum excipias ; & eadem iterantur iisdem ferè verbis lib. 3, nn. 86, & 113.

136, 8. *An imitari.* Ita rectè codex regius cum

editis vetustioribus. Recentiores minùs rectè, *an non imitari.*

Ibid. 25. *Sine judicio, vel modo, in omnes repentino quodam.... impetu animi incitati.* Hanc lectionem Victorii & veterum editorum, quam confirmant ferè omnes mss. revocavit Pearcius. Recentiores habent, *sine judicio, vel morbo, in omnes, vel repentino &c.* obscuro & impedito sensu.

138, 9. *Nihilò minùs ut ipsi luceat.* Ita Turnebi codices & regius, pro vulgato, *nihilò minùs ipsi lucet.*

141, 18. *Quid quisque nobiscum, vel sine nobis.* Ita quidem codex regius & alii plures: sed rectè suspicatur Pearcius duplicem olim fuisse hujus loci lectionem, rejectisque superfluis, legendum censet, *quid quisque sine nobis &c.*

145. 1. *Ut quisque altissimo animo est, gloriæ cupiditate.* Ita codex regius, ut voluere Gruterus, Grævius, & Pearcius. Alii, *ut quisque est altissimo animo & Gloriæ cupido*, quæ lectio nullo codice nititur.

146, 25. *Vacandum est... voluptate nimiâ... ut tranquillitas animi & securitas adsit.* Ita codex regius, quod præstat vulgato, *vacandum est... voluptate animi, ut tranquillitas & securitas adsit.*

151, 5. *In quo invadi.... me audio.* Ita rectè codex regius, & editi veteres, pro vulgato, *in quod invadi... audio.*

Ibid. 8. *Concedat laurea laudi. Laus* est togæ & forensium actionum præmium, *laurea* armorum. Ita omnino legendum ex mss. optimis, & ex ipso Cicerone in Pisonem n. 74. Malè in editis recentioribus, *concedat laurea linguæ.*

Ibid. 15. *Arma impia.* Ita cum J. Gronovio dedimus ex mss. in quibus compendiosè scribitur *ipia*, unde vulgatum *ipsa*, quæ vox nihil hîc loci habere potest.

152, 21. *Fortis verò & constantis est*, nempe *viri.* Vulgò *fortis verò animi;* quæ vox postrema ab aliquo explanatore adsuta est: quis enim ferat *fortis esse animi... præsentis animi uti consilio.*

154, 19. *Evertit ad extremum omnia.* Ita Turnebi codices & regius. Alii *vertit.*

155, 3. *Ergo magisque magisque viri &c.* Ita Lambinus cum Mureto, quem vide Var. Lect. 6, 14. Vitiosè vulgati, *Ergo postque magisque &c.* quod natum inde videtur, quòd sæpe librarii vocem iteratam semel tantùm ponerent.

156, 27. *Altitudo.* Est hoc loco *altitudo* in capiendis incommodis, & maximè injuriis, ut loquitur in Part. Orat. n. 60.

161, 25. *Natis sepulcro ipse est parens.* Mallemus cum J. F. Gronovio, *Natis sepulcro ipse sit parens*, ut oratio tyranni personâ digna sit.

165, 18. *Alter... libero dignus; alter ne homine quidem.* Ita cum Manutio & Lambino dedimus. Alii transpositis vocibus, legunt, *alter... homine dignus; alter ne libero quidem;* quæ lectio haud satis digna Cicerone videtur.

Ibid. 31. *Nisi voluptatem.* Vulgò *voluptate.* Regium codicem sequimur.

168, 8. *Ut Sullæ M. Crassum videbamus.* Crassus Sullam enixè coluit, ejusque gratiâ ad illas divitias & honores evectus est. Mendosè vulgati, *ut Sullam & M. Crassum videbamus.* Correxit ex suo primo codice Grævius.

Ibid. 14. *Alium quemque.* Vocem posteriorem delet Grævius, & in ea variant codices, in

quibus ſcribitur aut *alium aliquem*, aut *alium quidem.*

169, 2. *Propriam naturam ſequamur.* Gruterus ejectis duabus primis vocibus, legit e veſtigiis mſſ. *noſtram ſequamur.*

173, 6. *Plerique... deducimur.* Ita ex Nonio Fabricius & Græyius, pro vulgato, *plerumque... deducimur.*

174. 4. *Ut fortuna nonnumquam tamquam ipſa mortalis, cum immortali natura pugnare videatur.* Ita cum vulgatis regius. Locum non uno modo corruptum exiſtimat Pearcius, quem sic refingit: *conſtantior eſt, quàm fortuna, ut ipſa* (scil. fortuna) *tamquam mortalis cum immortali, cum natura pugnare videatur.*

Ibid. 18. *Diffuere.* Codex regius, & Langio teſte libri veteres habent *diluere*, metaphorâ ductâ a pictoribus, colores diluentibus, ut extenuentur.

177, 8. *Difficilibus ad eloquendum.* Ita Gruterus & Grævius e veſtigiis mſſ. pro vulgato, *difficilius ad eloquendum*, quod non cohæret cum præcedentibus.

178, 2. *Nec orationis obſcænitas.* Vel lege cum Manutio & Grutero, *nec oratio obſcænitate.*

Ibid. 14. *Et omne.... fugiamus.* Ita cum regio Gruteri & Grævii codices. Vulgò, *ab omni.... fugiamus.*

182, 6. *Sed utcumque aderunt res.* Ultimam vocem haud rectè delevit Lambinus, & omittunt vulgati.

Ibid. 8. *Nec similiter.* Voculam *nec*, quam ignorat regius & codex unus Pearcii delevimus.

Ibid. 25. *Id agendum etiam.* Vel lege cum Grutero, *id agendum tamen.*

200, 12. *Quantum superfuerat amicorum .... temporis.* Ita e mss. Victorius, Gruterus, & editi quique vetustiores, quibus accedit regius. Mallet Grævius *temporibus* aut *tempori.*

201, 5. *Sive ratio ..., ducitur.* Ita codices & veteres editi, idque præstat vulgato *quæritur.*

204, 11. *Obesse plurimùm.* Addunt vulgati, *vel prodesse;* quas voces non agnoscunt Gruteri & Grævii codices, quibus & regius accedit: nec tamen otiosæ videntur, si quo niterentur codice.

205, 6. *At deductus aquarum.... quæso, unde habere possemus?* Ita cum Gulielmio & Grævio codex regius. Vitiosè vulgati, *adde ductus aquarum.. quæ, unde habere possemus.* Non enim hic agitur de aquæ ductibus, quos luxus excogitavit, sed de aquis exundantibus deducendis ex iis locis, quæ colantur ab hominibus.

206, 10. *Commodis.* Nonius in verbo *commodare*, legit *commodandis*, quod non spernendum.

207, 8. *Primum hoc statuo.* Ita Grævii codex optimus, & Pal. pr. idque præstat vulgato, *proprium hoc statuo.*

Ibid. 22. *Ex quo quidque gignatur.* Hæc numero multitudinis efferunt editi quidam, sed invitis mss. optimis.

210, 15. *Paretque quum maximè mortuo.* Ita Grævii codex optimus. Hæc in aliis desunt, aut corrupta sunt.

211, 28. *Nec eum fefellit.* Addunt vulgati quidam *opinio;* quam vocem meliores libri non agnoscunt.

214, 20. *Ad cujusque vitam institutam.* Ita codices, & Grævius. Vitiosè vulgati *instituendam.*

Ibid. 28. *Propemodum.* Legit J. F. Gronovius; *pari modo.*

223, 15. *Alæ alteri.* Posteriorem vocem delet Grævius, natam ex iterata voce *alæ.*

Ibid. 26. *Gratiores sunt.* Ita cum Victorio, Manutio, Lambino codex regius, pro vulgato *graviores.*

225, 29. *Pro Sardis Julius.* Codices & vulgati vitiosè, *pro Sardis, P. M. Albucio Julius:* quæ Grævius sic refingit, *pro Sardis Julius: P. Mucius Albucium*, scil. reipublicæ causâ in judicium vocavit.

226, 21. *Nocentem.... modò ne nefarium.... defendere.* Ita locum restituit Grævius e suo codice pervetusto, idque jam antè conjecerat ex Nonio Fabricius. In vulgatis desiderabantur voces *modò ne*, sensu prorsus a mente Ciceronis alieno.

229, 15. *Gladiatoriis muneribus.* Ita Gruteri & Grævii codices, quibus accedit regius, pro vulgato *gladiatorum muneribus.*

230, 8. *Si emere cogantur.* Ita regius codex, pro *cogerentur*, ut habent vulgati.

233, 26. *Ut his beneficiis quàm plurimos afficiamus.* Ita plerique codices, inter quos regius, pro vulgato, *ut hos beneficiis quàm plurimis afficiamus.*

239, 13. *Utentior sanè sit.* i e, majores sumptus in se tuendo faciat. Ita e suis mss. Turnebus, & sic habet regius, & Grævii vetustissimus. Vitiosè vulgati, *potentior* aut *locupletior.*

245, 12. *Possessiones moveri.* Ita regius codex & Grævii optimus, idque præstare videtur vulgato, *possessiones movere.*

246, 22. *Habitent gratis in alieno?* Ita e suis mss. Turnebus, quem sequitur Lambinus. Alii, *habitant gratis in alieno.*

247, 17. *At verò hic noster victor, tunc quidem victus, quæ cogitarat, tum ea perfecit.* Ita teste Langio codex Moguntiacensis, & eódem ducit regius. Vulgati minùs rectè, *at verò hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit.*

257, 13. *Et non perfecisset.* Has voces non agnoscunt plures mss. easque pro spuriis habent Gruterus & Muretus, quem vide Var. Lect. 15, 9.

261, 29. *Vicit igitur utilitas honestatem? immo verò honestatem utilitas consecuta est.* Ita e Pal. pr. & e suo veteri libro locum restituit Muretus Var. Lect. 15, 9. idque probatur J. F. Gronovio, præ vulgato, *vicit ergo utilitas honestatem: immo verò honestas utilitatem secuta est.*

263, 31. *Multò magis efficit.* Ita codex regius cum Victorio & Lambino. Alii malunt *exigit.*

264, 13. *Detrahere autem de altero.* Ita mss. complures, qui sequentia verba *sui commodi causâ* non agnoscunt. Sed hæc tota periodus suspecta Grutero est, tamquam repetita de n. 21.

266, 20. *Quæ vacent justitiâ.* Hæc obscura. Muretus Var. Lect. 15. 9. monet veterem scripturam depravatam fuisse, *cevantem justitiam*: unde ille facit, *servantem justitiam.*

Ibid. 25. *Ad nullam partem utili.* Quidam malunt *ad nullam rem utili*; sed invitis codicibus & plerisque editis.

Ibid. 31. *Ne ipse frigore conficiatur.* Mureti liber vetus, *ne ipse algore pereat.*

267, 9. *Sin autem id non sit ejusmodi.* Muretus e suo veteri libro legit, *sin non sis ejusmodi.*

268, 12. *A communi tamquam humanitate corporis.* Muretus & Grævius mallent, *a communi tamquam humanitatis corpore.*

269, 30. *Commoveri necesse est.* Huc e sequentibus retrahit vocem *animum* J. F. Gronovius, legitque, *commoveri necesse est animum; sed si quum attenderis.*

271, 24. *Ut ferunt fabulæ.* Hæc verba pro spuriis habet Langius, & quidem non videntur esse Ciceronis.

Ibid. 27. *Magnitudine invisitatâ.* Ita hic & aliis similibus locis in Livio & Cicerone reponunt Gronovii, pro vulgato *inusitatâ.*

272, 26. *Quamquam potest id quidem.* Dubitanter, ut Academicus, de providentia & natura divina loquitur, ut notat Gulielmius.

275, 11. *Si eum teneremus.* Grævius legit, *si ea rogaremus:* & sic Pithœi excerpta.

Ibid. 21. *Phintiam.* Regius scribit *Pityam.*

279, 21. *Quàm tritici utilitas.* Nec malè Passeratius, *quàm tritici vilitas.*

280, 15. *Injustè & improbè.* Vulgò *an improbè.* Regium codicem & Pithœi excerpta sequimur.

281, 23. *Quum quid reticeas.* Ita codex regius, pro vulgato, *quidquid reticeas.*

282, 3. *Quòd si vituperandi sunt.* Ultimam vocem delevimus, quam ignorat codex regius.

283, 8. *Nomina facit.* Addendam hic vocem *Pythius* censet J. F. Gronovius, eo quòd creditoris sit *nomina facere*, debitoris dissolvere.

284, 18. *Nec qui contrà asse liceatur, emptor apponet.* Vulgò, *nec qui contra se liceatur, emptor opponet.* Emendavit Muretus Var. Lect. 14, 5. & favet regius, in quo scribitur *apponet.* Ut venditor dolosè apponit, qui pluris liceantur;

ita emptor, qui minoris, ut sibi facilùs res addicatur. Assem autem pro minimo pretio veteres dicebant.

Ibid. 28. *Ut si minoris, quàm potuisset, emisset.* Ita Grævius ex editis veteribus reposuit, pro *vendidisset*: quam vocem servat quidem regius, sed alio scriptam atramento. Locus videbitur sanus, si legeris, *qui minoris etiam, si potuisset, emisset.*

293, 11. *Hereditates convertere.* Ita codices & editi, præter Lambinum, qui dedit *converrere.*

294, 14. *In Rostra.... escenderent.* Antiquè dictum pro *adscenderent.* Mendosè vulgati, *descenderent.* Correxit Muretus.

295, 18. *Se quis convertat in belluam.* Ita regius codex. Vulgò *conferat.*

298, 26. *Sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt &c.* Turnebus ex codice perantiquo legit, *sin ipsa opes expetuntur, quomodo poterunt utiles esse cum infamia?*

299, 21. *Potiùs diceret non esse æquam &c.* Hæc Grævio videntur vel invitis libris sic legenda: *potiùs diceret non esse utilem reipublicæ, quia non esset æqua, quàm quum &c.*

Ibid. 30. *Utilitate, ut putat, officium dirigit.* Ita mss. ferè omnes & vetustiores editi, non ut vulgò recentiores, *utilitate putat officium dirigi.*

300, 13. *Quid si una tabula sit, duo naufragi, hique sapientes.* Ita Gronoviorum codices, & veteres editi, nec multùm discrepat regius. Vulgati cum Grutero, *quid si in una tabula sint duo naufragi æquè sapientes.*

301, 8. *Qui vinum fugiens*, quod scil. durare & ætatem ferre non potest. Ita ex Nonio Grævius cum Manutio, idque procul dubio verum,

licet plerique codices præferant pro *vino*, *venenum*.

302, 28. *Atque insanus... deflagravit.* Ita veteres editi, quos sequitur Grævius. Vulgò, *atque is... deflagravit.*

305, 4. *Fide sacratum jus.* Ita Victorius. Sed Langius & Fabricius ex plerisque codicibus reponunt *fides sacrata jus.* Veteres dixere *fides* aut *fide*, pro *fidei.*

Ibid. 26. *Quem censes?* Ita cum Victorio, Camerario, Langio J. Gronovius. Alii, *quæ* aut *quid censes?*

309, 4. *Non modò summum malum.* Ita codices, & sic solent scriptores optimi, pro *non modò non.*

310, 8. *Perduellium numero definitus.* Ita Grævii codices & regius. Mendosè vulgati, *ex perduellium numero definitus.*

312, 4. *Quod idem non honestum sit, nec quia utile, honestum, sed &c.* Ita codex regius. Minùs rectè vulgati, *quod idem non honestum, nec quia utile, honestum est, sed &c.*

314, 25. *Acilius autem, qui &c.* Periodum hanc censet Pearcius locum occupare non suum, & reponi debere post hæc verba numeri superioris, *ad Annibalem duceretur.*

317, 16. *Finis bonorum & malorum.* Duas voces, *& malorum*, censet Muretus ab hominibus fortasse minimè malis, sed certè non satis intelligentibus, additas esse.

321, 21. *Tanta inest stultitia inconstantia.* Ita Langii, & Grævii codices, quibus accedunt duo regii, quos in libris de Senectute & de Amicitia, & in Paradoxis excussimus, pro vulgato, *tanta est inconstantia stultitia.*

323, 2. *Querelis meorum æqualium... quæ &c.* Quidam legunt *quas* aut *queis*. Sed Cato non tam ad verba quàm ad ſententiam reſpicit, quod Atticis eſt familiarius.

324, 3. *Nec... si ego Seriphius eſſem, ignobilis.* Vulgò *nobilis*, ſed invitis codicibus Gulielmii, Gruteri, Grævii, & noſtris, qui conſtanter ſcribunt *ignobilis* aut *innobilis*. At huic ſententiæ repugnat Plato, aliique. Non mirum, inquit Gulielmius, si Cato & ſenex, & in rebus Græcis, quas ſerò attigit, voluntate & commodo Ciceronis, hallucinetur memoriâ, quod idem in Laerte ſtercorante, & in Pelia recocto eveniſſe illi, negari non poteſt. Paulò pòſt codex Celderbensis, teſte Grutero, id habet ſcriptum ad marginem, quod dedimus, pro vulgato, *neque enim in ſumma inopia levis eſſe ſenectus poteſt ne ſapienti quidem*, ſenſu parum ad mentem Catonis accommodato.

Ibid. 30. *Quintoque anno pòſt ad Tarentum quæſtor : deinde ædilis, quadriennio pòſt factus ſum prætor, quem magiſtratum &c.* Hunc locum pessimè habitum a librariis, perſanarunt ex hiſtoria Catonis Langius & Pighius, quos ſequimur, deletis vocibus *ædilis* & *prætor*. Q. Maximus legem Cinciam ſuasit Tuditano & Cethego conſulibus, quæſtore Catone, quo anno ſacra Ideæ Matris accepta ſunt : mortuus eſt autem quatuor annis antè, quàm Cato prætor eſſet. Vide infrà n. 45. & de claris oratoribus n. 60.

325, 22. *C. Flaminio tribuno plebis... dividenti.* Ita vulgò editur : ſed Pighius, quem ſequimur, ex Sesiparro citante hunc locum, repoſuit *C. Carvilio & C. Flaminio tribunis plebis... dividentibus*; & sic ſcriptum reperimus in uno e regiis codicibus : quo ipſo tacitè declaratur, cur

Sp. Carvilius quieverit, ne ſcil. conſanguineo aut gentili adverſaretur.

326, 2. *Mortem M. filii.* Ita vulgati. Prænomen delevimus, quod idem filio & patri fuit.

328, 22. *Flexere viaï.* Antiquè dictum pro *viæ.* Ita Turnebus Adv. 13, 6. Vulgò *flexere viâ.* Sed verſus unâ curtior ſyllabâ.

329, 26. *Quintus hic & tricesimus eſt annus.* Et pauló pòſt; *decem annis.* Ita Contarenus ex tribus codicibus, quibus accedit unus e regiis. Vulgò *hic tertius & tricesimus &c.* & *novem annis.*

330, 5. *Sed ratione, & consilio, & ſententiâ.* Ita regii codices, pro vulgato; *ſed consilio, ratione, ſententiâ.*

332, 16. *Quamquam in aliis*, quæ ſcil. ad ſe pertinere arbitrantur, *minùs hoc mirum.* Ita codices noſtri, ut de ſuis teſtatur Lambinus. Vulgò *in illis.*

340, 6. *Dominatur in ſuos.* Notat Lambinus libros veteres habere, *vindicet jus ſuum*, & sic etiam Pithoeí excerpta, quam eſſe manum certisſimam Ciceronis cenſet Grævius. Notum eſt quàm inviſum fuerit vocabulum *dominari* & *dominus* in libertate.

346, 17. *Hoc ego non desiderare dico eſſe jucundius.* Addunt vulgati *quàm frui*, quas voces ignorant Lambini codices, & regii: & verò adjectas eſſe ab aliquo interprete res ipſa loquitur.

348, 29. *Contra avium minorum morſus.* Turnebus reperiſſe ſe ait in latebrosis bibliothecis, *contra inimicarum avium morſus.*

351, 26. *An ulla beatior eſſe possit?* Nonnulli codices & editi habent *an ulla vita.* Sed ultimam vocem rectè omittunt Langius, Gruterus, Grævius.

353, 11. *Comem erga Lysandrum.* Codex unus e regiis, & plures Græviani scribunt *communem* eodem sensu, & hanc esse manum Tullii censet Grævius.

Ibid. 30. *Virtuti tua fortuna conjuncta est.* Mallet Passeratius, *fortunæ tuæ virtus conjuncta est.*

354, 19. *Illud elogium unicum.* Vide de Finibus 2, 116.

355, 23. *Lacedæmonem esse... domicilium.* Ita Jac. Gronovii codices, & regii, pro vulgato *Lacedæmone esse &c.*

356, 9. *Ut quisque ætate antecedit.* Vulgò *antecellit.* Regios codices & Manutium sequimur.

360, 9. *Senectutis autem nullus.* Addunt codices quidam & editi, *est terminus*, quæ voces ab oscitante librario e superiori versu malè iteratæ sunt.

Ibid. 11. *Et tamen mortem contemnere.* Has voces abesse a codice manuscripto testatur Ursinus.

361, 6. *Neque Funera lessum.* Vide ad Tusc. Disp. 1, 34.

Ibid. 10. *Jam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus.* Ita codices nostri, ut de suis testantur Gulielmius & Gruterus. Vulgò editur, *jam sensus moriendi si aliquis esse potest, is ad exiguum tempus durat*, quod quidem correctoris alicujus manum sapit.

364, 30. *Memoriam sui tuerentur.* Ita in uno codice reperit Gulielmius, probatque Grævius, pro vulgato, *teneremus*, quod mendosum.

365, 22. *Sic me colitote ut deum.* Verborum Xenophontis hic sensus est, *& animum meum venerantes, facite quæ dico.*

367, 3. *Peliam recoxerit.* Non Peliam Medea, sed Æsonem e sene juvenem reddidit: quum au-

tem recepiſſet idem ſe facturam Peliæ, effecit ut infelix ſenex natarum ſuarum manibus concideretur: niſi fortè Catoni ſeni lapſum memoriæ tribuit Cicero, perſonæ ſerviens. Vide Muretum Var. Lect. 6, 10. sic ſuprà n. 54. Laertem facit ſtercorantem, quem Homerus inducit purgantem & ablaqueantem arbores.

372, 1. *Sunt iſta.* Addunt vulgati *vera*, quam vocem ignorant Gulielmii & Langii codices, & e duobus regiis alter.

Ibid. 20. *Qualem in tota Græcia neminem.* Ita Grævius, & sic e regiis duobus optimus & Pithœi excerpta. Vulgò *in reliqua Græcia.*

375, 26. *Ad ſuperos videatur deos.* Ultimam vocem omittunt vulgati, quam ſervant Langii & Gruteri codices & unus e noſtris, quo modo Horatius *ſuperis deorum Gratus & imis.*

376, 24. *In quiete per viſum.* Somnium illud Scipionis exſtat in fragmentis deſcriptum a Macrobio.

382, 7. *Bonâ ſpe prælucet.* Ita Victorius, Manutius, Gruterus, & sic duo regii codices. Lambinus & Grævius maluerunt *bonam ſpem.* Paulò pòſt pro vulgato, *verum etiam amicum*, dedimus, *verum etenim amicum*, ut habent regii codices, & Urſini vetus liber.

Ibid. 18. *Benevolentiæ conjunctionem.* Ita duo regii codices, & veteres editi. Langius e ſuis libris repoſuit *vinctionem*; id autem ortum ex eo cenſet Grævius, quòd *junctio* & *vinctio* in mſſ. eodem modo ſcribebantur.

387, 14. *At ii... longè diſſentiunt.* Vulgò *ab iis... longè diſſentimus.* Correxit e duobus Florentinis Facciolatus, & sic etiam de duobus ſuis mſſ. annotarat Gulielmius.

389, 18. *Eorum querelâ inveteratas... familiaritates.* Ita e Palat. 2. Gruterus & Grævius. Vitiosè in vulgatis legitur, *eorum querelâ inveteratâ.*

391, 16. *Quid attinet dicere... impetraturum non fuisse?* Vulgò *scio impetraturum non fuisse?* Primam vocem a mala manu profectam delevimus, abestque ab uno e regiis codicibus.

Ibid. 22. *Et minimè tunc quidem C. frater.* Ita Grævius cum Victorio, Langio, Lambino &c. & sic habent duo regii. Vulgò, *& minimus*, quod Gulielmius & Gruterus exponunt, *& lenissimus, minimè vehemens*, contra usum linguæ Latinæ.

392, 28. *Magnâ aliquâ re in remp. peccantibus.* Ita editi veteres, quæ lectio confirmatur uno e regiis mss. & Pithœano. Vulgati *in magnam aliquam rem peccantibus*, quod meritò improbat Grævius.

393, 25. *Consilium dare.* Legit Joan. Clericus *dari*, idque rectum videtur.

399, 2. *Indulgeri novis.* Ita cum Manutio & Lambino duo regii, pro vulgato *indulgere.*

402, 13. *Blanditiis & assentando.* Ita codices nostri & editi veteres. Quidam recentiores præferunt *blanditiis & assentationibus.*

403, 5. *Quasi equis tentatis.* Ita cum Langio & Grævio codices nostri. Alii *quasi aquis tentatis*, aut *equis temperatis*, ineptè.

Ibid. 20. *Obscuratum iri arbitrantur.* Ita plures Gruteri codices sine pronomine *se* ante verbum *arbitrantur.*

405, 30. *Ut in ipso equo.* Ita plures mss. pro vulgato, *atqui in ipso equo.*

408, 6. *Ad honores amplissimos producere.* Ita

optimè, teste Grutero, Pithœanus codex, & sic etiam unus e regiis. Vulgò *perducere.*

409, 2. *Nec... Trojam Neoptolemus capere potuisset.* Omnes de Achille id narrant, quod de Neoptolemo ait Lælius, nisi fortè Cicero de industria concedit ei Græcanicarum fabularum, ut illà ætate, ignorationem.

410, 21. *Contumeliæ generentur.* Ita cum Palat. 2. duo regii, idque præstat vulgato *gignuntur.*

411, 22. *Ut se ipse.* Error typographicus. Lege *ut se ipsæ diligant.*

415, 27. *Una illa subeunda offensio est.* Ita Facciolatus, ut sensus postulat. Vulgatam lectionem *sublevanda* mendosam esse, multis probat Grævius.

Ibid. 28. *Ut & veritas.* Ita duo Manutii codices, quos sequuntur Lambinus & Grævius. Vitiosè vulgati, *ut & utilitas.*

416, 21. *Verum audire nequeant.* Ita duo regii pro vulgato, *nequeat.*

Ibid. 23. *Catonis, ut multa. Melius &c.* Ita regii codices, ut edidere Lambinus & Grævius. Alii, *Catonis : multò melius &c.*

417, 14. *Ad voluntatem loquentium.* Ita duo regii cum plerisque aliis mss. idque rectè probat Grævius præ vulgato, *ad voluptatem loquentium.*

Ibid. 27. *Tam devium.* Mallet Grævius *tam tenerum*, ut alibi loquitur Tullius.

418, 19. *C. Papirius consul.* Ultimam vocem, Langio & regiis duobus mss. obsecuti delevimus. Hanc enim concionem Papirius habuit tribunus plebis, decem ampliùs annis ante suum consulatum.

Idid. 26. *Ducem populi Romani, non comitem.* Voces *non comitem*, profectas a mala manu, non

agnoſcit Pithœanus codex, eaſque cum Grævio delevimus.

419, 11. *Re magis, quàm ſummâ auctoritate.* Ita quidem regii cum vulgatis: ſed Pithœanus, quem ſequimur cum Grævio, *rei veritate magis &c.* & sic legendum eſſe declarant ſequentia.

Ibid. 14. *Quòd si in ſcena.* Addunt vulgati, *id eſt, in concione*, quod ineptum gloſſema delevimus, auctoribus Langio & Grævio.

421, 9. *Verſaris atque luſeris.* Mallet Grævius, *atque unxeris*, ut verba tranſlata sint a piſcibus, qui dum aſſantur, verſantur atque unguuntur.

424, 7. *Virtutem locetis.* Videtur legendum cum Grævio, *virtutem colatis.*

426, 5. *De continentia, de morte.* Valkerus legendum conjicit, *de contemnenda morte*, idque probat Th. Bentleius. Non enim de morte ipſa, ſed de contemptione mortis diſſerebat Cato.

428, 24. *Sed hæc videri poſſunt obſcuriora, quum lentiùs diſputantur.* Hoc totum eſſe a gloſſa cenſet Gruterus, atque adeo reſecandum.

435, 5. *Et perpetua conſtantia.* Copulam rectè delet Grævius.

Ibid. 18. *A philoſophis, inquit, iſta ſumis.* Ita Th. Bentleii codices, & e duobus regiis alter. Vulgò *inquis.*

437, 1. *Rerum modum fingere.* Mallet Lambinus, *rerum modum figere.*

Ibid. 8. *In ſyllaba te peccare dices?* Vulgò, *ut in ſyllaba &c.* Sed voculam *ut* ignorant Langii codices & regii.

Ibid. 11. *Si viſa ſunt breviora, leviora videantur. Quî possint videri &c.* Ita cum Victorio & Langio regii codices. Alii mendosè, *quæ si viſa ſunt breviora, leviora quî possint videri &c.*

Ibid. 19. *Rebus advincam necessariis.* i e, invictis argumentis probabo. Alii aliter legunt. Manutium & Grævium sequimur. Porrò quarti hujus paradoxi solum hoc exstare principium censet Scioppius. Reliqua, quæ sequuntur aliud probare intendunt, *solum* scil. *sapientem civem esse*, *omnes autem stultos esse exsules.*

439, 23. *Et me exsulem.* Ita Manutius & Lambinus. Alii vocem omittunt *exsulem*, quam pariter omittit regius alter.

440, 5. *Num appellatur inimicus, qui &c.* Hæc non videntur sana. Facciolatus reponebat, *non expelletur is, qui &c.*

443., 10. *In magna stultorum familia.* Vocem *stultorum* cum Langio & Grævio delevimus, tamquam ineptè inculcatam a librariis.

Ibid. 13. *Ac topiari; pari stultitiâ sunt.* Ita Grævius e vestigiis corruptissimæ mss. lectionis locum emendavit. Vulgati habent, *ac topiarii stultitiæ suæ*, vel *ac tu pari stultitiâ sunt*, nullo sensu.

446, 24. *Te judicet.* Ita Grævii codices & regii, Vulgati mendosè *se judicet.*

449, 11. *De re loquar.* Vulgò *de te loquar.* Correxit ex Pithœano Grævius.

Ibid. 13. *In casu positas possessiones.* Vulgati omittunt vocem ultimam, quam cum Victorio & Manutio servant regii codices.

486, 9. *Et parum rebus, audite cetera.* Hæc corrupta sic ingeniosè refingit Buherius; *& parumper audite cetora.*

489, 27. *Prò rata parte, ratione distinctis.* Hæc est, teste Jac. Gronovio, omnium lectio mss. Editi vulgò, *pro rata portione distinctis.*

FINIS.

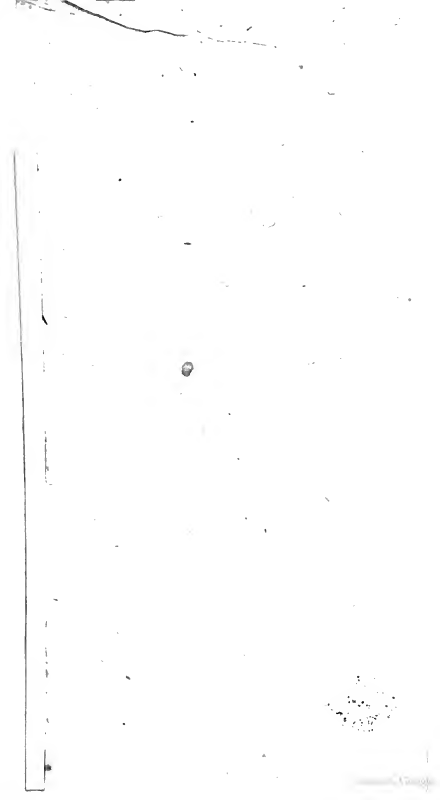

image
not
available